

Colloquium Neerlandicum 11 (1991)

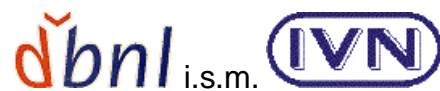
Handelingen Elfde Colloquium Neerlandicum

bron

Handelingen Elfde Colloquium Neerlandicum. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek,
Woubrugge 1992

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_han001199101_01/colofon.htm

© 2007 dbnl

Woord vooraf

Deze bundel bevat de lezingen die op uitnodiging van het bestuur van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek gehouden zijn tijdens het Elfde Colloquium Neerlandicum, 25-31 augustus 1991 te Utrecht, met uitzondering van de voordracht 'Meester van de Spes Nostra. Allegorie op de vergankelijkheid' door H.W. van Os. Tevens bevat de bundel enkele lezingen van de 'vrije markt', die een van de colloquiumthema's bestrijken. De bundel wordt afgesloten met de lijst van deelnemers.

Bij het gereedmaken van de kopij heeft mevrouw M. Kristel de redactie voortdurend met raad en daad terzijde gestaan. Het is door haar elan en energie dat de bundel al binnen een half jaar na het colloquium verschijnt.

Het Elfde Colloquium Neerlandicum is voorbereid door het bestuur van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek:

Prof. dr. F. Balk-Smit Duyzentkunst, voorzitter, Amsterdam; Dr. Th. Hermans, ondervoorzitter, Londen; Drs. P.G.M. de Kleijn, secretaris, 's-Gravenhage; Drs. F.E. Goossens, penningmeester, 's-Gravenhage; Dr. A. Berteloot, Keulen; Prof. dr. Th.A.J.M. Janssen, Amsterdam; Prof. dr. S. Vanderlinden, Louvain-la-Neuve; Prof. dr. R. Willemys, Brussel; Drs. J. Augustin, Jakarta; Prof. dr. W.F. Jonckheere, Pietermaritzburg; Dr. P. de Klerk, Grenoble, Lyon; Dr. E. Mollay, Budapest; Michael Rigelsford, M.A., Liverpool; Prof. dr. J.P. Snapper, Berkeley; Drs. J.A.S. Tromp, Madrid; Drs. I. Wikén Bonde, Stockholm; en de administrateur van de IVN: M. Kristel

Aan de voorbereidingen is meegewerkt door
de Rijksuniversiteit te Utrecht,
het Rijksmuseum te Amsterdam en
het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer

Inleiding

De Neerlandistiek vertoont een breed spectrum van taal- en letterkundige specialismen. Aan die grote verscheidenheid voegt de Neerlandistiek extra muros nog weer andere studiegebieden toe. Docenten Nederlands aan extramurale instellingen van academisch onderwijs staan niet alleen voor de taak om kritisch nieuwe taal- en letterkundige inzichten te presenteren, maar ook om nieuwe cultuurhistorische inzichten en kennis van sociale en politieke ontwikkelingen in Nederland en Vlaanderen te integreren in hun onderwijs over land en volk. Niet zelden dienen zij zelf een taaldidactiek te ontwikkelen afgestemd op de moedertaal van hun studenten. En vaak is grondige kennis van vertaalkunde een vereiste met het oog op de arbeidsmarkt voor hun studenten.

Wie de Handelingen van het Elfde Colloquium Neerlandicum ter hand neemt, mag dan ook zeker geen compleet overzicht verwachten van al die gebieden waarin extramurale docenten Nederlands zich moeten en willen verdiepen. Wel beogen de Handelingen een juist beeld te geven van de kwaliteit waarin zij bij hun vakbeoefening geïnteresseerd zijn.

De bundel opent met 'De dichter en de leugenaars. De oudste poetica in het Nederlands', de tekst van de openingslezing gehouden door de Utrechtse mediaevist W.P. Gerritsen. Maerlants negatieve visie op 'menestrelle' en Boendales waarschuwendes lessen tegen dichtende 'leken' worden in het literaire tijdsbeeld geplaatst. En vervolgens wordt Boendales opvatting over het dichterschap geconfronteerd met de moderne conceptie van Erik Spinoy.

In de bundel staan verder vijf thema's centraal: *taaldidactiek*, *fraseologie*, *vertaalkunde*, *literatuur en beeldende kunst* en, tot slot, *land en volk*.

Op het terrein van de *taaldidactiek* bevat de bundel vier bijdragen. Het artikel 'Talen kun je leren: theorie en praktijk' van P. Jordens wijst op een natuurlijke volgorde in de verwerving van grammaticale regels. J.H. Hulstijn

behandelt in de bijdrage 'De ideale taalleerder' de nieuwste opvattingen over de notie 'taalaanleg' en evalueert het onderwijs in taalleerstrategieën. In haar artikel 'Het woordje *er* in het tweede-taalonderwijs' presenteert A. Blom een didactiek voor *er* die generaliseert over de diversiteit van gebruiksmogelijkheden. Voor de didactiek van idioom doet Y. Timman een keur van voorstellen in haar bijdrage 'Idioom: meer dan het zout in de pap. De didactiek van idioom in het vreemde-talenonderwijs'.

Het gebied van de *fraseologie* is met drie bijdragen in de bundel vertegenwoordigd. Voor dit werkterrein vragen extramurale docenten in toenemende mate de aandacht, zoals sterk naar voren komt in het artikel 'Fraseologie en het onderwijs Nederlands als vreemde taal' van Z. Klimaszweska. Om te voorzien in de ernstige fraseologische lacunes in het lexicografisch apparaat pleit J. Fenoulhet in haar bijdrage 'Fraseologie en lexicografie' voor de totstandkoming van een combinatie-woordenboek voor leerders van het Nederlands als vreemde taal. Door Nederlandse en Hongaarse uitdrukkingen te vergelijken bestudeert E. Mollay 'De verhouding tussen fraseologismen en idiomatische composita: een stiefkind in de taalkunde'.

Op het terrein van de *vertaalkunde* bevat de bundel tien bijdragen. In haar overzicht van 'Recente ontwikkelingen binnen de vertaalwetenschap: de doelttekst centraal' wijst J. Hulst op de sterk groeiende aandacht voor de doelttekst en voor (inter)culturele factoren. D.C. Grit geeft inzicht in 'De vakinhoudelijke component in de vertalersopleiding' aan de Rijkshogeschool, Opleiding Tolk-Vertaler in Maastricht; R. Kievit en E.F. Loos belichten 'De *specialisatie vertalen* van de Rijksuniversiteit Utrecht'.

Terwijl Ch. Sauer in zijn artikel 'LSP-slalom of over het vertalen van vakteksten' beschrijft aan welke eisen een vertaling in de doelcultuur moet voldoen, legt H.J.B. Reid in haar bijdrage 'Ondertitelvertaling of: maar ze vertalen niet wat er gezegd wordt' uit met wat voor beperkingen vertalers te maken hebben bij ondertitelvertalingen. R.D. Snel Trampus brengt een grote verscheidenheid aan beperkingen in kaart waarmee men geconfronteerd wordt bij 'Het vertalen van vaktaal, in het bijzonder van juridische teksten'.

Hoe vertaalautomaten taalkundig zijn opgebouwd en wat de stand is in de ontwikkeling van geautomatiseerd vertalen, wordt belicht in het artikel over 'Automatische vertaling' van F.J.L. van Eynde. De werking van een geformaliseerd, maar geenszins automatisch werkend vertaalmodel wordt uitgelegd in het artikel 'Een heuristisch vertaalmodel: twee vliegen in één klap' van J. Walravens.

Van minstens zo groot belang als de vraag hoe er vertaald moet worden, acht O. Krijtová de kwestie wat er vertaald moet worden. Het waarom van dit literair-sociologisch standpunt verdedigt zij in de bijdrage 'Vertalen - het recht om te kiezen'. Eveneens literair-sociologisch is de beschouwing over de ontvangst van 'Annie M.G. Schmidt in Zweden' door I. Wikén Bonde. Zij gaat na waarom Schmidts werk van 1965 tot 1989 onvertaald bleef in Zweden.

De bundel heeft op het terrein van *literatuur en beeldende kunst* vijf bijdragen te bieden. Vooral op basis van uitbeeldingen van oudtestamentische verhalen bepaalt I.M. Veldman 'De functie van verhaalmomenten in de Nederlandse kunst van de 15de eeuw tot en met de 17de eeuw'.

'Over de betrouwbaarheid van Karel van Mander' handelt de studie van H. Miedema. Hij onderwerpt het Schilder-boeck aan een nadere beschouwing vanuit de visie dat het lof moest opleveren voor de beroepsgroep, de schilderkunst, de Nederlanden en Haarlem in het bijzonder.

In het artikel 'Zeventiende-eeuwse Nederlandse poëzie op schilderijen. Vondel over Willem Kalf' onderzoekt K. Porteman de literair- en kunsthistorische betekenis van het schilderijgedicht: zo verschaft een gelegenheidsgedicht van Vondel aanwijzingen over de receptie van Willem Kalfs 'pronkstillevens'.

'De middelmoet is het smakelijkste van de vis. Over beeldgedichten van S. Vestdijk' is de titel van het artikel waarin T. van Deel nagaat hoe Vestdijk werd geïnspireerd tot poëzie over beeldende kunst en hoe hij een schilderij, ets of sculptuur bij voorkeur 'las'.

Over de programmatische en in de praktijk geconcretiseerde wisselwerking tussen 'Experimentele schilderkunst en literatuur' zoals die rond 1950 in Nederland zijn opgekomen, gaat de studie van H. Brems. Centraal staan hier de mogelijkheden en beperkingen van de media verf en taal.

De bundel besluit met een sectie over *land en volk*, waarin 'De Lage Landen Nu' in vier bijdragen de revue passeren.

G. van Istendael belicht 'Enkele aspecten van de Vlaamse samenleving'. Hij analyseert de Belgische staatshervorming en de positie van de katholieke zuil. Hij signaleert een groeiend Vlaams nationalisme en hekelt het overheidsapparaat. J. Blokker neemt 'Enkele aspecten van de Nederlandse samenleving' onder de loep. Hij zet vraagtekens bij Huizinga's karakteristiek van Nederlands geestesmerk. Zijn Nederlanders weinig nationalistisch? Is de roem van Hollandse zindelijkheid terecht? Zijn Nederlanders tolerant? Voorts signaleert

hij een tekort aan historisch besef in Nederland.

In het artikel 'Land en krant' schetst M.J.M. van Rooy de omwentelingen op mediagebied: eerst de verdringing van de orale cultuur door het schrift, later de uitvinding van de drukpers, nu de elektronische informatievoorziening via de TV. Naast het supersnelle op het massapubliek gerichte informatiemedium ziet hij een plaats voor een serieuze, op het individu gerichte pers die voorziet in de behoefte aan diepgravende reflectie.

Tot slot stelt W.J. van den Akker in zijn bijdrage 'Tussen hybris en bescheidenheid' de vraag hoe de zaak van de Nederlandstalige cultuur te behartigen. Hij ziet hier een belangrijke taak voor de extramurale neerlandistiek, die dan wel voluit steun moet krijgen van de intramurale neerlandici.

Hij bepleit daarbij een hernieuwde bezinning op de neerlandistiek als eenheid.

De redactie

Openingslezing

De dichter en de leugenaars
De oudste poëtica in het Nederlands*
W.P. Gerritsen (Utrecht)

Wandelend in een bos - in een bos in dit deel van de wereld althans - is het u misschien wel eens overkomen dat u werd opgeschrikt door een opgewonden, woedend gekrijs dat plotseling overging in een geheimzinnig staccato van dreigende klankstoten. Als u geluk had kreeg u de druktemaker ook te zien: een bruine vogel met een kuif van zwarte en witte veertjes, een zwarte staart boven een opvallende witte stuit en een chique blauw-witte band langs de vleugels - kortom: *Garrulus glandarius* oftewel een Vlaamse gaai. In de oudste Nederlandstalige vogelgids, het derde boek van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* van rond 1270, vinden we de Vlaamse gaai beschreven onder zijn Latijnse naam *garrulus*.¹ Maerlant heeft aan drie verzen genoeg om het alarmgedrag van de Vlaamse gaai scherp te typeren: *Van bome to bome vliecht hi ende sprinct, Ende criscelt (krijst) meer dant sinct, Noch gheduert in ghere stede* (blijft geen ogenblik stil zitten). Hij weet ook te melden dat de Vlaamse gaai mens en dier voor de gek houdt door het geluid van andere vogels na te bootsen, en dat hij zich daarbij soms zo laat gaan dat hij alle voorzichtigheid uit het oog verliest en ten prooi valt aan een sperwer. Op gezag van de geheimzinnige autoriteit Experimentator voegt Maerlant hieraan nog toe dat het dier in zijn opwindingsomstandigheden soms zo door het dolle heen raakt dat het zich verhangt aan de takken.² Tot hier toe wijkt de middeleeuwse beschrijving niet wezenlijk af van die in een hedendaags vogelboek. Maar voor Maerlant, geschoold als hij is in de leer van de *significatio*³, heeft het bijzondere gedrag van de gaai iets te betekenen. Hij wijst op een analogie met het optreden van sommige *menestrele*. Zoals de gaai onophoudelijk zijn gekrijs laat horen, zo kramen deze *menestrele* van vroeg tot laat *boerden* en *lueghen* uit, gaan zij zich te buiten aan verzinsels en leugenverhalen. Zoals de gaai het geluid van andere vogels nabootst, doen *menestrele* andere mensen na, ridders en geestelijken, burgers, edelvrouwen, knapen [...].

Daarom ook zijn ze zo fraai aangekleed, even *scone gheplumet* als de gaai. En evenals de gaai met zijn gefluit en gemiauw aan de sperwer ten prooi valt, riskeren *menestrele* die zichzelf niet in acht nemen, in de klauwen van de *helsche spaerware*, de duivel, terecht te komen. Het loopt dan ook maar al te vaak slecht met ze af; heilige *menestrele*, verzekert Maerlant, zijn even zeldzaam als zwarte zwanen.

Wat voor mensen heeft Maerlant hier op het oog? Als u die vraag een twintig, dertig jaar geleden aan een mediëvist had voorgelegd, zou het antwoord hem waarschijnlijk geen grote problemen hebben bezorgd. *Menestrele* - wel, dat was een synoniem van termen als *ioculatores*, *jongleurs*, *speellieden*, een verzamelnaam voor allen die in de middeleeuwse samenleving voor het amusement zorgden: acrobaten, dansers, jongleurs, goochelaars, mensen die optraden met gedresseerde beren, geiten of apen, vuurvreters, degenslikkers, worstelaars, potsenmakers, imitatoren, muzikanten van allerlei slag, en tenslotte ook zangers, vertellers en dichters. Maerlant - zo zou de redenering kunnen luiden - brengt twee eigenschappen van de Vlaamse gaai in verband met het karakteristieke van twee verschillende typen van *menestrele*. Het drukke gekrijs, de *garrulitas* van de *garrulus*, doet hem denken aan het eindeloze geklets en gezwets van de vertellers van onware verhalen; het nabootsen van de roep van andere vogels stelt hij op één lijn met het imiteren van achtenswaardige personen door acteurs of imitatoren. Daarbij lijkt het heel aannemelijk dat sommige *menestrele* van verschillende markten thuis waren en, bij voorbeeld, de voordracht van ernstige gedichten konden afwisselen of afsluiten met komische nummers waarin zij karikaturale typetjes neerzetten of personen imiteerden. Maar helemaal bevredigend vind ik deze verklaring toch niet. Ik zie er te weinig diepte in. Laat ik proberen u dit uit te leggen.

Dan moet ik allereerst duidelijk maken dat Maerlant met zijn negatieve visie op *menestrele* aansluit bij een zeer oude traditie. Sinds de vroege Middeleeuwen gold ieder die als *ioculator* (met die term vat ik alle 'podium-, kermis- en straatartisten' samen) in zijn of haar levensonderhoud voorzag, in zekere mate als eerloos.⁴ Deze eerloosheid hing samen met het feit dat zij een reizend leven leidden (daarop doet Maerlant als hij de *menestrele* kwalificeert als *altoes onghestade*), maar de wortels van hun negatieve reputatie reiken nog veel dieper: het zijn mensen die zichzelf prostitueren, die hun eer voor geld of goed veil hebben, die hun kunst aan demonen of rechtstreeks aan de duivel danken. Deze eerloosheid weerspiegelt zich in het middeleeuw-

se recht. Als iemand een speelman had geslagen, werd hem een boete opgelegd, die daarin bestond dat de speelman de *schaduw* van zijn aanvaller een klap mocht geven. *Spelluden* [...], *den gift man to bote den scaden enes mannes*, zegt de *Saksenspiegel*, en een latere bron voegt daaraan een glosse toe die mij een rilling over de rug jaagt: '*Spilleut und gaukler sind nicht leut wie andere Menschen, denn sie nur ein Schein der menscheit haben, und fast den Todten zu vergleichen sind*'.⁵ Ook de Kerk heeft de *ioculatores* van oudsher gewantrouwd en geminacht. Ik zou dit met tientallen getuigen kunnen staven, maar ik beperk mij tot een enkel voorbeeld ter adstructie: een stukje dialoog tussen een leerling en een leermeester uit het twaalfde-eeuwse *Elucidarium* van Honorius Augustodunensis. De leerling vraagt: 'Is er hoop voor *ioculatores*?' 'Geen enkele', antwoordt de leermeester, 'want zij zijn met heel hun streven dienaars van Satan, want van hen heet het in de Bijbel: zij hebben God niet erkend, daarom versmaadt God hen; God zal hen bespotten, want de spotters zullen bespot worden'.⁶ Het is deze kerkelijke visie op de *ioculator*, waarbij het accent valt op het traditionele verwijt van bespotting en parodiëring, die Maerlant poëtisch onder woorden heeft gebracht in zijn moralisatie over de Vlaamse gaai.

Maar dat is niet het hele verhaal. Als Maerlant omstreeks 1270 zijn *Naturen bloeme* dicht, zijn de *ioculatores* niet meer wat zij een of twee eeuwen eerder nog geweest waren.⁷ Of beter: er zijn talrijke *jongleurs* en *ménéstreles* (ik kies met opzet de Franse termen, want het veranderingsproces lijkt zich vanuit Frankrijk over Europa te verbreiden) die zich aan de vorstenhoven een gerespecteerde positie als literaire kunstenaars hebben verworven. Sommigen van hen hebben het varende leven vaarwel gezegd om bij een vorst in vaste dienst te treden; anderen reizen als gevierde artiesten van hof tot hof. Zelfs de Kerk is behoedzaam teruggekomen van haar categorische veroordeling. Als een dertiende-eeuwse tegenhanger van de zojuist geciteerde Honorius kan niemand minder dan Thomas van Aquino worden aangehaald: volgens hem bevinden speellieden zich niet in staat van zonde, mits zij hun beroep op eerbare wijze uitoefenen en daarbij geen aanstoot geven.⁸ Een andere tijdgenoot van Maerlant, Thomas Cabham, die het tot aartsbisschop van Canterbury zou brengen, onderscheidt in zijn *Summa de poenitentia* drie soorten *histriones*. Tot de eerste soort behoren allen die als dansers, acrobaten of stripteaseuses geld verdienen met hun lichaam, of die zich aan tovenarij schuldig maken of maskers opzetten - die zijn allemaal verdoemenswaardig. Dan is er een tweede soort, evenzeer te veroordelen: dat zijn de *scurri*

vagi, de rondreizende komieken, die de hoven der machtigen afreizen en de aanwezigen vleien en de afwezigen bespotten. Tot de derde soort behoren allen die zich van muziekinstrumenten bedienen. Daarbij moeten twee subcategorieën worden onderscheiden: enerzijds de zangers die bij drinkgelagen en in kroegen onwelvoeglijke liedjes zingen, anderzijds de eigenlijke *ioculatores* die de heldendaden van vorsten bezingen en de levens van heiligen, waardoor zij hun medemensen vertroosting brengen bij angst en verdriet. Alleen *ioculatores* van deze soort kunnen in de ogen van de Kerk genade vinden.⁹

Dat zich in de loop van de dertiende eeuw een sociale opwaardering van de *ioculatores*, althans van bepaalde typen van *ioculatores*, heeft voltrokken, blijkt indirect ook uit een merkwaardig smeekschrift-in-dichtvorm dat de Zuidfranse troubadour Guiraut Riquier in 1275 tot Koning Alfons de Wijze van Castilië heeft gericht.¹⁰ Daarin verzoekt hij de koning dringend een eind te maken aan een onduldbare misstand. Terwijl alle maatschappelijke klassen - *clerici*, ridders, burgers, handwerkslieden, boeren - met hun eigen benamingen worden aangeduid, worden *jongleurs* van talent die met succes optreden voor de groten der aarde, op één hoop gegooid met ordinaire liedjeszangers en kermisklanten. Als Koning Alfons daarin geen verandering brengt, zal Guiraut zich genoodzaakt zien, zijn dichterlijke arbeid te staken en naar een andere broodwinning uit te zien [...]. Dit sombere voornemen heeft hem er overigens niet van weerhouden om zelf ook maar een (gefingeerd) antwoord van Koning Alfons op zijn smeekschrift te redigeren. De koning erkent daarin Guirauts bezwaren. Hij stelt voor dat de aanduiding *joglar* (*jongleur*) voortaan voorbehouden zou moeten blijven aan voordrachtskunstenaars, zangers en instrumentalisten die voor een voornaam publiek optreden. Amusementsartiesten van minder allooi zou men dan *bufos* moeten noemen, terwijl anderzijds de term *troubadours* uitsluitend betrekking zou moeten hebben op degenen die over de gave beschikken om liederen te dichten en op muziek te zetten.¹¹

Jacob van Maerlant zal het werk van Guiraut Riquier wel niet gekend hebben, maar hij heeft zeker geweten dat er ook aan de vorstenhoven in de Lage Landen gewaardeerde en gerespecteerde *menestrelle* optraden. Het lijkt mij zelfs onbetwistbaar dat hij sommigen van hen persoonlijk heeft leren kennen. Waarom grijpt hij dan terug op de versleten argumenten van een al lang verjaard kerkelijk zondenregister? Wat had Maerlant eigenlijk tegen die *menestrelle*? Het antwoord op die vraag ligt naar ik meen verscholen in de

woorden *callende vroe ende spade Vele boerden, vele lueghen*.¹² Voor wie enigszins vertrouwd is met het werk van Maerlant vormen deze woorden onmiskenbaar een verwijzing naar zijn kritiek op bepaalde ridderromans. In de proloog van zijn reusachtige wereldgeschiedenis, de *Spiegel historiael*, zou hij deze kritiek als volgt onder woorden brengen (ik paraphraseer): wie genoeg heeft van de *boerden* (de verzinsels) over de Graal, van de leugens over Perceval en van andere onware geschiedenissen, die moge deze *Spiegel historiael* verkiezen boven de kletspraat over Lanval.¹³ En als Maerlant in diezelfde *Spiegel historiael* de tijd van Karel de Grote behandelt, wijdt hij een heel hoofdstuk aan een briljant geformuleerde, vehemente afrekening met de *boerders Die vraie historie* (ware geschiedenis) *vermorden Met sconen rime, met scoenre tale*.¹⁴ Kernpunt van zijn bestrijding van deze *boerders* - die wij zonder twijfel mogen identificeren met *menestrele* - is dat zij over historische figuren verhalen vertellen die vaak berusten op Franse bronnen, maar waarover in de gezaghebbende Latijnse historiografie niets te vinden is. Het is hier niet de plaats voor een analyse van Maerlants filippica tegen de *boerders* (al levert een dergelijke analyse een fascinerend beeld van het literaire bedrijf in de dertiende eeuw op). Ik beperk mij hier tot de constatering dat Maerlant in de *menestrele* zijn rivalen heeft gezien. Zijn afschuw van hun successen als literaire kunstenaars berust waarschijnlijk voor een flink deel op *jalousie de métier*. Maar anderzijds zijn bij deze vroegst documenteerbare daverende ruzie in de Nederlandse letteren (hoevele zouden er nog volgen!) zoals altijd in zulke gevallen ook dieperliggende motieven in het geding: opvattingen over de aard en de functie van literatuur en het wezen van het dichterschap. Zouden we daar iets meer over te weten kunnen komen?

Tussen 1325 en 1330 - ruim een kwart eeuw na Maerlants dood - schreef een Antwerpse dichter, Jan van Boendale, een berijmde verhandeling over de dichtkunst, getiteld *Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen* ('Hoe dichters moeten dichten en wat zij daarbij in acht moeten nemen').¹⁵ Voor zover wij weten is deze tekst de vroegste in ons taalgebied waarin een systematisch en coherent geheel van opvattingen over literatuur wordt uiteengezet, toegespitst op de eisen waaraan de ware dichter moet voldoen. Daarmee verdient Boendales verhandeling de distinctie de oudste poetica in het Nederlands te zijn, zij het dat deze kwalificatie om toelichting en nuancering vraagt. Ook in een Europese samenhang is *Hoe dichters dichten sullen*

een uitzonderlijke tekst. Hoe uitzonderlijk, dat moge blijken uit de openingszinnen waarmee Walter Haug zijn standaardwerk *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter* uit 1985 laat beginnen: 'Kein vulgärsprachlicher Dichter des Mittelalters hat, soweit wir wissen, eine Poetik geschrieben. Die mittelalterlichen Poetiken sind lateinisch'.¹⁶ Wat spijtig dat Haug daarbij (onder meer) de poetische geschriften uit het oude Ierland, een 13e-eeuwse Oudijerlandse poetica¹⁷ en ook Boendales *Hoe dichters dichten sullen* over het hoofd heeft gezien [...].

Om Boendales bedoelingen te kunnen begrijpen is het van belang iets van de context te weten waarin zijn poetische verhandeling is opgenomen. *Hoe dichters dichten sullen* vormt een hoofdstuk van het derde boek van *Der leken spiegel*, een encyclopedisch dichtwerk waarin Boendale een beknopte samenvatting beoogde te geven van alle kennis waarover een beschaafde *leec* dient te beschikken (ik definieer het begrip *leec* voorlopig als iemand die geen directe toegang heeft tot de Latijnse bronnen van wetenschappelijke kennis). De opbouw van het werk is gebaseerd op het verloop van de heilsgeschiedenis: boek I en II geven een kort begrip van Gods scheppingswerk, de bouw van het heelal en de gang van de geschiedenis; boek III gaat over het heden, boek IV over de toekomst. In boek III bespreekt Boendale een groot aantal morele kwesties, van de kardinale deugden tot de plichten van een vorst. Hij betoogt dat een landsheer zeer zorgvuldig te werk moet gaan bij het kiezen van zijn adviseurs en wijst vervolgens op het essentiële belang van *clergie* voor het landsbestuur.¹⁸ Men zou het begrip *clergie* kunnen omschrijven als het geheel van wijsheid en kennis dat sinds de vroegste tijden door middel van het schrift wordt bewaard en doorgegeven. Dat laatste, het bewaren en doorgeven van *clergie*, is de taak van *clerici*, in het Middelnederlands *clerken*. Ieder, van hoog tot laag, moet daarom *clergie* in ere houden, en dit geldt in het bijzonder voor *lands heren*, *Die uter clergien leren Hoe datsi sullen regeren*.¹⁹ Een verstandig bestuurder omringt zich met wijze *clerken*. In dit verband is het zeker niet zonder belang, te weten dat Boendale zijn *Der leken spiegel* heeft opgedragen aan Rogier van Leefdale en zijn vrouw Agnes van Cleef. Rogier was kanselier van Brabant en burggraaf van Brussel, een van de invloedrijkste mannen in het hertogdom.²⁰

Hoe dichters dichten sullen volgt onmiddellijk op het hoofdstuk over het belang van *clergie* en de taak van de *clerken*. De aanhef is veelbetekenend.

Ik vertaal zo precies mogelijk: 'Het is merkwaardig', zegt Boendale, 'dat *leken* over allerlei onderwerpen gedichten (misschien is een vertaling als 'gedichten en andere literaire werken' nog iets nauwkeuriger) willen maken alsof ze *clerken* waren. Daarom heb ik mij voorgenomen om nu eens uiteen te zetten aan welke voorwaarden een dichter moet voldoen om op de juiste wijze te kunnen dichten - dichten is namelijk een zeer ernstige zaak.' Op het eerste gehoor klinkt dit alsof een gerenommeerd vakman-in-de-poëzie zich met enkele goedbedoelde adviezen tot liefhebberende zondagsdichters wendt, alsof een beroemde dichteres als Ida Gerhardt zich aangordt om de Nellen Benschop van deze wereld nu eens uit te leggen wat er komt kijken bij het schrijven van een gedicht. Maar deze anachronistische analogie is misleidend. Het middeleeuwse woord *leec* heeft nog niet de moderne betekenis 'niet-deskundige'. *Laicus*, Middelnederlands *leec*, was iedereen die *niet* (of die niet althans een deel van) het onderwijsprogramma had doorlopen dat opleidde tot functies in dienst van de Kerk of de wereldlijke overheid.²¹ Dat onderwijsprogramma met zijn opeenvolging van zeven vakken - de zogenaamde zeven vrije kunsten - was van oudsher van de eerste les tot de laatste geheel in het Latijn gesteld. Leken waren bijgevolg mensen die het Latijn niet machtig waren en die geen toegang hadden tot de voorraadschuren van de Latijnstalige schriftcultuur. Als men dit in aanmerking neemt, klinkt de aanhef van *Hoe dichters dichten sullen* opeens veel minder onschuldig en welwillend. Boendale, als *clericus* vertrouwd met de Latijnse traditie, toont zich verbaasd (om niet te zeggen ongerust) over de literaire activiteit van *leken* die blijkbaar over allerlei onderwerpen aan het dichten zijn geslagen. Omdat zij daarbij de noodzakelijke ernst uit het oog verliezen, neemt hij zich voor om de voorwaarden te formuleren waaraan een serieuze dichter volgens hem behoort te voldoen.

Drie eisen stelt Boendale aan ieder die de naam van dichter wil verdienen: een dichter moet een *gramarijn* zijn; hij moet *warechtech* zijn, en ten slotte *eersam van levene*. Wat bedoelt hij daarmee? Ik laat de bewuste passage eerst horen in de berijmde vertaling van Bertus Aafjes, gepubliceerd in een clandestien drukje uit 1945:

De drie dingen waar ik op wijs
Zijn voor elken dichter een eisch:
Hij moet zijn een taalkunstenaar,

Hij moet ook oprecht zijn en waar
 En van levensopvatting puur;
 Dát maakt eerst een dichtersfiguur.²²

Aafjes vertaalt het woord *gramarijn* met 'taalkunstenaar' - een aantrekkelijk compromis tussen vertalingen als 'grammaticus', 'taalkundige', 'kenner van de taal' enerzijds en 'ideale taalgebruiker' en 'uitnemend stilist' anderzijds. Ik bewonder Aafjes' vondst, maar ik ben er zeker van dat Boendale iets heel anders bedoeld heeft. De context laat er mijns inziens geen twijfel aan bestaan dat Boendale het woord *gramarijn* gebruikt in de betekenis van 'iemand die *grammatica* heeft geleerd'. *Grammatica* was het eerste vak in het curriculum van de zeven vrije kunsten, het vak dat de leerling leerde correct Latijn te spreken, Latijn te lezen en Latijn te schrijven, en waarin hij kennis maakte met een aantal Latijnse schoolauteurs. Deze van de traditie afwijkende interpretatie van het woord *gramarijn* heeft opmerkelijke consequenties. Als Boendale namelijk van mening blijkt te zijn dat men om een echt dichter te zijn Latijn moet kennen, dan impliceert dit dat *leken* (die immers per definitie geacht werden geen Latijn kennen) in zijn ogen geen goede dichters kunnen zijn [...]. En dan valt moeilijk vol te houden dat *Hoe dichters dichten sullen* instructie voor onervaren dichters zou bieden. Laat ons zien of het vervolg van het traktaat deze hypothesen bevestigt.

Een dichter moet *warechtech* zijn - 'oprecht en waar' vertaalt Aafjes. Een dichter is volgens Boendale - en hij denkt daarbij zowel aan de schrijvers van gedichten als aan de auteurs van prozawerken - iemand

die er bewust naar streeft dat men de lering, vervat in zijn geschriften, ter kennis neemt, en dat wat hij schrijft eeuwig blijft bestaan. Als men ontdekt dat zijn geschriften onwaar zijn, dan zal niemand hem ooit nog geloven - en terecht. Hij heeft het recht op dichten verbeurd en de (ere)naam dichter verspeeld, en daardoor zal hij altijd een slechte reputatie houden.²³

Er zijn twee gebieden, zo vervolgt Boendale, waarop men zelfs de geringste onwaarheid angstvallig dient te vermijden: bij het schrijven over de geschiedenis en bij het behandelen van religieuze onderwerpen, bij voorbeeld in heiligenlevens. Vooral in historisch werk bestaat steeds het risico dat de

waarheid geweld wordt aangedaan, zodat een historische figuur wordt overladen met lof waarop hij geen enkel recht heeft, of omgekeerd dat hij onverdiend wordt zwartgemaakt. Toch zegt de bijbel dat leugens de ziel ten verderve voeren en dat wij rekenschap zullen moeten afleggen van alle ijdele woorden.

En nu zien wij de aap uit Boendales mouw komen! Hij begint met eraan te herinneren hoe zijn grote voorganger Jacob van Maerlant, de vader van alle Nederlandse dichters, placht uit te varen tegen 'de leugenaars die valse verhalen verzinnen, die zij op sluwe wijze kunnen inkleden en met schone woorden verdraaien'.²⁴ Vervolgens geeft hij een aantal voorbeelden van leugenverhalen. Ze beweren dat Karel de Grote erop uit is getrokken om te gaan stelen! Onzin: Karel heeft zich nooit aan diefstal schuldig gemaakt. Ze bazelen dat hij *Karel* heette omdat zijn vader hem verwekt had op een *kar*, en wel bij een dienstmaagd! Kletsboek: Pepijn, Karels vader, was een vroom man, en hij verwekte Karel bij zijn gemalin, die hij met instemming van de heilige Kerk zijn belofte van trouw had geschonken. Even onzinnig is het verhaal dat keizer Augustus in de buurt van Leuven geboren zou zijn, op een plek die 'Bij de Zeven Grafheuvels' genoemd wordt. De moeder van Augustus was een zuster van Julius Caesar en geboortig uit Rome - waarom zou deze vrouw een kind hebben moeten krijgen vierhonderd mijl vandaar, op een woest en kaal veld, in koude en wind? De leugenaars die dergelijke nonsens bedenken en in omloop brengen, maken zich schuldig aan vuige laster. Men zou ze het dichten moeten verbieden! Natuurlijk, zij willen hun publiek iets nieuws voorschotelen, iets wat men graag hoort - en waar zij goed aan kunnen verdienen of waarmee zij hun naam bekendheid kunnen geven.²⁵ Het is duidelijk: Boendales pleidooi voor een zorgvuldige, waarheidsgetrouwe berichtgeving over historische zaken is tegelijkertijd een zijdelingse aanval op zijn litteraire rivalen: dichtende *leken* die zich niet bekommerden om de historische waarheid zoals die in de officiële Latijnse historiografie was geboekstaafd. Boendales dichtende *leken* zijn de *menestrele* met hun fraaie kleren (*scone gheplumet* als de Vlaamse gaai) waar Maerlant zich zo aan ergerde. En nu valt ook het volgende stukje van de puzzel op zijn plaats: Boendales eis dat de ware dichter *eersam van levne* moet zijn.²⁶ Hij motiveert deze voorwaarde met het argument dat een dichter de taak heeft zijn medemenssen lessen voor te houden. Zegt Cato niet dat het een opvoeder zeer misstaat als hij de morele principes die hij anderen voorhoudt, zelf niet in de praktijk brengt? Zeker. Maar wat zonder twijfel impliciet óók

een rol speelt is de traditionele eerloosheid van de rondtrekkende *menestrelle*, die hen in Boendales ogen diskwalificeerde als verdedigers van morele beginselen.

Op de keper beschouwd blijkt *Hoe dichters dichten sullen* een heel ander soort tekst dan men altijd gedacht heeft.²⁷ Geen voor onervaren dichters bedoelde instructie over de principes van het litteraire handwerk en de beroepsethiek van de schrijver, eerder een verkapte aanklacht wegens het onbevoegd uitoefenen van de dichtkunst. Geen 'objectieve' litterair-theoretische uiteenzetting, eerder een verhulde en indirecte sollicitatie naar de gunst van opdrachtgever en publiek. Geen rustig betoog dat met argumenten tracht te overtuigen, eerder een suggestieve *oratio pro domo*. Voor *Hoe dichters dichten sullen* geldt ten volle wat de Engelse dichter Auden generaliserend heeft opgemerkt over alles wat dichters plegen te debiteren over het wezen van de poëzie: 'In unkind moments one is almost tempted to think that all they are really saying is: 'Read me. Don't read the other fellows'.²⁸ Wat overigens niet betekent dat Boendales poetica voortaan alleen nog maar van belang zou zijn als een zeer eenzijdig, sterk situatie-gebonden polemisch geschrift. Hier is wel degelijk een man aan het woord die probeert zich rekenschap te geven van de plaats die litteratuur in de samenleving inneemt, die zich bewust is van zijn culturele verantwoordelijkheid als litterator, die een positie tracht te bepalen ten opzichte van netelige litterair-theoretische kwesties als de 'Wahrheitsanspruch' van (sommige) litteraire werken, of het verband tussen genre en fictionaliteit, en die zich verwondert over het wezen van het aangeboren dichterlijk talent.

Ook na zeven eeuwen is Boendale, tenminste voor wie litteratuur een bron van permanente verwondering vormt, een boeiende gesprekspartner. Zijn opvattingen over poetische kwesties zijn - uiteraard - de onze niet meer, maar de vragen die hij impliciet aan de orde stelt, zijn nog steeds relevant. Om die stelling toe te lichten zou ik U, ter afronding van mijn betoog, deelgenoot willen maken van een ervaring die ik vorig jaar heb opgedaan. Ik had toen het genoegen, op uitnodiging van mijn collega Frank Willaert een reeks colleges over Boendale te geven aan zijn Antwerpse studenten. Er was mij veel aan gelegen hen ervan te overtuigen dat Boendale met zijn poetische uitspraken standpunten inneemt in een discussie die al sinds Aristoteles wordt gevoerd en die nog steeds doorgaat. Dat bracht mij op het idee, een Vlaamse dichter uit te nodigen, commentaar te leveren op *Hoe dichters dichten sullen*.

Onze keus viel op Erik Spinoy, wiens eerste bundel, *De jagers in de sneeuw* (de titel is ontleend aan het schilderij van Brueghel in Wenen), in 1986 is verschenen.²⁹ Dat Spinoy zich rekenschap geeft van zijn dichterlijke drijfveren en van zijn plaats in de literaire traditie was ons gebleken uit zijn bijdrage 'Een dag op het land', een poetische beschouwing die hij publiceerde in het tijdschrift *Yang*.³⁰ Spinoy nam de uitnodiging aan, kwam naar Antwerpen, en vergastte ons op een reeks luciede en zeer persoonlijke reacties op de poetica van zijn voorganger van zevenhonderd jaar geleden. Op de achterste bank van de collegezaal meende ik de schim van Boendale te ontwaren, die ingespannen luisterde.

Wat Spinoy zeer frappeerde, was de maatschappelijke positie die Boendale voor de dichter opeist. 'De sociale rol van de dichter', zegt hij, 'is tegenwoordig heel wat minder duidelijk, en alleszins veel minder centraal'. De hedendaagse dichter, zo vervolgt hij,

heeft geen plaats meer [...] in onze samenleving. Een dichter is op onze dagen een marginaal figuur, hij heeft geen enkel nut en hij moet, schreef Van Ostaijen ironisch, dan ook maar beter uit de maatschappij gestoten worden. Nog niet zo lang geleden probeerden sommige dichters dat gebrek aan maatschappelijke relevantie te verdoezelen door voor zichzelf een soort priesterrol op te eisen - door zich voor te doen als genie, profeet, ja messias. Maar ook die rol is nu, op de rand van de eenentwintigste eeuw, onhoudbaar geworden. De dichter moet tevreden zijn met zijn onzekere, onduidelijke, ondankbare plaats en werk in de marge. Misschien is dit - dat werk in de marge - wel de enige sociale rol die de dichter nog vervult: door zichzelf radicaal buiten spel te zetten, de vrijheid op te eisen en verzet te bieden tegen de krachten die alles herleiden tot nuttigheid, eenvormigheid, succes en winst, getuigen dat niet iedereen zich neerlegt bij de uniformiserende kracht en dwang van onze samenleving. De maatschappelijke rol van de moderne dichter is onmaatschappelijk te zijn. Als de eenheidsdwang op onze dagen het onware en het slechte is, dan is de ware dichter op zijn manier een verdediger van het goede en het ware.

Het standpunt dat Spinoy hier onder woorden brengt, is niet nieuw. Het wijkt niet wezenlijk af van wat thans waarschijnlijk een wijdverbreide, zo niet de

dominante opvatting is omtrent de sociale rol van de kunstenaar in het algemeen, en de schrijver/dichter in het bijzonder. Wat mij als literatuurhistoricus intrigeert, is de vraag of er een historische samenhang valt aan te tonen tussen deze moderne conceptie van het dichterschap en de middeleeuwse controverse tussen maatschappelijk geïntegreerde dichtende *clerici* en 'onmaatschappelijke' *menestrelle*. Ik vermoed dat dit verband bestaat, en dat de verbindingslijn, zoals zo vaak, via de Romantiek loopt, met haar idealisering van middeleeuwse barden en minstrelen. Daaraan zou de twintigste eeuw dan een forse scheut maatschappijkritiek hebben toegevoegd. Wat een prachtig onderwerp voor een proefschrift!

Een oppervlakkige overeenkomst tussen Boendale en Spinoy is het belang dat zij beiden hechten aan het vakmanschap van de dichter, dat zich niet alleen moet manifesteren in een superieure beheersing van de taal, maar ook in een volmaakte vertrouwdheid met het werk van voorgangers, met de litteraire traditie. Maar op dit punt staan hun poetica's diametraal tegenover elkaar. Boendales poetica zou ik, in de termen van mijn collega Sötemann, als 'classicistisch' moeten aanduiden.³¹ Voor Boendale is het doel van de dichtkunst het overtuigen van de lezer; voor hem gold, om een formulering van Payne te citeren, dat 'Poetry as an art must remain, as long as the framework of medieval belief stood, a process of arousing favorable response to a fittingly dignified statement of pre-existing truths'.³² Spinoy, aan de andere kant, vindt aansluiting bij de grote traditie van het symbolisme. Voor hem is het gedicht niet de uitdrukking van gevoelens of ideeën, maar een autonoom taalbouwsel, wat Valéry genoemd heeft: 'un 'objet' de consistance propre qui se détache de son auteur bien nettement'.³³

Evenals voor Boendale, maar geheel anders, heeft de poëzie ook voor Spinoy een metafysische dimensie: 'Doordat een geslaagd gedicht het onmogelijke laat ervaren, staat het op de grens van het menselijke en het goddelijke, het zijnde en het zijn. Het vraagt naar de aard van het fundamenteel andere - een vraag die, uiteraard, geen antwoord kan krijgen'.³⁴ Voor Boendale staat de ware dichter in een traditie die met Mozes is begonnen; voor Spinoy is de poëtische traditie een van de middelen om een gedicht elektrisch te laden met betekenissen en intertextuele verwijzingen. Dat is hem schitterend gelukt in zijn recente bundel *Susette*, waarin hij de liefdesrelatie tussen Hölderlin en Susette Gontard evoceert.³⁵ In zijn bespreking van deze bundel in *Neerlandica Extra Muros* noteert de Londense neerlandicus Theo Hermans dat Spinoy erin slaagt 'het geheel van een reeks klankkasten te voorzien die ieder facet

ervan aan diepte en sonoriteit doen winnen'.³⁶ Zo is het.

Tot twee maal toe bezweert Boendale zijn lezers dat dichten geen spel is. Ik vermoed dat hij daarmee opnieuw een steek-onder-water wil toebrengen aan de *menestrelle*, de *speellieden*, wier kunst in de Middeleeuwen traditioneel met het woord *spel*, in de betekenis 'verstrooiing', 'tijdverdrijf,' placht te worden aangeduid. Het zou boeiend zijn de wederwaardigheden van de topos 'dichten is een spel' en zijn tegenhager 'dichten is (bloedige) ernst', met al hun mogelijke connotaties, door de hele literatuurgeschiedenis heen te volgen. Na het voorafgaande zal het u niet verbazen dat het dichten voor Spinoy juist wèl een spel is, zij het - en die formulering ontleent hij wederom aan Paul van Ostaijen - 'een in het metafysische geankerd <e> spel met woorden'.³⁷

Ik heb geprobeerd onze oudste Nederlandse poetica, Boendales *Hoe dichters dichten sullen*, in een historisch perspectief te plaatsen. Tegen het achterdoek bleek zich een veranderingsproces te voltrekken dat eeuwen in beslag heeft genomen: de geleidelijke overgang van de nog bijna uitsluitend orale cultuur van de vroege Middeleeuwen naar de schriftcultuur waarin wij thans leven. De teksten die ik ter sprake heb gebracht, belichten een minuscuul facet van deze grote cultuurverandering. De *clerici* hebben hun monopolie als poortwachters van de schriftcultuur en behoeders van het Latijnse erfgoed hardnekkig verdedigd, maar moesten steeds meer terrein prijsgeven aan de *leken*. Maar wat ik u vanmiddag heb getoond als een verbeterde controverse, zou ook kunnen worden beschreven in termen van een zeer geleidelijke osmose. Aan het samenvloeien van deze twee literaire tradities, de schriftcultuur van de *clerici* en de orale cultuur van de *menestrelle*, heeft de Europese literatuur, zowel de vertelkunst als de lyriek, een aantal wezenlijke karaktertrekken te danken. En dit geldt zeker evenzeer voor de Nederlandse literatuur, waarvan de veranderlijkheid en de continuïteit een altijd opnieuw fascinerend object van studie vormen. Maar dáárvan hoef ik u, die op zoveel plaatsen ter wereld Nederlandse letterkunde doceert, niet te overtuigen.

Eindnoten:

- * De inhoud van deze lezing berust op een onderzoek dat ik samen met mijn collega's A.M.J. van Buuren, H. van Dijk en Orlanda S.H. Lie heb uitgevoerd en waarvan wij de resultaten gezamenlijk elders zullen publiceren. Deze lezing zal tevens gepubliceerd worden in *De nieuwe taalgids*, nr. 85 (1992), 1e afl.
- 1 Jacob van Maerlant, *Naturen bloeme*, uitgegeven door E. Verwijs, Groningen, 1878, 2 delen, deel I, p. 244-45: boek III, v. 2111-2150. Vgl. de editie in het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, uitgegeven door Maurits Gysseling, met medewerking van en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg, Reeks II, Literaire handschriften, Deel 2: *Der naturen bloeme* 's-Gravenhage, 1981, v. 6805-6844.
- 2 Het is tot nu toe niet gelukt, de door Maerlant herhaaldelijk geciteerde bron 'Experimentator' te identificeren.
- 3 Zie Traude-Marie Nischik, *Das volkssprachliche Naturbuch im späten Mittelalter, Sachkunde und Dinginterpretation bei Jacob van Maerlant und Konrad von Megenberg*, Tübingen, 1986, p. 37-68.
- 4 Zie Werner Danckert, *Unehrlche Leute, Die Verfemten Berufe*, Bern-München, 1963, p. 214-62; Edmond Faral, *Les jongleurs en France au Moyen Age*, Paris, 1910, Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, vol. 187, p. 25-43; Walter Salmen, *Der fahrende Musiker im Europäischen Mittelalter*, Kassel, 1960, spec. p. 61-90. Van de oudere literatuur noem ik slechts: Martin Bechthum, *Beweggründe und Bedeutung des Vagantentums in der lateinischen Kirche des*

- Mittelalters*, Jena, 1941, Beiträge zur mittelalterlichen, neueren und allgemeinen Geschichte, Bd. 14.
- 5 Zie Danckert, *Unehrlische Leute*, p. 224-25.
 - 6 Deze plaats wordt geciteerd door Faral, *Les jongleurs*, p. 277 (ad 29); zie ook Danckert, *Unehrlische Leute*, p. 230. Het 'bijbelcitaat' is samengesteld uit teksten van verschillende herkomst: *Hosea* 5:4; *Ps.* 53 (52): 6; *Ps.* 2:4.
 - 7 Zie Danckert, *Unehrlische Leute*, p. 252-62 en Faral, *Les jongleurs*, p. 61-65.
 - 8 Zie Faral, *Les jongleurs*, p. 319 (ad 244); vgl. Danckert, *Unehrlische Leute*, p. 233.
 - 9 Cabham's tekst wordt geciteerd door Faral, *Les jongleurs*, p. 67, n. 1.
 - 10 Zie (Guiraut Riquier), *Les épîtres de Guiraut Riquier, troubadour du XIIIe siècle*, édition critique avec traduction et notes par Joseph Linskill (z.p., 1985, Association Internationale d'Etudes Occitanes), p. 167-245.
 - 11 Editie-Linskill (zie vorige noot), p. 224-31 (v. 126-393); vertaling op p. 242-45.
 - 12 Maerlant, *Naturen bloeme*, [ed.] Verwijs, boek III, v. 2136-37.
 - 13 Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael* [...], uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs, Leiden, 1861-1879, 4 delen.; herdruk Utrecht, 1982, deel 1, p. 15-16, v. 55-60.
 - 14 Maerlant, *Spiegel historiael*, Vierde partie, boek I, cap. XXIX (Tscelden jegen die borderers), v. 2-3; [ed.] De Vries/Verwijs (zie vorige noot), deel 3, p. 204.
 - 15 Jan van Boendale, *Der leken spieghel*, uitgegeven door M. de Vries, Leiden, 1844-1847, deel 3, boek III, cap. XV. Ik citeer dit hoofdstuk hier naar de voorlopige tekst van een nieuwe editie (op basis van handschrift Brussel, K.B. 15658) die ik met mijn collega's voorbereid (zie noot 1).
 - 16 Walter Haug, *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter, Von den Anfängen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Eine Einführung*, Darmstadt, 1985, p. 7.
 - 17 Als een inleiding tot de Oudierse poetische traditie komt in aanmerking het artikel van B. O Cuív, 'The Linguistic Training of the Mediaeval Irish Poet', in: *Celtica*, 10 (1973), p. 114 sqq. (ik dank deze verwijzing aan mijn collega D.R. Edel). Voor de Oudijlandse poetica verwijs ik naar Margaret Clunies Ross, *Skáldskaparmál: Snorri Sturluson's 'Ars poetica' and Medieval Theories of Language*, Odense, 1987, The Viking Collection, Studies in Northern Civilization, 4. Ik heb dit boek, dat wordt besproken in *Speculum*, 65 (1990), p. 955-58, nog niet onder ogen kunnen krijgen.
 - 18 Zie Boendale, *Der leken spieghel*, [ed.] M. de Vries, boek III, cap. XIII, *Vander lettren ende vander clergien*.
 - 19 Boendale, *Der leken spieghel*, [ed.] M. de Vries, boek III, cap. XIII, v. 228-30.
 - 20 Eén van de handschriften waarin de *Lekenspiegel* is overgeleverd, handschrift Brussel, K.B., 15.658, is opgedragen aan Hertog Jan III van Brabant - een reden te meer om te veronderstellen dat Boendale zich in eerste instantie tot een aristocratisch (hof)publiek heeft gericht. Zie over de kwestie van Boendales opdrachtgevers en het beoogde publiek: A.L.H. Hage, *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre*, Groningen, 1989, diss. Utrecht, ook verschenen in de reeks Historische Studies, deel XLVIII, p. 136-71, en vooral Dirk Kinable, 'De opdrachten in Boendales *Jans Teesteye* en *Der leken spieghel* als receptiegegevens', in: *Ingenti spiritu, Hulde-album opgedragen aan W.P.F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, samengesteld door M. de Clercq en anderen, Brussel, 1989, p. 131-63.
 - 21 Een heldere uiteenzetting van de problematiek rond de begrippen *laicus* en *clericus* vindt men in het boek van M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record, England 1066-1307*, London, 1979, spec. hoofdstuk 7, p. 175-201 ('Literate and illiterate').
 - 22 Jan van Boendale, *Hoe dichters dichten sullen*, (vertaald door Bertus Aafjes), Amsterdam, A.A. Balkema, 1945, p. 5.
 - 23 Ik citeer hier een voorlopige versie van de vertaling die de in noot 1 bedoelde publikatie zal vergezellen.
 - 24 Boek III, cap. 15, v. 119-28.
 - 25 Boek III, cap. 15, v. 133-82.
 - 26 Boek III, cap. 15, v. 219-34.
 - 27 Zie b.v. J.F. Vanderheijden, 'Litteraire theorieën en poëtië in Middelnederlandse geschriften. Enkele losse beschouwingen', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie*, 1961, p. 163-267, met een 'Bijlage' op p. 268-75. Zie nu echter ook Th. Meder, *Sprookspreker in Holland, Leven en werken van Willem van Hildegaersberch (circa 1400)*, Amsterdam, 1991, diss. Leiden, ook verschenen in de serie Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, deel II, p. 160-67.
 - 28 W.H. Auden, *The Dyer's Hand and Other Essays*, London, 1963, p. 52. Ik betuig hier graag mijn dank aan Prof. Dr. A.L. Sötemann die mij behulpzaam is geweest bij het localiseren van enkele poetische kernspreuken.
 - 29 Erik Spinoy, *De jagers in de sneeuw*, Antwerpen, 1986.
 - 30 Erik Spinoy, 'Een dag op het land', in: *Yang*, 144, jaargang 25, jubileumnummer 1989-1990, p. 45-52.

- 31 A.L. Sötemann, 'Vier poetica's', in: A.L. Sötemann, *Over poetica en poëzie, Een bundel beschouwingen*, samengesteld en ingeleid door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn, Groningen, 1985, p. 119-30; spec. p. 126.
- 32 Zie Robert O. Payne, *The Key of Remembrance, A study of Chaucer's Poetics*, Westport, 1977; herdruk van de editie New Haven, 1963, p. 46.
- 33 Geciteerd door Sötemann in *Over poetica en poëzie* (zie noot 31), p. 4.
- 34 Erik Spinoy, 'Een dag op het land' (zie noot 30), p. 50.
- 35 Erik Spinoy, *Susette*, Amsterdam, 1990.
- 36 Theo Hermans, 'Ravezwart, klaproosrood, oogwitwit. Kroniek van de poëzie', in: *Neerlandica Extra Muros*, 29, nr. 2 (mei 1991), p. 29-33, spec. p. 31.
- 37 Erik Spinoy, 'Een dag op het land' (zie noot 30), p. 46. De geciteerde uitspraak van Van Ostaijen is te vinden in diens *Verzameld werk*, 4 delen, Amsterdam, 1979, Proza II, p. 338: 'Poëzie is niet: gedachte, geest, fraaie zinnen, is noch doctoraal, noch dada. Zij is eenvoudig een in het metafysisese geankerde [*sic*] spel met woorden'.

Taaldidactiek

Talen kun je leren: Theorie en praktijk **Peter Jordens (Amsterdam)**

1. Inleiding

In het tweede-taalonderwijs is niet alleen van belang te weten wat wel en wat niet onderwezen moet worden (het probleem van de leerstofselectie) maar ook in welke volgorde onderdelen van de tweede taal aan bod moeten komen (het probleem van de leerstofordening). In leergangen wordt de leerstof altijd zodanig geordend dat eenvoudige structuren eerder behandeld worden dan de meer complexe. Men gaat daarbij uit van het idee dat zinnen met een eenvoudige structuur makkelijker zijn en dus eerder geleerd kunnen worden dan zinnen die meer complex zijn. De vraag is echter wat is 'eenvoudig' en wat is 'complex'. Uit onderzoek naar natuurlijke processen van tweedetaalverwerving blijkt dat er bepaalde vaste volgordes zijn waarin linguïstische structuren geleerd worden. Tweede-taalleerders bepalen kennelijk zelf wat ze eerder en wat ze later leren, zonder zich te bekommeren om wat de taaldidactiek als meer of minder complex beschouwt.

Wanneer taalverwerving afhankelijk is van het taalverwervingsmechanisme waarover de leerder beschikt dan is het voor de didactiek van belang zoveel mogelijk te weten over de wijze waarop taalverwervingsprocessen verlopen. Relevante vragen die slechts beantwoord kunnen worden vanuit onderzoek naar de aard en het verloop van processen van taalverwerving zijn: wat is het soort kennis waar een taalleerder iets aan heeft? welk moment is voor het leren van een bepaald aspect van de taal het meest geschikt?

2. Taalkennis voor taalgebruik

Iemand die een taal wil leren spreken, hoeft geen grammaticus te zijn. Kinderen die hun moedertaal leren, zijn daarvoor het beste voorbeeld. Toch wordt nog altijd kennis *over* een taal verwacht met kennis *van* een taal.

Als iemand een taal kent dan blijkt hij de taal te kunnen gebruiken. De vraag is, wat is het soort kennis dat iemand daarvoor nodig heeft? Wat betekent het kennen van een taal in termen van taalgebruik, in termen van processen van taalperceptie en taalproductie?

Kenmerkend voor natuurlijk taalgebruik is de geautomatiseerde toepassing van produktieregels. Een voorbeeld. Wanneer iemand na een hoofdzin het voegwoord *dat* gebruikt dan zal hij zonder dat hij erbij na hoeft te denken met de produktie van de persoonsvorm wachten tot ergens aan het eind van de zin. Hetzelfde geldt voor een voegwoord als *omdat*. Na het voegwoord *want* daarentegen wordt de persoonsvorm in tweede zinsdeelpositie geplaatst. De procedure waarbij in taalproductie een verband gelegd wordt tussen voegwoord en positie van de persoonsvorm is syntagmatisch van aard en verloopt bij moedertaalsprekers als automatisme.

Bij spontaan taalgebruik spelen syntagmatische, geautomatiseerde relaties een belangrijke rol. Syntagmatische verbanden vinden we binnen constituenten op alle niveaus. Een typisch probleem van tweede-taalleerders is het niet geautomatiseerd kunnen toepassen van de juiste syntagmatische procedures. Aan de hand van een voorbeeld dat betrekking heeft op morfologische relaties binnen de zelfstandig naamwoordgroep wil ik laten zien dat tweedetaalleerders gebaat zijn bij syntagmatische, procedurele kennis, terwijl andersoortige grammaticale kennis eerder averechts werkt.

Het Nederlands kent twee bepaalde lidwoorden (*de* en *het*) en een onbepaald lidwoord (*een*). Iedereen die Nederlands als moedertaal geleerd heeft, gebruikt zonder dat hij daarover hoeft na te denken bij een gekozen zelfstandig naamwoord het juiste lidwoord. De vraag is nu, hoe is deze kennis voor taalgebruik opgeslagen?

Bij spontane taalproductie is het zo dat door selectie van een woord als *bos* automatisch bijbehorende syntagma's als *het bos*, *een bos* ter beschikking komen. In overeenstemming met enerzijds de intentie van de spreker anderzijds de syntactische structuur van de te produceren zin kan een taalgebruiker één van beide syntagma's kiezen.

De positie van de lidwoorden *de*, *het* en *een* kan ook worden ingenomen door aanwijzende of bezittelijke voornaamwoorden. Soms hebben deze een vormverschil al naar gelang de categorie waartoe het zelfstandig naamwoord behoort: *deze* vs. *dit*, *die* vs. *dat*, *onze* vs. *ons*. In Schema 1 heeft N1 betrekking op de categorie van zelfstandige naamwoorden die voorkomen met *de*, *deze*, *die*, *onze* en N2 op de categorie van zelfstandige naamwoorden die voorkomen met *het*, *dit*, *dat*, *ons*.

Schema 1: Aanwijzende en bezittelijke voornaamwoorden bij *de*- en *het*- woorden

de	[---]N1	het	[---]N2
een		een	
deze		dit	
die		dat	
onze		ons	
mijn		mijn	
jouw		jouw	
zijn		zijn	

Nederlandse kinderen leren dat het syntagma *de* [---]N1 in paradigmatische relatie staat tot *deze* [---]N1 en *het* [---]N2 in paradigmatische relatie tot *dit* [---]N2. Hetzelfde geldt voor de overige aanwijzende en bezittelijke voornaamwoorden in Schema 1.

Nederlanders weten niet alleen dat het is: *de boom*, *het bos*, ze weten ook dat het is: *de grote boom*, *een grote boom* en *het grote bos*, *een groot bos*. Ze weten dat er een regelmatige relatie bestaat tussen *de*-woorden en *het*-woorden met en zonder bijvoeglijk naamwoord enerzijds en *een*-woorden met en zonder bijvoeglijk naamwoord anderzijds. Daarbij weten ze ook in welke syntagma's het bijvoeglijk naamwoord *-e* krijgt en wanneer niet. De in het Nederlands mogelijke syntagmatische relaties zijn weergegeven in Schema 2.

Schema 2: Bijvoeglijke naamwoorden bij *de*- en *het*-woorden

de		[---]N1	het		[---]N2
de	[-- e]Adj		het	[-- e]Adj	
een	[-- e]Adj		een	[--]Adj	

Ieder Nederlands kind is kennelijk in staat om uit een aantal concrete gevallen (*de boom, de grote boom, een grote boom; het bos, het grote bos, een groot bos*) de procedures af te leiden waarmee alle syntagma's van *de*-en *het*-woorden gevormd kunnen worden. Deze kennis wordt onbewust verworven en onbewust (automatisch) toegepast.

Voor de vorming van nominale syntagma's in het Nederlands is het niet alleen relevant te weten of het gaat om *de*- of *het*-woorden, maar ook of het zelfstandig naamwoord telbaar is of niet (vgl. *de boom/een boom; de melk/- *een melk*). Kinderen die Nederlands leren, zijn in staat om uitsluitend op grond van het taalaanbod taalgebruikskennis te verwerven, waarmee ze voor de verschillende typen zelfstandige naamwoorden automatisch de syntagma's in Schema 3 kunnen produceren.

Schema 3: Nominale syntagma's van telbare en niet-telbare zelfstandige naamwoorden

de		[---]N1	het		[---]N2
de	[-- e]Adj		het	[-- e]Adj	
een	[-- e]Adj		een	[--]Adj	
onze	[-- e]Adj		ons	[-- e]Adj	
de		[---]N3	het		[---]N4
de	[-- e]Adj		het	[-- e]	
[-- e]Adj			[--]Adj		
deze	[-- e]Adj		dit	[-- e]Adj	

Ze hebben voor elk type zelfstandig naamwoord de beschikking over syntagma's die onderling in een paradigmatische relatie staan. In Schema 3 heeft N3 betrekking op de categorie van niet-telbare *de*-woorden (b.v. *melk*) en N4 op de categorie van niet-telbare *het*-woorden (b.v. *water*).

Het is bekend dat degenen die Nederlands als tweede taal leren, problemen hebben met het gebruik van *de/het*, *die/dat*, *onze/ons*. Zie ter illustratie (1).

(1) En ik merk dat aan schoonmaak van *de huis* hebben jullie hele weinig gedaan, *het badkamer* en keuken waren smerig. En aasbakken liggen overal in *de huis*.

Hij is voor *het eerste keer* naar Nederlands wil komen.

Hier is *een mooie weer* [...] Ik ga elke dag naar de zee om te genieten van *deze mooie weer*.

De belangrijkste punt is om rust te vinden.

Vorige week kreeg ik jou brief plus *de mooie horloge*, wat een verassing. Dank u wel. Buurvrouw Annie vond het ook dat *een mooie horloge*. *De oude horloge* dat ik had ging stuk vlak voor mijn verjaardag, *de glas* viel eruit ik kon het niet terug platzen. Jou cadeau kwam op *de juiste moment*.

Hoe vind je *die nederlands spaans woordenboek*?

In *ons mening* is het zo dat [...]

Bij zelfstandige naamwoorden met het onbepaald lidwoord *een* valt op dat tweede-taalleerders vaak niet weten of het bijvoeglijk naamwoord wel of niet een -e moet hebben. Zie (2).

(2) Gelukkig mijn vader woont in *een rustig wijk*.

Nu heb ik *een kleine huis* in het dorp.

Daarom hij wil *een stil kamer*.

Daar kent hij *geen goeie hotel* om te blijven.

Hij wil graag samenwerken met *een Nederlandse bedrijf*.

Hij is *een betrouwbare mens*.

Dan komt er weer *één of ander slap inspanningsverplichting*.

Terwijl het gebruik van *de* of *het* per woord geleerd moet worden, is de morfologie van het bijvoeglijk naamwoord gebonden aan syntactische regels. Om het juiste gebruik van de morfologie van het bijvoeglijk naamwoord te leren zijn twee benaderingen denkbaar. De meest gebruikelijke is die waarbij tweede-taalleerders regels moeten leren toepassen. Deze regels bevatten dan in één of andere vorm de volgende informatie.

(3) - Na *de* en *het* heeft het bijvoeglijk naamwoord een *-e*.

- Na *een* heeft het bijvoeglijk naamwoord een *-e* wanneer het een *de*-woord is en geen *-e* wanneer het een *het*-woord is.

Stel dat een tweede-taalleerder op deze manier, dat wil zeggen via het toepassen van expliciete regels, de morfologie van het bijvoeglijk naamwoord leert, tot wat voor fouten zou dat aanleiding kunnen geven?

Eén mogelijkheid is dat de tweede-taalleerder van een *de*-woord een *het*-woord maakt en van een *het*-woord een *de*-woord, terwijl hij voor het overige de morfologische regels goed toegepast. Bij woorden als *boom* en *bos* leidt dit dan tot syntagma's als in (4).

(4) Type 1: *De*-woorden als *het*-woorden; *het*-woorden als *de*-woorden

<i>het boom</i>	<i>de bos</i>
<i>het dikke boom</i>	<i>de dichte bos</i>
<i>een dik boom</i>	<i>een dichte bos</i>

Een tweede mogelijkheid is dat hij wel weet dat bij *de*-woorden en *het*-woorden het bijvoeglijk naamwoord na *de* en *het* een *-e* heeft, maar dat hij niet meer weet wanneer na *een* het bijvoeglijk naamwoord *-e* heeft. Was dat bij *de*-woorden of *het*-woorden? Dit leidt tot fouten als in (5).

(5) Type 2: Bijvoeglijk naamwoord na *een* wel of geen *-e*?

<i>de boom</i>	<i>het bos</i>
<i>de dikke boom</i>	<i>het dichte bos</i>
<i>een dik boom</i>	<i>een dichte bos</i>

Ten slotte is er de mogelijkheid dat tweede-taalleerders weliswaar weten dat het bijvoeglijk naamwoord soms wel en soms geen *-e* krijgt, maar dat ze vergeten zijn wanneer het één en wanneer het ander het geval is. Zie (6).

(6) Type 3: Welke morfologie hoort bij *de/het* en welke bij *een*?

de boom	het bos
de <i>dik</i> boom	het <i>dicht</i> bos
een <i>dik</i> boom	een <i>dichte</i> bos

Kijken we naar het taalgebruik van tweede-taalleerders in natuurlijke situaties dan blijkt dat fouten tegen het correcte gebruik van *de* en *het*, zoals in (1), met name in de beginstadia veelvuldig voorkomen. Tweede-taalleerders worden geconfronteerd met het feit dat er in het Nederlands voor het gebruik van *de* en *het* nauwelijks regels bestaan. Ook weten tweede-taalleerders vaak niet of het bijvoeglijk naamwoord na *een* wel of niet een *-e* moet hebben. Zie de voorbeelden onder (2). Opvallend is echter dat er geen tweede-taalleerders zijn die de morfologie van het bijvoeglijk naamwoord na *een* systematisch verwarren met de morfologie van het bijvoeglijk naamwoord na *de/het*. Het lijkt erop dat fouten als in (7) in natuurlijke situaties van tweede-taalgebruik niet voorkomen.

(7) * de *dik* boom
* het *dicht* bos

De conclusie die we hieruit kunnen trekken, is deze: De morfologie van het bijvoeglijk naamwoord wordt niet geleerd via het toepassen van expliciete regels. Wanneer dat wel het geval geweest zou zijn, dan waren er zeker ook tweede-taalleerders geweest die bij *de/het*-woorden niet geweten zouden hebben of het bijvoeglijk naamwoord wel of geen *-e* moest hebben.

Wat doen tweede-taalleerders dan wel bij het leren van deze regels? Uit hun taalgedrag blijkt dat ze uit het taalaanbod twee soorten automatismen weten te verwerven.

Op de eerste plaats leren ze de procedures die leiden tot het geautomatiseerd gebruik van *-e* na *de* en *het*. Dat is mogelijk zonder expliciete regel om de

eenvoudige reden dat na *de* en *het* het bijvoeglijk naamwoord altijd eindigt op *-e*. Alleen na *een* is er een probleem, omdat er twee mogelijkheden zijn: ofwel [-- e]Adj of [--]Adj. De juiste keus is afhankelijk van het grammaticale geslacht van het zelfstandig naamwoord. Een expliciete beredenering via de vraag naar het grammaticale geslacht en de bijbehorende regel is er de oorzaak van dat de tweede-taalleerder op allerlei punten fouten maakt. Dat moedertaalsprekers dit soort fouten niet maken, komt doordat ze per woord geleerd hebben of het voorkomt met *een* [--]Adj of *een* [--e]Adj. Dus net zoals het gebruik van *de* en *het* onderdeel is van de lexicale kennis van Nederlandse moedertaalsprekers, zo hoort ook het gebruik van *een* [--]Adj en *een* [--e]Adj tot de lexicale kennis. Wanneer een tweede taal in natuurlijke omstandigheden geleerd wordt, vindt een vergelijkbaar verwervingsproces plaats. Dit verklaart waarom het er alle schijn van heeft dat in omstandigheden van natuurlijke tweede-taalverwerving een zelfstandig naamwoord dat terecht of ten onrechte met het lidwoord *de* gebruikt wordt, na *een* een bijvoeglijk naamwoord heeft dat eindigt op *-e*, terwijl een zelfstandig naamwoord dat terecht of ten onrechte met het lidwoord *het* gebruikt wordt na *een* geen *-e* heeft. Wat men verwerft, is dus de paradigmatische relatie tussen het gebruik van de syntagma's van *de*-woorden enerzijds en *het*-woorden anderzijds. Zie Schema 4.

Schema 4: Syntagmatische en paradigmatische relaties bij *de*- en *het*-woorden

<i>de</i>	[---]N1	<i>het</i>	[---]N2
<i>de</i> [-- e]Adj		<i>het</i> [-- e]Adj	
<i>een</i> [-- e]Adj		<i>een</i> [--]Adj	

Daarmee is niet alleen verklaard waarom fouten als in (7) nooit voorkomen. Ook wordt voorspeld dat bij natuurlijke processen van tweede-taalverwerving het bijvoeglijk naamwoord bij een woord dat als *de*-woord wordt beschouwd, na *een* niet de morfologie van een *het*-woord kan krijgen.

Wat betekent dit nu voor de didactiek?

Tweede-taalleerders moeten in staat gesteld worden zich de morfologisch correcte syntagma's en de paradigmatische relaties tussen deze syntagma's

eigen te maken. Dat betekent dat leerlingen bij elk zelfstandig naamwoord de syntagma's moeten leren zoals weergegeven in Schema 4. Training in het geautomatiseerd toepassen van dit soort kennis leidt tot taalgebruik dat vergelijkbaar is met dat van moedertaalsprekers.

Ook bij het aanleren van de morfologie van nominale groepen zoals in Schema 4 ontstaan fouten. Dit soort fouten zijn natuurlijke produktiefouten. Ze ontstaan door toepassing van een procedure die op zich correct is, maar niet past bij het gekozen zelfstandig naamwoord. Dit leidt tot fouten van Type 1 in (4). Wanneer echter deze fouten zich gaan voordoen, weten we dat de leerlingen op de goede weg zijn. Ze zijn op weg zich de kennis te verwerven die hoort bij correct, geautomatiseerd taalgebruik.

3. Taalverwerving in de tijd

Eén van de kwesties die veel aandacht heeft gekregen in taalverwervingsonderzoek is de vraag of er zo iets bestaat als een natuurlijke verwervingsvolgorde. Is het zo dat het leren van een taal volgens bepaalde stadia verloopt? Uit allerlei onderzoek naar processen van zowel eerste- als tweedetaalverwerving weten we dat dat inderdaad zo is. Maar interessanter dan te weten dat een taalsysteem in een bepaalde natuurlijke volgorde geleerd wordt, is de vraag waardoor die volgorde bepaald wordt.

3.1 Gemarkeerdheid en verwerving

In hun onderzoek naar processen van tweede-taalverwerving hebben Eckman (1977, 1985) en Gass (1980) onderzocht of zogenaamde *gemarkeerdheidsrelaties* een verklaring zouden kunnen bieden voor de volgorde waarin grammaticale structuren geleerd worden. *Gemarkeerdheid* is een taalkundige term waarmee bedoeld wordt dat een taalkundig verschijnsel - b.v. een bepaald foneem of een regel - als uitzonderlijk, typisch, of specifiek beschouwd dient te worden. *Gemarkeerdheid* is een relatief begrip, dat wil zeggen iets kan alleen maar gemarkeerd (uitzonderlijk, typisch, specifiek) zijn ten opzichte van iets anders. Gemarkeerdheidsrelaties spelen een rol bij het leren van een tweede taal. Gebleken is dat gemarkeerde structuren in een tweede taal moeilijker te leren zijn dan ongemarkeerde.

Een voorbeeld van een hypothese over een bepaalde verwervingsvolgorde die gebaseerd is op gemarkeerdheidsrelaties is Eckmans (1977, 1985) 'Markedness Differential Hypothesis' (MDH). De MDH voorspelt dat die onderdelen van de doeltaal die verschillen van de eerste taal en die gemarkeerd zijn, moeilijk te leren zijn. Als voorbeeld noemt Eckman de distributie van stemloze en stemhebbende medeklinkers in het Engels en het Duits. In het Engels bestaat er een contrast tussen stemhebbende en stemloze medeklinkers aan het begin, in het midden en aan het eind van woorden, terwijl dat in het Duits alleen aan het begin en in het midden van woorden het geval is. Zie Schema 5.

Schema 5: Stemloze en stemhebbende medeklinkers in het Engels en het Duits

	Engels			Duits		
begin:	[p]/[b];	[t]/[d];	[k]/[g]	[p]/[b];	[t]/[d];	[k]/[g]
	<i>pear</i>	<i>tear</i>	<i>cold</i>	<i>Paar</i>	<i>tanke</i>	<i>klaube</i>
	<i>bear</i>	<i>dear</i>	<i>gold</i>	<i>bar</i>	<i>danke</i>	<i>glaube</i>
midden:	[p]/[b];	[t]/[d];	[k]/[g]	[p]/[b];	[t]/[d];	[k]/[g]
	<i>floppy</i>	<i>bitter</i>	<i>buckle</i>	<i>fiepen</i>	<i>ratte</i>	<i>pauke</i>
	<i>snobby</i>	<i>bidder</i>	<i>bugger</i>	<i>lieben</i>	<i>Räder</i>	<i>saugen</i>
eind:	[p]/[b];	[t]/[d];	[k]/[g]	[p];	[t];	[k]
	<i>rip</i>	<i>kit</i>	<i>back</i>	<i>fiept</i>	<i>Rat</i>	<i>paukt</i>
	<i>rib</i>	<i>kid</i>	<i>bag</i>	<i>liebt</i>	<i>Rad</i>	<i>saugt</i>

Wat voor het Duits geldt, geldt ook voor het Nederlands. Het verschil tussen het Engels enerzijds en het Duits en het Nederlands anderzijds is te beschrijven in termen van een regel die 'Terminal Devoicing', 'Auslautverhärtung' of 'Eindklankverscherping' genoemd wordt. Deze regel houdt in dat stemhebbende medeklinkers stemloos worden, wanneer ze aan het eind van een woord staan. Taaltypologisch gezien is het contrast stemhebbend/stemloos in eindpositie het minst gangbaar, het meest gemarkeerd en volgens de MDH het moeilijkst te leren (zie Schema 6).

Schema 6: 'Voice Contrast Hierarchy'

Dit verklaart waarom Engelsen geen moeite hebben om in het Duits naast woorden als *lieben*, *Räder*, *Tage* woorden als *liebt*, *Rad*, *Tag* correct uit te spreken, terwijl Duitsers en Nederlanders wel moeite hebben om naast woorden als *rip*, *kit*, *back* woorden als *rib*, *kid*, *bag* correct uit te spreken.

Een ander voorbeeld betreft het taaltypologisch onderzoek van Keenan en Comrie (1977) naar gemarkeerdheidsrelaties tussen typen relatieve bijzinnen. Keenan en Comrie hadden ontdekt dat er een universele, dat wil zeggen voor alle talen geldende, implicationele relatie bestaat tussen typen relatieve bijzinnen zoals die in talen gerealiseerd worden. Het blijkt dat er een implicationele hiërarchie bestaat voor de posities vanwaaruit relativisatie in talen plaats vindt. Keenan en Comrie noemen dit de 'Accessibility Hierarchy'. Deze implicationele hiërarchie is weergegeven in Schema 7.

Wanneer in een taal een bepaalde mogelijkheid gerealiseerd wordt, komen in deze taal ook de geïmpliceerde, dat wil zeggen de minder gemarkeerde, mogelijkheden voor.

Het lag voor de hand om te kijken in hoeverre deze implicationele relaties ook bij tweede-taalverwerving een rol spelen. De vraag is dan of de universele implicationele relaties bepalend zijn voor het taalverwervingsproces. Uit een zogenaamd 'sentence-combining' experiment dat Gass (1980) uitvoerde, bleek dat relativisatie vanuit posities lager in de hiërarchie minder vaak voorkwam dan vanuit posities hoger in de hiërarchie. Het probleem met het onderzoek was echter dat de variabele 'transfer' waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld heeft. Het experiment zou namelijk tot dezelfde resultaten geleid hebben wanneer de proefpersonen die aan het experiment deelnamen, simpelweg die relativisaties hadden toegepast die in hun moedertaal ook mogelijk waren, en die relativisaties hadden vermeden die in hun moedertaal niet voorkwamen. Eckman (1985) deed daarom een iets ander experiment.

Hij beperkte zich tot drie typen relatieve bijzinnen: relatieve bijzinnen met een relatief pronomen in drie verschillende syntactische functies: onderwerp, lijdend voorwerp en voorwerp van een voorzetsel. De proefpersonen kregen onderwijs in één van deze drie structuren. Het resultaat was tweeledig. Min of meer vanzelfsprekend is dat elke groep betere resultaten had voor de structuur waarmee men geoefend had. Opmerkelijk is echter dat de groep die geoefend had met de meest gemarkeerde structuur, relatief gezien betere resultaten had voor de structuren waar niet mee geoefend was. Eckman concludeert hieruit dat taalleerders kunnen generaliseren vanuit een meer gemarkeerde naar een minder gemarkeerde structuur. Dus, als ze weten dat een regel opgaat voor een gemarkeerd geval, dan nemen ze aan dat die regel ook op minder gemarkeerde gevallen van toepassing is. Het onderzoek levert evidentie voor het feit dat er zoiets bestaat als een natuurlijke verwervingsvolgorde die voorspelbaar is op grond van gemarkeerdheidsrelaties.

Schema 7: Implicatonele hiërarchie voor relativisatie

Minst gemarkeerd	
Subject	(The boy <i>who</i> fell came)
Direct object	(The boy <i>who</i> I saw fell)
Indirect object	(This is the woman <i>that</i> John gave the book to)
Object of preposition	(This is the knife <i>with which</i> he killed her)
Genitive	(I saw the woman <i>whose</i> coat was stolen)
Object of comparative	(The boy <i>that</i> she is bigger than lives down the block)
Meest gemarkeerd	

3.2 Woordvolgorde en verwerving

Clahsen, Meisel en Pienemann (1982) hebben onderzoek gedaan naar de verwerving van het Duits als tweede taal door Romaanstalige immigranten. Ook in Klein en Perdue (1992) is een onderdeel gewijd aan de verwerving van het Duits door Italiaanse immigranten. Uit de gegevens van beide

onderzoeksprojecten blijkt dat de regels voor de woordvolgorde in het Duits in een vaste volgorde verworven worden (vgl. ook Clahsen 1984; Jordens 1988).

Bij de verwerving van het Duits door Romaanstaligen zijn verschillende stadia te onderscheiden. Aanvankelijk worden de werkwoordsvormen in tweede positie gebruikt zoals in (8) en (9). Net als in de moedertaal hebben deze zinnen een structuur waarin het onderwerp (S = subject) voor het werkwoordelijk gedeelte (V = verb) en het werkwoordelijk gedeelte voor het lijdend voorwerp (O = object) staat. Deze volgorde wordt korthedshalve als S-V-O structuur aangeduid.

S V (O)

(8) ich *sagen* bei mir nis gut
faule deutsche *drink* kakao
ich mötte eine sohn
die kinder *spielen* mim ball

(9) mein vater *hat gekauft* ein buch
ich *habe verstehen* auch nix

De structurele relaties in (8) en (9) zijn verklaarbaar op grond van transfer vanuit de moedertaal. Dat de moedertaal bij de productie van deze zinnen model heeft gestaan, blijkt uit de uitingen in (10) van Angelina (Klein en Perdue, 1992). Het betreft hier voorbeelden van uitingen die typisch zijn voor het begin van Angelina's taalverwervingsproces (Cycle I).

(10) **camina** in de straß ('camina' = loopt)
und **prende** eine brot ('prende' = neemt)
und *sprechen* mit de mann
de mann **corre** später ('corre' = rent)
und die mädchen **s'incontra** mit de mann [gevolgd door een betrekkelijke
bijzin in het Italiaans] ('s'incontra' = ontmoet)
und die mädchen aber *wolle essen*
die frau *kuck*
und de mann **dice** ('dice' = zegt)
und de mädchen *sagen* de mann
(Angelina, C.I)

Naar aanleiding van deze uitingen merken Klein en Perdue (1992) op dat 'all her [i.e. Angelina's] Italian forms are appropriately inflected. One might interpret this as an indication that she is planning her utterances in Italian'.

De eerste opvallende ontwikkeling die zich bij de Romaanstalige informanten van Clahsen e.a. (1982) voordoet, is dat het onverbogen werkwoord aan het eind van de zin geplaatst wordt. In (11) is te zien dat het deelwoord (*gemacht*) en het onverbogen werkwoord (*gehen*) aan het eind van de zin staan, terwijl deze niet-finiete werkwoorden in (9) nog samen met de persoonsvorm na het onderwerp geplaatst worden.

(11) ich *habe* funf klass *gemacht*
will nach hause *gehen* (Carlo)

Ook uit de data van Klein en Perdue (1992) blijkt dat de Italiaanse informanten leren differentiëren tussen enerzijds predikaten met een SVO-structuur en anderzijds complexe predikaten met een hulpwerkwoord in eerste of tweede positie en een niet-finiet werkwoord aan het eind van de zin. Het lijkt erop dat Romaanstaligen hulpwerkwoorden makkelijk leren identificeren als analytische middelen om tijdsaspecten en verschillen in modaliteit tot uitdrukking te brengen. Illustratief zijn de uitingen van Gina in Cycle I (zie 12 en 13). In dit stadium gebruikt Gina het verleden deelwoord zowel in tweede als in eindpositie. Verder blijkt dat Gina in dit stadium congruentie tussen onderwerp en persoonsvorm nog niet systematisch correct toepast.

(12) *gucken* in eine bäckerei
 und *sprechen* mit ein mann
 (Gina, C.I.)

(13) dann *habe* *gesehen* eine *camion* mit der brot
 und dann *habe* eine brot *gebringen*
 und eine frau *hat* *gesehen* die mädchen
 diese mädchen *hat* deine brot *gebringt* morgen *haben* .. sie *hat* die brot
gemacht
 (Gina, C.I.)

Een volgende belangrijke ontwikkeling is de verwerving van de verschillende vormen van de persoonsvorm van lexicale werkwoorden. Het lijkt zo te zijn dat de verwerving van congruentie tussen onderwerp en persoonsvorm, c.q. de oppositie tussen persoonsvorm en de niet-finiete vormen van het lexicale werkwoord, mogelijk wordt gemaakt door het gebruik van scheidbaar samengestelde werkwoorden (zoals b.v. *zurückkommen* in *Er kommt morgen zurück*). Aan deze werkwoorden is namelijk te zien dat de positie waarin een lexicaal werkwoord staat, niet het gevolg is van de aan-/afwezigheid van een modaal hulpwerkwoord of een hulpwerkwoord van tijd. Vgl. de positie van *kommt* en *gekommen* in (14).

(14) *kommt zurück* vs. ist *zurückgekommen*

Op grond van dit soort werkwoorden moet een tweede-taalleerder wel tot de conclusie komen dat er een relatie bestaat tussen de morfologie van lexicale werkwoorden en de verschillende posities waarin lexicale werkwoorden kunnen voorkomen. Dit verklaart waarom een informant als Tino op het moment dat hij scheidbaar samengestelde werkwoorden leert (zoals in 15) ook ontdekt (zoals in 16) dat er in morfologisch opzicht congruentie bestaat tussen onderwerp en persoonsvorm (vgl. Tino, Cycle III in Klein en Perdue 1992).

(15) *weggemacht*
zugemacht
 du *komms mit*
 die beide *gehen weg*
 (Tino, C.III.)

(16) und dann sie *sehe* eine bäckerei
 und eine alte dame *seht* das
 und sie *kriege* so zwei stück brot
 daß sie *kriegt* die brot
 und dann *kommt* seine tochter
 (Tino, C.III.)

Zodra lexicale werkwoorden systematisch worden onderscheiden in termen van morfologische en positionele verschillen, wordt ook geleerd dat voor de correcte morfologie van persoonsvormen regels gelden die berusten op

congruentie tussen onderwerp en werkwoordsmorfologie. Dit is niet het geval bij de onverbogen vormen van het lexicale werkwoord. Lexicale werkwoorden in onverbogen vorm hebben daardoor een ongemarkeerde, defaultstatus. Hetzelfde geldt voor de constructies waarin deze onverbogen werkwoordsvormen voorkomen. Ze krijgen de status van onderliggende structuur. Voor het taalsysteem van de tweede-taalleerder betekent dit dat er een herstructurering plaatsvindt van een onderliggende VO-structuur naar een onderliggende OV-structuur.

Ten slotte wordt in het laatste stadium geleerd dat er altijd maar één zinsdeel voor de persoonsvorm kan staan, met andere woorden dat de persoonsvorm altijd in tweede positie staat. Dit verschijnsel wordt *Verb-second* genoemd en het verklaart het inversieverschijnsel, dat wil zeggen het feit dat het onderwerp achter de persoonsvorm moet staan wanneer de zin een bijwoordelijke bepaling in eerste positie heeft. Voor Romaanstaligen lijkt er een verband te bestaan tussen de verwerving van *Verb-second* en de correcte positie van de persoonsvorm aan het eind van de bijzin (*V-end*). Vergelijk de informanten Carlo (17) zonder *Verb-second* en Pietro en Benito (18) met *Verb-second* (Clahsen e.a. 1982). Alleen in de bijzinnen van Pietro en Benito staat de persoonsvorm in eindpositie.

(17) und dann dreizehn jahr *ich hab* arbeit gegang
und dann *ich hab* schluß gemacht
wenn *ich habe* gefund *ich gehe* nicht mit
(Carlo)

(18) hier *komm ich* abend nur zwei drei stunde
wenn sie ein bißchen größer *sind*
(Pietro)

jetzt *verstehe ich* da und gebe dene antwort
da wird dann untersuchen ob eine gesund *ist*
(Benito)

Om het verband tussen beide verschijnselen te kunnen verklaren is het van belang te zien hoe in de linguïstiek de relatie tussen de positie van de persoonsvorm in hoofd- en bijzin verantwoord wordt. Zie Figuur 1.

Figuur 1: De woordvolgorde in bijzin en hoofdzin

Voor het Duits en het Nederlands wordt aangenomen dat de persoonsvorm (INFL) in hoofdzinnen een positie inneemt die in bijzinnen door het onderschikkend voegwoord (hier het voegwoord *dat*) wordt ingenomen. In Figuur 1 is deze positie aangegeven met COMP. Wanneer er geen onderschikkend voegwoord is, kan de persoonsvorm in deze positie optreden (vgl. Figuur 1b); wanneer er wel zo'n voegwoord is, staat de persoonsvorm aan het eind van de zin (vgl. Figuur 1a). Dit verklaart de complementaire relatie tussen hoofd- en bijzinvolgorde. In hoofdzinnen geldt bovendien dat de positie vóór de persoonsvorm ingenomen wordt door het onderwerp, het lijdend of meewerkend voorwerp of een bijwoordelijke bepaling. Zodoende staat de persoonsvorm in hoofdzinnen altijd in tweede positie.

Zolang tweede-taalleerders slechts eenvoudige zinnen, dat wil zeggen hoofdzinnen, produceren, kunnen ze niet weten dat de positie van de persoonsvorm in hoofdzinnen de positie is waarin in bijzinnen het onderschikkend voegwoord staat. Door de verwerving van de complementaire relatie tussen de positie van het onderschikkend voegwoord in de bijzin en de persoonsvorm in de hoofdzin vindt er opnieuw een herstructurering van het vigerende tussentaalsysteem plaats. In hoofdzinnen staat de persoonsvorm nu in COMP-positie. De relevantie van COMP voor de positie van de persoonsvorm verklaart dus waarom inversie in hoofdzinnen en de positie van de persoonsvorm in bijzinnen min of meer gelijktijdig verworven worden.

3.3 Natuurlijke verwerving en taalonderwijs

In aansluiting op het woordvolgorde-onderzoek hebben Pienemann (1987) en Ellis (1989) zich de vraag gesteld of het verwervingsproces beïnvloed zou kunnen worden door het geven van onderwijs. Pienemann heeft onderzocht of het zin had structuren met inversie van persoonsvorm en onderwerp te onderwijzen voordat de proefpersonen de partikel-regel geleerd hadden. De term 'partikel-regel' heeft betrekking op de positie van het niet-finiete deel van het werkwoord aan het eind van de zin. Pienemanns conclusie is dat het niet mogelijk is inversie voor de partikel-regel te leren. Training van een bepaalde regel heeft alleen dan effect, wanneer de taalleerder gezien het stadium van taalverwerving waarin hij zich bevindt eraantoe is deze regel te leren. Willekeurige linguïstische structuren kunnen klaarblijkelijk niet op willekeurige momenten geleerd worden. Op bepaalde momenten zijn sommige structuren 'teachable' en andere niet. Wel beïnvloedbaar is de snelheid van het taalverwervingsproces.

Het onderzoek van Ellis (1989) leverde vergelijkbare resultaten op. Aan verschillende groepen proefpersonen werden de partikel-regel, de inversieregel en de regel voor de positie van de persoonsvorm in bijzinnen (V-END) in verschillende volgordes onderwezen. Resultaat van het experiment was dat de partikel-regel in alle gevallen het best geleerd was, terwijl er wat de verwerving van inversie en V-END betreft slechts geringe verschillen geobserveerd werden.

Schema 8: Proportie correct gebruik. Ellis (1989, 320)

Woordvolgorde-regel	Tijd 1	Tijd 2
partikel-regel	.78	.86
inversie-regel	.38	.52
V-END	.32	.46

Over het algemeen gesproken zou dus geconcludeerd kunnen worden dat onderwijs geen noemenswaardige invloed heeft op volgorde van verwerving. De natuurlijke volgorde is de bepalende factor. Onderwijs kan het natuurlijke verwervingsproces hooguit versnellen en zou misschien kunnen leiden tot een hoger eindniveau. Voorwaarde is wel dat het juiste onderwijs op het juiste

tijdstip gegeven wordt, d.w.z. op het moment dat de taalleerder zich in een stadium van taalverwerving bevindt waarin hij er profijt van kan hebben. Ellis verschilt in dit opzicht expliciet van mening met Krashen (1985), die aan het onderwijzen van grammatica geen enkele waarde hecht en het geheel en al aan de taalleerder over laat om die kennis uit het taalaanbod op te doen waar hij op een bepaald moment behoefte aan heeft.

4. Conclusie

Uit onderzoek naar natuurlijke processen van taalverwerving blijkt dat het soort grammaticale kennis dat nodig is voor spontaan taalgebruik, niet zomaar uit een grammaticale *beschrijving* kan worden afgeleid. Bovendien blijkt uit onderzoek naar het verloop van processen van tweede-taalverwerving dat taalstadia gekenmerkt worden door een linguïstische samenhang tussen verschijnselen die min of meer gelijktijdig (geclusterd) verworven worden. Deze samenhang heeft te maken met het feit dat bepaalde regels een voorwaarde zijn voor de verwerving van andere regels. Toch mogen we hieruit niet meteen concluderen dat taalonderwijs alleen dan goed kan zijn wanneer natuurlijke productieprocessen geoefend worden en wanneer de natuurlijke verwervingsvolgorde aangehouden wordt. Wel gerechtvaardigd is de conclusie dat we niet moeten denken dat processen van tweede-taalverwerving zich gemakkelijk laten sturen door de wijze waarop de leerstof wordt aangeboden en geordend. Bepaalde vormen van aanbidding en ordening zijn aantoonbaar fout, omdat ze strijdig zijn met de wijze waarop mensen een taal leren.

Bibliografie

- CLAHSEN, H. 'The acquisition of German word order: A test case for cognitive approaches to L2 development', in: R. Andersen [ed.], *Second languages: A cross-linguistic perspective*. Rowley, Mass., Newbury House, 1984, p. 219-242.
- CLAHSEN, H., J. MEISEL en M. PIENEMANN. *Deutsch als Zweitsprache. Der Spracherwerb ausländischer Arbeiter*. Tübingen, Narr, 1982.
- ECKMAN, F.R. *Markedness and the contrastive analysis hypothesis*. *Language Learning* 27 (1977), p. 315-330.
- ECKMAN, F.R. *Some theoretical and pedagogical implications of the markedness differential hypothesis*. *Studies in Second Language Acquisition* 7 (1985), p. 289-307.
- ELLIS, R. *Are classroom and naturalistic acquisition the same? A study of the classroom acquisition of German word order rules*. *Studies in Second Language Acquisition* 11 (1989), p. 305-328.
- GASS, S. 'An investigation of syntactic transfer in adult second language learners', in: R. Scarcella, S.D. Krashen [eds.], *Research in Second Language Acquisition*, Rowley, Mass., Newbury House, 1980, p. 132-141.
- JORDENS, P. 'The acquisition of word order in L2 Dutch and German', in: P. Jordens en J. Lalleman [eds.], *Language Development*. Dordrecht, 1988, Foris. p. 147-180.
- KEENAN, E. en B. COMRIE. *Noun phrase accessibility and universal grammar*. *Linguistic Inquiry* 8 (1977), p. 63-100.
- KLEIN, W. en C. PERDUE. *Utterance structure. Developing grammars again*. Amsterdam, 1992, Benjamins.
- KRASHEN, S.D. *The input hypothesis*. London, 1985, Longman.
- PIENEMANN, M. 'Psychological constraints on the teachability of languages', in: C.W. Pfaff [ed.], *First and Second Language Acquisition Processes*. Cambridge Mass., 1987, Newbury House, p. 143-168. [Ook: *Studies in Second Language Acquisition* 6 (1983), p. 186-214.]

De ideale taalleerder Jan H. Hulstijn (Amsterdam)

Ieder van ons ervaart in de onderwijspraktijk dat de ene persoon een vreemde of tweede taal (T2) veel makkelijker leert dan de andere persoon. We zouden graag weten hoe dat komt. En ook zouden we graag weten of we mensen die moeite hebben met het leren van een vreemde taal, kunnen helpen, zodat ze die makkelijker, efficiënter, met meer succes en met meer plezier leren.

Ik zal het in deze bijdrage niet hebben over de meeste sociale, sociaalpsychologische, affectieve, en cognitieve factoren die het taalleerproces beïnvloeden. Ik beperk me tot twee begrippen, namelijk *aptitude voor het leren van een vreemde taal* en strategieën voor het leren van een vreemde taal. Als doel heb ik me gesteld een overzicht te geven van de ontwikkelingen van de laatste jaren op het gebied van het onderzoek naar die twee begrippen.

Taalaptitude

Ik wil mijn uiteenzetting over het begrip aptitude beginnen met het model dat John B. Carroll in 1963 presenteerde, bevattende de vijf factoren die schoolsucces bepalen. (Voor een terugblik, zie Carroll, 1989.)

Tijdfactoren:

1. Aptitude.
2. Gelegenheid die het onderwijs biedt om te leren (opportunity to learn).
3. Volharding (perseverance): een operationalisering van motivatie, tot uitdrukking komend in de hoeveelheid tijd die de leerder bereid is te besteden aan de leertaak en er ook daadwerkelijk aan besteedt.

Prestatiefactoren:

4. Kwaliteit van de instructie (quality of instruction).
5. Het vermogen van de leerder om de instructie te begrijpen (ability to understand instruction).

Dit model is uit de tijd waarin het behaviourisme in de psychologie nog de toon aangaf. We zullen dadelijk zien dat sinds 1963 de nadruk in theorie en empirie gaandeweg is komen te liggen op wat er precies gebeurt in het hoofd van leerders in de tijd die zij aan leren besteden. Een invulling dus van TIJD met PROCESSEN.

Ik laat de overige factoren, hoeveel interessants daarover overigens ook op te merken is, verder buiten beschouwing en richt de aandacht op het aptitudebegrip. Voor Carroll bestond aptitude voor het leren van vreemde talen uit vier componenten:

- A. Vermogen om klankverschillen zodanig waar te nemen en te coderen dat ze later uit het geheugen opgehaald kunnen worden (phonemic coding ability)
- B. Grammaticaal gevoel. Het vermogen om de grammaticale functie te herkennen die woorden en zinsdelen in de zin hebben (grammatical sensitivity).
- C. Vermogen om inductief taalregels te leren (af te leiden) door het observeren van taalmateriaal, en door het opstellen en toetsen van hypothesen met betrekking tot regelmatigheden en onregelmatigheden in dat taalmateriaal (inductive language learning ability).
- D. Geheugen. Bij voorbeeld het vermogen om in korte tijd veel woorden te leren, dat wil zeggen verbindingen tussen woordvormen en woordbetekenissen (rote learning activity for foreign language materials).

De meting van taalaptitude

Op deze opvatting was de test gebaseerd waarmee aptitude gemeten werd: De Modern Language Aptitude Test (MLAT) van Carroll en Sapon (1959). De MLAT bevatte de volgende vijf deeltolsten:

1. Getallen leren in het Koerdisch, met behulp van een geluidsband.
2. Oefening in fonetisch schrift.

3. Herkennen van Engelse woorden in misvormde spelling.
Voorbeeld: kataklzm = (1) mountain, (2) disaster, (3) sheep, (4) chemical reagent, (5) population.
4. Tweektalige woordenlijst leren (Koerdisch-Engels).
5. Words in Sentences.

Van deze toetsen is de Words In Sentences de meest robuuste gebleken. Deze kwam altijd naar voren als significante voorspeller van prestaties in een cursus voor het leren van een vreemde taal. (Voor een goed overzicht van het onderzoek op dit gebied, zie Skehan, 1989, hoofdstuk 3). Van de MLAT is door twee Nederlandse psychologen, Drenth en Van Wieringen, een Nederlandse versie gemaakt: de VAT '69, de in 1969 verschene Verbale Aanlegtoets. De Words in Sentences deelttoets van Carroll en Sapon heeft in de Nederlandse versie een meer betekenisvolle naam; hij heet namelijk Funkties van Woorden.

De instructie bij deze toets begint zo:

Deze test meet uw inzicht in de funkties die woorden en frasen in een zin vervullen. In de eerste zin, die we de sleutelzin noemen, is LONDEN in hoofdletters gedrukt en bovendien onderstreept. Welk onderstreept woord in de tweede zin vervult daar nu dezelfde funktie als LONDEN doet in de sleutelzin? Het goede antwoord is 'hij', omdat de eerste zin iets meedeelt over 'Londen' en de tweede zin over 'hij'. [...] Hier volgt een tweede voorbeeld. In de sleutelzin is 'brood' datgene wat gesneden wordt; in de tweede zin is 'hond' datgene wat geslagen wordt. Daarom is antwoordmogelijkheid D op uw antwoordblad aangekruist.

1. LONDEN is de hoofdstad van Engeland

<u>Hij</u>	<u>wilde</u>	in	<u>Scheveningen</u>	<u>gaan</u>	<u>logeren</u>
A	B		C	D	E

2. Marie snijdt BROOD

<u>Mijn broer</u>	<u>Jan</u>	slaat	<u>zijn</u>	<u>hond</u>	met	een	<u>stok</u>
A	B		C	D			E

Ik heb me afgevraagd wat deze toets eigenlijk meet. Als ik de opdrachten uitvoer, dan doe ik het volgende, en ik neem als voorbeeld opdracht 1. Ik bepaal de functie van het woord *Londen* door die functie te benoemen met de term 'onderwerp', een term die ik op school geleerd heb bij wat 'ontleden' genoemd werd. Daarna ga ik in de tweede zin op zoek naar het onderwerp; zo kom ik bij mijn respons A. De vraag is nu: zouden mensen die op school geen ontleden gehad hebben deze toets toch met succes kunnen afleggen? Bedenk wel dat de functie van het woord 'Londen' niet benoemd hoeft te worden. Het is dus mogelijk dat je vergeten bent hoe bepaalde zinsdelen of woordsoorten in de Nederlandse spraakkunst benoemd worden, maar dat je de begrippen (dat wil zeggen hun functie in de redekundige en de taalkundige ontleding) niet vergeten bent. Als ik gelijk heb, dan meet deze toets toepassing van wat je op school bij ontleden geleerd hebt. Dat wil zeggen dat personen die nooit ontleedonderwijs hebben gehad, geen hoge scores kunnen behalen.

Nu is uit het vele onderzoek dat in de jaren zestig en zeventig gedaan is met de MLAT (en met de VAT '69), gebleken dat prestaties op de deeltaets Words in Sentences slechts een gering verband vertoonden met al dan niet ontvangen ontleedonderwijs, terwijl er een sterk verband gevonden werd met prestaties op toetsen die het vermogen tot inductief redeneren meten. Onderzoek wees dus uit dat aptitude-componenten C en B (zie hierboven), zoals gemeten door de toets Words in Sentences, sterk verwant zijn. Carroll interpreteert dit als volgt. Als je géén ontleedonderwijs gevolgd hebt, dan presteer je misschien wel laag op deze toets; maar als je wél ontleedonderwijs gehad hebt, garandeert dat nog geenszins een hoge prestatie op deze toets, want om dat ontleedonderwijs met succes te kunnen volgen dien je over het vermogen te beschikken de instructies te begrijpen en inductief te leren. We zijn nu weer terug bij component C en bij factor 4 van het algemene schoolprestatie-model van 1963.

Gedecontextualiseerd taalgebruik

De voorspellende waarde van de MLAT voor succes in het leren van een vreemde taal is zeker niet perfect maar stellig substantieel. De correlatie liep op tot .70 in gunstige omstandigheden (dat wil zeggen heterogene groepen taalleerders die een korte intensieve taalcursus gevolgd hebben), dat is zo'n 50 % van de variantie. We willen echter graag weten *waarom* deze toetsbatte-

rij goede voorspellingen doet en, zeker niet in de laatste plaats, *in hoeverre* hij dat doet. Daarmee bedoel ik dit: we willen graag weten welke T2-vaardigheden goed, en welke T2-vaardigheden minder goed voorspeld worden op basis van de MLAT.

Om het antwoord op die vragen te vinden, richten we de aandacht op een uniek onderzoek, uitgevoerd door de Engelsman Peter Skehan. Het is uniek om de volgende reden. Er is naar vreemde-taalverwerving om redenen die onder andere met tijd en geld te maken hebben, weinig longitudinaal onderzoek gedaan. Als het gebeurde, dan omvatte het niet meer dan enkele maanden, zelden meer dan een jaar; en meestal waren slechts kleine aantallen taalleerders bij het onderzoek betrokken. In Skehans onderzoek daarentegen, werd een verband gelegd over een spanne van maar liefst tien jaar, en onder 129 taalleerders. Skehans onderzoek bouwde voort op het Bristol Language Project, dat in de jaren zeventig uitgevoerd werd onder leiding van Gordon Wells. In dat onderzoek werd de ontwikkeling in de moedertaal (T1) gemeten van een groot aantal kinderen van circa 3½ jaar oud, in de Engelse stad Bristol. Ook werden allerlei gegevens vastgelegd over de ouders van die kinderen en over de verbale communicatie tussen ouders en kinderen.

Skehan wist 129 van deze kinderen tien jaar later te traceren, toen ze op de middelbare school zaten en onderwijs kregen in een moderne vreemde taal. Hij nam deze leerlingen de MLAT af en bepaalde hun prestaties in de vreemde taal die ze op school leerden. Het zou te ver voeren om hier gedetailleerd verslag te doen van dit ingewikkelde onderzoek, maar één van de belangrijkste uitkomsten was dat prestaties in de vreemde taal het best voorspeld werden door Aptitude, en dat Aptitude het best voorspeld werd door Sociaal Milieu (b.v. vooropleiding van de ouders) en pas in de tweede plaats door Snelheid van T1-ontwikkeling (woordenschat en MLU op drie-en-een-half-jarige leeftijd). Het verband tussen T1-ontwikkeling en prestaties in de vreemde taal is dus slechts indirect. Voor zover het bestaat, wordt het verklaard door sociaal milieu (vooropleiding van de ouders). De reden dat het verband tussen T2-prestaties en T1-ontwikkeling indirect is en via Aptitude loopt, is waarschijnlijk - aldus Skehan - dat aptitudebatterijen in de eerste plaats meten in hoeverre iemand vertrouwd is met 'gedecontextualiseerd taalgebruik'. De redenering is dan als volgt: wanneer de ouders een hogere opleiding hebben, zijn ze meer vertrouwd met gedecontextualiseerd taalgebruik dan wanneer ze een lagere opleiding hebben. Kinderen van

ouders met een hogere opleiding raken makkelijker en sneller vertrouwd met gedecontextualiseerd taalgebruik, dan kinderen van ouders met een lagere opleiding. Een taalaptitudetoetst meet voor een deel vertrouwdheid met gedecontextualiseerd taalgebruik, en het is opnieuw gedecontextualiseerd taalgebruik dat een belangrijke rol speelt in de manier waarop vreemde talen op de middelbare school onderwezen en getoetst worden.

Wat wordt nu bedoeld met de term 'gedecontextualiseerd taalgebruik'? Het begrip is afkomstig van Jim Cummins, iemand die bekend is om zijn opvattingen over tweetalig basisonderwijs voor kinderen van etnische minderheden (Bilingual Education in de Verenigde Staten van Amerika) en voor kinderen van de Engelstalige middenklasse in Canada (het zogenaamde French immersion-onderwijs). Cummins heeft het begrip gedecontextualiseerd taalgebruik (cognitive academic language proficiency) nooit goed gedefinieerd, zoals ik elders heb betoogd (Hulstijn, 1984), en dat staat een vooruitgang in de theorievorming hinderlijk in de weg. Toch kan wel gesteld worden dat een belangrijke rol in gedecontextualiseerd taalgebruik gespeeld wordt door taalbeschouwing: reflectie op afzonderlijke aspecten van de taalvorm, de betekenis, of de relatie tussen vorm en betekenis. Men kan dan denken aan aandacht voor zaken als uitspraak, spelling, grammaticale welgevormdheid, syntactische ambiguïteit, homonymie en synonymie, verschillen tussen de manier waarop dingen uitgedrukt worden in de moedertaal en de vreemde taal, enzovoort. Het is vooral in situaties van formeel taalgebruik (bij voorbeeld het schrijven van een rapport of van een sollicitatiebrief) en in situaties van schools taalgebruik (schriftelijke oefeningen op het gebied van grammatica, spelling, woordgebruik) dat het erop aankomt goed na te denken over tal van vormaspecten van de taal. In die situaties speelt deze meta-talige vaardigheid dus een belangrijke rol. Men spreekt daarom ook wel van 'schoolse' of 'academische' taalvaardigheid; 'schools' niet in de zin van 'afgezaagd' of 'saai', maar in de zin van 'wat je in het onderwijs, op school dus, bijgebracht wordt'.

Het verband tussen taalaptitude en T2-vaardigheid

Keren we terug naar het geconstateerde verband tussen aptitude en T2-vaardigheid. Doorbordurend op het betoog van Skehan is mijn interpretatie van dat verband als volgt.

Als je kijkt naar de deoltoetsen van de MLAT, dan zou je kunnen zeggen dat het de toets Words in Sentences is die het meest meta-talige kennis toetst. En als je vervolgens kijkt naar de manier waarop T2-vaardigheid gemeten wordt, dan zie je dat dat dikwijls in hoofdzaak gemeten wordt met taken die uit 'schools' of formeel taalgebruik bestaan. Zodra T2-vaardigheid ook gemeten wordt met taken die in veel mindere mate een beroep doen op metatalig inzicht (bij voorbeeld met een toets voor mondelinge communicatieve vaardigheid), gaat het verband met aptitude omlaag. Ik keer nu terug naar de vraag: *waarom* doet de MLAT goede voorspellingen voor succes in het leren van vreemde talen en *in hoeverre* doet hij dat? Het antwoord zal nu duidelijk zijn: een taal-aptitudetoets zoals de MLAT en de VAT '69, en met name de meest robuuste subtest daarvan, namelijk Word in Sentences, voorspelt prestaties op taken in de vreemde taal beter naarmate in die taken metatalige vaardigheden een belangrijke rol spelen.

Ik zeg dit mede op grond van eigen ervaring met de test Funkties van Woorden. In een onderzoek dat een doctoraalstudente uit Leiden, René Hoekema, enige tijd geleden onder mijn leiding heeft uitgevoerd, werd aan 57 HAVO/VWO-leerlingen deze test afgenomen. De leerlingen namen ook deel aan een door ons ontworpen taak. Daarin werden hun losse zinnen getoond uit een semi-artificiële taal: de zinnen waren half Nederlands en half afkomstig uit een door ons bedachte pseudotaal. Hier zijn enkele voorbeeldzinnen:

Vindt u tek op alle scholen moet elgeven varden ra dansles?

Vindt u tek in trams en bussen mag eleyen varden ra patates frites?

Vindt u tek in elke grote stad mag elaanleggen varden ra een metro?

De leerlingen kregen de opdracht de zinnen zo goed als ze konden te vertalen in het Nederlands. Na afloop werd onverwachts een herinnertest afgenomen. De prestatie op die herinnertest werd op twee manieren gescoord: er werd gemeten hoe goed ze de vormelijke elementen hadden onthouden en hoe goed ze de betekenis van de zinnen hadden onthouden. Wij vonden inderdaad een significant positief verband ($r = .27$) tussen Grammaticaal Gevoel, zoals gemeten door de test Funkties van Woorden, en reproductie van vormelementen van de semi-artificiële zinnen - de taak waarvoor metatalig inzicht

vereist was. Daarentegen was er absoluut geen verband ($r = .04$) tussen Grammaticaal Gevoel en reproductie van betekenis-elementen - de taak waarvoor geen metatolig inzicht vereist was. Ik beschouw dit resultaat als steun voor de opvatting dat de prestaties op de toets Funkties van Woorden prestaties op taken in de vreemde taal (in dit geval een pseudo-artificiële taal) beter voorspelt, naarmate in die taken metatolige vaardigheden een belangrijke rol spelen (Hulstijn, 1989).

Ik besluit mijn betoog over aptitude met het signaleren van enkele trends die ik meen te zien in de ontwikkeling sinds 1963 in het denken over dit begrip taalaptitude.

Trend 1. Herwaardering van taalaptitude en koppeling aan gedecontextualiseerd taalgebruik

Het begrip Taalaptitude zoals door Carroll geïntroduceerd in de jaren zestig heeft bijna twintig jaar lang geen rol van betekenis gespeeld in het onderzoek naar vreemde-taalverwerving. Pas sinds ongeveer 1986 beleeft dit begrip een herwaardering. Dit is vooral te danken aan het onderzoek van Skehan, en de ruimere bekendheid die aan Skehans werk gegeven is door een toonaangevend persoon als McLaughlin (1990). Skehan bracht zijn bevindingen in verband met het juist door Cummins (1979, 1981) opnieuw ten tonele gevoerde begrip 'gedecontextualiseerd taalgebruik'. Dat begrip was in de zestiger jaren al eens geïntroduceerd door Bernstein (1964). Die noemde het alleen een beetje anders, namelijk de 'elaborated code' van formele taalgebruikssituaties (in tegenstelling tot de 'restricted code' van informele taalgebruikssituaties). Cummins ontdeed Bernsteins begrip van de negatieve connotaties die er door navolgers van Bernstein aan was gegeven, definieerde het iets anders en voorzag het van een nieuwe naam. En juist toen het begrip 'gedecontextualiseerd taalgebruik' in het midden van de jaren tachtig weer in aanzien kwam te staan, legden Skehan en McLaughlin het verband met het door hen opgepoetste begrip taalaptitude. En dat in een tijd waarin het vreemde-talenonderwijs onder sterke invloed stond van wat ik zal aanduiden als de communicatieve benadering, met haar aandacht voor mondeling taalgebruik in alledaagse informele situaties. In een tijd ook waarin het vreemde-talenonderwijs onder invloed stond van de inzichten van Krashen (1982, 1985). Krashen acht bewuste aandacht voor de taal als vormsysteem

van gering belang; in plaats daarvan ziet hij succesvolle taalverwerving als een weinig bewust proces van 'oppikken'. Dat 'oppikken' van de vreemde taal kan volgens Krashen het beste gebeuren door een onderdompeling in veel en begrijpelijk taalaanbod. We maken nu dus een beweging mee die zich afzet tegen de inzichten van Krashen en een plaats opeist voor bewuste, intentionele taalstudie inclusief een plaats voor taalbeschouwing (Schmidt, 1990; McLaughlin, 1990). Samengevat, houdt de eerste trend een hernieuwde aandacht in voor taalaptitude en gedecontextualiseerd taalgebruik en een pleidooi voor de stelling dat taalleren meer is dan een betrekkelijk passieve onderdompeling in begrijpelijk taalaanbod.

Trend 2. Verband tussen T2-vaardigheid en T1-vaardigheid

De tweede ontwikkelingslijn die ik meen te zien, is dat men door nadere bezinning op het begrip taalaptitude en de rol die taalaptitude speelt in zowel T1 als T2, tot het inzicht is gekomen dat de verschillen die er bestaan tussen mensen in T2-vaardigheid, slechts ten dele veroorzaakt worden door T2-specifieke factoren, doch ook veroorzaakt worden door vermogens die net zo goed hun invloed doen gelden in het gebruik van de moedertaal. We zijn allemaal vertrouwd met de stelling van Chomsky dat alle gezonde mensen een perfecte kennis van hun moedertaal opbouwen. Chomsky had het echter over 'competence' en niet over 'performance'. Misschien door de sterke invloed van de Chomskiaanse taalkunde waren we het even vergeten, maar er bestaan wel degelijk grote verschillen tussen mensen wat betreft de performance in de moedertaal. Geen wonder eigenlijk dat althans een deel van de individuele verschillen in T2-vaardigheid terug te voeren is op individuele verschillen in de overeenkomstige T1-vaardigheid.

De trend die ik hier signaleer is dat men, mede door het hernieuwde onderzoek naar taalaptitude, recentelijk oog is gaan krijgen voor het verband tussen T2- en T1-vaardigheid. Enkele tientallen onderzoeken heb ik gevonden in de vakliteratuur van de laatste jaren. Vóór circa 1985 werd hieraan geen empirisch onderzoek gewijd. Aan de Vrije Universiteit hebben we nu twee onderzoeken gedaan naar het verband tussen T2- en T1-vaardigheid.

In het ene onderzoek hebben we Nederlandse HAVO/VWO-leerlingen een Nederlandse en een Engelse tekst hardop laten voorlezen. We hebben onder

meer leestempo, herhalingen, zelfcorrecties en afwijkingen van de gedrukte tekst gemeten. Ik duid deze variabelen voor het gemak even aan met de term *hesitaties*. Natuurlijk vonden we flinke individuele verschillen in *hesitaties* bij het lezen van de Engelse tekst. Maar we vonden bijna even grote verschillen bij het lezen van de Nederlandse tekst. Het verband was zo sterk dat de verschillen op de Engelse taak vrijwel verdwenen toen we, in een zogenaamde *covariantie-analyse*, de verschillen op de Nederlandse taak verdisconteerden in die op de Engelse taak.

Het tweede VU-onderzoek naar het verband tussen T2- en T1-vaardigheden is uitgevoerd door drs. Bart Bossers onder leiding van professor Van der Ley en mijzelf. In dit onderzoek werden aan 50 in Nederland wonende volwassen Turken die in Turkije een middelbare-schoolopleiding hadden voltooid, toetsen afgenomen die de volgende vaardigheden maten: (1) tekstbegrip in de moedertaal (Turks), (2) tekstbegrip in de vreemde taal (Nederlands), (3) kennis van de Nederlandse grammatica, en (4) kennis van de Nederlandse woordenschat. Kort samengevat kwamen de resultaten hierop neer (Bossers, 1990). We vonden een duidelijk verband tussen T2- en T1-tekstbegrip. Een belangrijk deel van de verschillen tussen proefpersonen in T2-tekstbegrip kon verklaard worden door verschillen in T1-tekstbegrip. Dat betekent voor sommige niet optimaal presterende T2-leerders het volgende. Om beter te kunnen presteren is het niet genoeg nog meer tijd te besteden aan het leren van woorden en grammatica van de vreemde taal; deze T2-leerders zullen ook iets moeten doen aan leesstrategieën in het algemeen, en dat kan hetzij in de vreemde taal hetzij in de moedertaal gebeuren.

Samengevat, houdt de tweede trend een groeiend besef in van het feit dat er individuele verschillen bestaan in de beheersing van de moedertaal en dat die verschillen doorwerken in de beheersing van de vreemde taal, welke derhalve slechts gedeeltelijk T2-specifiek zijn.

Trend 3. Van produkt naar proces: strategieën

De overgang naar het laatste onderwerp van deze bijdrage, namelijk het begrip *strategieën*, kan ik maken door het signaleren van een derde trend, die ik kort aanduid met: *Taalaptitude: van produkt naar proces*. Deze verschuiving heeft alles te maken met ontwikkelingen in de psychologie. Sinds 1960

heeft de behaviouristische psychologie geleidelijk plaats moeten maken voor de cognitieve psychologie (Miller, Galanter en Pribram, 1960). In de cognitieve psychologie is men vooral geïnteresseerd in de mentale activiteiten (proces) die ten grondslag liggen aan gedrag (produkt). Hoe wordt gedrag van binnenuit gestuurd? Zijn er min of meer vaste plannen of schema's die het gedrag bepalen? Is het zo dat een mens min of meer opzettelijk, of bewust, van zulke plannen gebruik maakt? Het zijn dit soort vragen die sinds de jaren zestig een stempel zijn gaan drukken op theorie en empirie in de psychologie in het algemeen en in de taalpsychologie in het bijzonder. Termen zoals 'plan', 'schema' en 'strategie' worden veel gebruikt.

Onder invloed van de verschuiving in de psychologie in de richting van het cognitivisme, is men zich in de toegepaste taalwetenschap de volgende vragen gaan stellen. Als prestaties op taalaptitudetoetsen een positief verband hebben met succes in een taalcursus, door welke taalleerstrategieën worden dan succesvolle cursisten gekenmerkt? En zijn het misschien die strategieën die ook de hoge prestatie op aptitudetoetsen verklaren? Op deze manier wordt als het ware met het strategiebegrip van nu een inhoudelijk vulling gegeven aan datgene wat Carroll (zie hierboven) in 1963 nog TIJD-factoren noemde.

Men bedient zich nu in het onderzoek naar vreemde-taalverwerving van modieuze termen uit de cognitiewetenschap en de artificiële intelligentie, zoals 'experts' tegenover 'novices' (McLaughlin, 1990). Men vraagt zich af: Hoe doen experts het? Welke strategieën passen succesvolle T2-leerders toe?

Hieronder volgt een rijtje taalleerstrategieën. Dit is mijn eigen selectie uit de mijns inziens nogal disparate verzameling die je in de literatuur tegenkomt (O'Malley e.a., 1985a, 1985b; O'Malley en Chamot, 1989; Oxford, 1989a, 1989b; Oxford en Crookall, 1989; Skehan, 1989; Wenden, 1983, 1986).

Strategieën voor het ontwikkelen van mondelinge taalvaardigheid

Ga op zoek naar mogelijkheden om met andere mensen in de T2 te praten. Probeer iemand te vinden met wie je regelmatig in de T2 kunt converseren. Studeer een repertoire van uitdrukkingen in waarmee je je gesprekspartner duidelijk kunt maken dat je graag van zijn of haar hulp gebruik wilt maken

om de taal te leren, zoals 'Kunt u dat nog eens zeggen?', 'Hé, dat woord ken ik niet, wat betekent dat?', 'Wat zeg je als je [...]?'

Luisterstrategieën

Maak intensief gebruik van radio, TV, cassette recorder en walkman. Maak opnames van radioprogramma's op cassette, zodat je een passage die je de eerste keer niet goed kon volgen, nog eens kunt afspelen. Als je van of naar je werk gaat, zet je walkman of autocassette recorder aan en luister naar T2-programma's. Noteer woorden en uitdrukkingen die je niet kent en zoek ze later op in een woordenboek. Schrijf ze in een schrift, en repeteer die woorden regelmatig.

Als je een opname meerdere keren beluistert, let dan telkens op een ander aspect. De ene keer concentreer je je alleen maar op de intonatie, en probeer je zachtjes mee te neurien. De andere keer let je op de uitspraak en probeer je als een echo mee te praten. Weer een andere keer let je op het gebruik van woorden en uitdrukkingen, enzovoort.

Strategieën voor het ontdekken van regels

Probeer regelmatigheid in de grammatica af te leiden uit teksten die je leest of hoort. Maak vergelijkingen tussen zinnen in de vreemde taal en maak vergelijkingen met verschijnselen in andere talen die je kent.

Probeer de betekenis van nieuwe woorden die je tegenkomt zelf af te leiden. Probeer de woordsoort te bepalen, het woord te analyseren op geledingen (stam(men) en affixen), gebruik semantische informatie uit de context, en toets je vermoeden ten slotte door het woord in een woordenboek op te zoeken.

Strategieën voor het leren van woorden

Schrijf nieuwe woorden op in een woordenschrift. Schrijf er allerlei informatie over vorm- en betekenisaspecten bij. Overhoor jezelf regelmatig. Pas bijzondere geheugentechnieken toe bij die woorden die je telkens weer vergeet, door het vormen van bijzondere of ongewone associaties (zoals in de zogenaamde 'sleutelwoordtechniek').

Metastrategieën voor het bewaken van je vorderingen

Denk bij het begin van de talenstudie goed na over de manier waarop je de studie zult aanpakken. Wat wil je bereiken in hoeveel tijd? Denk je dat dat ook zal kunnen? Ben je gemotiveerd genoeg om er veel tijd aan te besteden? Hoe besteed je je studietijd zo efficiënt mogelijk? Bereid je de lessen voor? Voer je de huiswerkopdrachten uit?

Vergelijk op gezette tijden je prestaties met wat je van de talenstudie had verwacht. Blijven je prestaties achter bij je verwachtingen, probeer dan te onderzoeken waar dat aan ligt. Kun je met meer vrucht en met meer plezier studeren door je studiemethode te verbeteren?

Taalleerstrategieën: nieuwe 'bandwagon'?

Er is nu zo'n jaar of wat onderzoek gedaan naar taalleerstrategieën. Het meeste onderzoek is descriptief van aard. De gegevens over strategiegebruik worden verzameld met behulp van vragenlijsten en door observatie van wat T2-leerders doen tijdens hun taalstudie. Experimenteel onderzoek naar het effect van strategieën is er nog nauwelijks gedaan en ook is niet met zekerheid bekend welke strategieën met succes aan te leren zijn aan T2-leerders die die strategieën niet vanzelf al toepasten. Het gevaar is dus geenszins denkbeeldig dat we voor de zoveelste keer in de didactiek van het vreemdetalenonderwijs het onbezonnen 'bandwagon-fenomeen' krijgen. Men denkt dan dat strategieën die motiverend en effectief gebleken zijn voor een kleine groep T2-leerders, ook motiverend en effectief zijn voor alle T2-leerders in alle leersituaties, en dus aan allen opgedrongen moeten worden. Zo'n rigide benadering moeten we als docenten natuurlijk vermijden. Toch kunnen we mijns inziens wel degelijk baat hebben bij strategie-onderzoek voor onze onderwijspraktijk. Het lijkt me goed om op gezette tijden met de studenten te praten over hun verwachtingen van de studie, over hun prestaties in relatie tot die verwachtingen, over de manier waarop ze studeren en de technieken of strategieën die ze daarbij gebruiken (zie bij voorbeeld Ellis en Sinclair, 1989). Studenten kunnen daarbij veel van elkaar leren door hun leerervaringen uit te wisselen. Irreële verwachtingen ten aanzien van de talenstudie en weinig effectieve strategieën kunnen dan vroegtijdig onderkend en misschien ook verholpen worden.

De 'ideale taalleerder' bestaat niet, volgens velen. Voor mij is de ideale taalleerder de man of vrouw in onze klas die door ons geholpen wordt de bij hem of haar passende taalleerstrategieën te ontwikkelen en toe te passen. Zo gezien, bestaat de ideale taalleerder wel degelijk, vooral als er een ideale docent voor de klas staat die

- oog heeft voor het feit dat taalleren meer is dan een betrekkelijk passieve onderdompeling in begrijpelijk taalaanbod;
- beseft dat aandacht voor mondeling taalgebruik in alledaagse informele situaties zeer wel te rijmen is met bewuste, intentionele taalstudie en enige taalbeschouwing;
- toeziet op de technieken en strategieën waarmee taalleerders de talenstudie aanpakken.

Bibliografie

- BERNSTEIN, B. 'Elaborated and restricted codes: their social origins and some consequences', in: J.J. Gumperz and D. Hymes [eds.], *The Ethnography of Communication*. Special issue of *American Anthropologist* 66/6 (1964), p. 55-69.
- BOSSERS, B. 'Lezen in de tweede taal: een taal- of leesprobleem?', *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 38 (1990), p. 176-188.
- CARROLL, J.B. 'A model of school learning', *Teachers College Record*, 64 (1963), p. 723-733,
- CARROLL, J.B. 'The Carroll Model: A 25-year retrospective and prospective view', *Educational Researcher*, 18/1, (1989), p. 26-31.
- CARROLL, J.B. en S. SAPON, *Modern Languages Aptitude Test*. New York: The Psychological Corporation, 1959.
- CUMMINS, J. 'Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children', *Review of Educational Research*, 49 (1979), p. 222-251.

- CUMMINS, J. 'The role of primary language development in promoting educational success for language minority students', in: *Schooling and Language Minority Students: A Theoretical Framework*. Los Angeles: California State Department of Education, 1981.
- DRENTH, P. en P. VAN WIERINGEN, *VAT '69: Verbale aanleg testserie 1969*. Lisse: Swets en Zeitlinger, 1969.
- ELLIS, G. en B. SINCLAIR, *Learning to learn English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- HULSTIJS, J.H. 'Vaardigheden in moedertaal en tweede taal: Cummins' theorie van wederzijdse afhankelijkheid', *Levende Talen*, 388 (1984), p. 18-23.
- HULSTIJS, J.H. 'Implicit and incidental second language learning: Experiments in the processing of natural and partly artificial input', in: H.W. Dechert en M. Raupach [eds.], *Interlingual Processing*, Tübingen: Gunter Narr, 1989, p. 49-73.
- KRASHEN, S.D. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. New York: Pergamon Press, 1983
- KRASHEN, S.D. *The Input Hypothesis*. New York: Longman, 1985.
- MCLAUGHLIN, B. 'The relationship between first and second languages: language proficiency and language aptitude', in: B. Harley, P. Allen, J. Cummins en M. Swain [eds.], *The Development of Second Language Proficiency*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 158-174.
- MILLER, G.A., E. GALANTER en K.H. PRIBAM. *Plans and the Structure of Behavior*. New York: Holt, 1960.
- O'MALLEY, J., A.U. CHAMOT, G. STEWNER-MANZANARES, L. KUPPER en R.P. RUSSO. 'Learning strategies used by beginning and intermediate ESL students', *Language Learning*, 35/1 (1985a), p. 21-46.
- O'MALLEY, J., A.U. CHAMOT, G. STEWNER-MANZANARES, L. KUPPER en R.P. RUSSO. 'Learning strategy applications with students of English as a second language', *TESOL Quarterly*, 19/3 (1985b), p. 557-584.
- O'MALLEY, J. en A.U. CHAMOT. *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

OXFORD, R.L. "The best and the worst": An exercise to tap perceptions of language-learning experiences and strategies', *Foreign Language Annals*, 22/5 (1989a), p. 447-454.

OXFORD, R.L. 'Use of language learning strategies: A synthesis of studies with implications for strategy training', *System*, 17/2 (1989b), p. 235-247.

OXFORD, R. en D. CROOKALL. 'Research on language learning strategies: Methods, findings, and instructional issues', *The Modern Language Journal*, 73/4 (1989), p. 404-419.

SKEHAN, P. *Individual Differences in Second-Language Learning*. London: Edward Arnold, 1989.

SCHMIDT, R.W. 'The role of consciousness in second language learning', *Applied Linguistics*, 11/2 (1990), p. 129-158.

WENDEN, A. 'Literature review: The process of intervention', *Language Learning*, 33/1 (1983), p. 103-122.

WENDEN, A.L. 'What do second-language learners know about their language learning? A second look at retrospective accounts', *Applied Linguistics*, 7/2 (1986), p. 186-205.

Het woordje *er* in het tweede-taalonderwijs **Alied Blom (Delft)**

Grammatica in het tweede-taalonderwijs?

Iedereen die Nederlands aan buitenlanders doceert, wordt voor de vraag gesteld welke rol de grammatica moet krijgen in het onderwijs. Wordt het leerproces bespoedigd als we aandacht besteden aan grammaticale verschijnselen? Moet de lesstof opgebouwd zijn 'rondom de grammatica', zodat in elk onderdeel een of meer van deze verschijnselen impliciet of expliciet aan de orde gesteld worden? Heeft het zin om de cursisten in te wijden in de geheimen van de grammaticale terminologie, ja, ze die te laten leren?

De Delftse Methode beantwoordt al deze vragen ontkennend. Het gaat er bij het leren van een taal om, zo is de gedachte, dat grote hoeveelheden goed tekstmateriaal doorgewerkt worden. Wat de docent allemaal weet te melden over de elementen in die teksten is daarbij van minder belang. Het is veel belangrijker dat de cursisten een globale kennis opdoen van de in die teksten voorkomende woorden. Grammaticale explicatie dient uitsluitend ter eliminering van eventuele problemen die het doorwerken van de teksten kunnen vertragen. De grammatica wordt dan ook niet stukje bij beetje uit de doeken gedaan in de teksten, maar integraal aangeboden aan het begin van het boek, gecomprimeerd in niet meer dan 11 bladzijden. Docent en cursist kunnen er naar eigen goeddunken gebruik van maken, niet als leermiddel, maar als naslagwerk, ter oplossing van problemen die gerezen zijn.

Deze 'pragmatische' visie op de rol van de grammatica als hulpmiddel, en niet als doel in zichzelf, heeft grote organisatorische voordelen voor het tweede-taalonderwijs. Er hoeft geen tijd gestoken te worden in het maken of overhoren van grammaticale oefeningen, en dus heeft men tijdens de les alle tijd om aan conversatie te doen. De grote hoeveelheden tekst bieden hiervoor ook uitstekende aanknopingspunten, temeer daar van de cursisten gevraagd wordt het niet te laten bij het lezen van de teksten, maar die ook echt te

leren. De bedoeling is dat ze gewapend met een groot aantal frases, uitdrukkingen en halve en hele zinnen naar de les komen, zodat ze inderdaad van wal kunnen steken over het in de teksten aangesneden onderwerp. Grammaticale aspecten kunnen tijdens dit soort conversaties spelenderwijs aangestipt worden, niet als een verontrustend systeem van duistere geboden en verboden, maar als terloopse kanttekeningen bij een communicatieve praktijk die zonder die kanttekeningen ook wel goed zou verlopen.¹

Een grote uitdaging voor een dergelijke minimalisering van de grammatica wordt ongetwijfeld gevormd door het woordje *er*. Welke methode men er ook op naslaat, overal krijgt men de indruk dat het een zeer gecompliceerd aspect van de Nederlandse taal betreft. Hier lijkt de docent er zich toch niet zo makkelijk van af te kunnen maken: vier, soms wel vijf soorten *er* onderscheidt men, met verschillende gebruiksmogelijkheden en betekenissen - valt hier wel te ontkomen aan een uitvoerige grammaticale uiteenzetting?

Een geval uit de praktijk

We kunnen deze vraag niet beantwoorden als we ons niet eerst een beeld gevormd hebben van de problemen die bij het tweede-taalonderwijs kunnen rijzen naar aanleiding van het woordje *er*. Laten we dus een praktijkgeval bij de kop nemen, en nagaan wat we precies aan grammaticale apparatuur nodig hebben om het op te lossen; we kunnen zo misschien een minimumeis formuleren waar onze explicaties aan moeten voldoen. We nemen een geval dat opkwam tijdens een cursus Nederlands voor buitenlanders: wiskunde. Een cursist sprak zijn verbijstering uit over de volgende zin uit het desbetreffende cursusboek, die in zijn ogen niet serieus bedoeld kon zijn:

(1) Er zijn reële getallen die niet te schrijven zijn als een quotiënt van gehele getallen (Aarts en Heerkens, 1988, p. 47).

Nu was de cursist in kwestie in zijn eigen land docent wiskunde, dus zijn probleem kon niet de elementaire kennis van de wiskunde zijn. Hij moest weten dat de verzameling reële getallen niet alleen getallen bevat als $\frac{3}{296}$, die als breuk van twee gehele getallen te schrijven zijn (zo is bij voorbeeld 3 te schrijven als $\frac{9}{3}$), maar dat er ook irrationale getallen als $\sqrt{2}$ in zitten, die deze eigenschap missen. Hij moest dus weten dat de zin zoals hij bedoeld was, een probleemloze waarheid behelsde. Bij navraag bleek echter

dat de cursist de zin opvatte als een algemene uitspraak, handelend over *alle* reële getallen - een interpretatie die inderdaad een voor insiders verbijsterende onwaarheid oplevert.

Het probleem waar we hier mee geconfronteerd worden heeft direct te maken met het woordje *er*. Aan dit woordje immers dankt de zin zijn niet-algemene karakter, zodat hij slechts een gedeelte van de verzameling der reële getallen betreft, en niet de gehele verzameling. Laten we nu eens bekijken met welke explicatie we onze cursist het best op het goede spoor kunnen zetten.

Te rade bij enkele bestaande methodes

Het ligt voor de hand om eerst bij bestaande methodes Nederlands als tweede taal te rade te gaan voor mogelijke nuttige explicaties. Wij nemen allereerst het zojuist verschenen *Code Nederlands* ter hand, waar we op bladzijde 91 'Er: repletief' behandeld vinden met behulp van de volgende regel:

(2) Is het onderwerp van de zin onbepaald? Dan *er* toevoegen.

Het is meteen duidelijk dat we onze cursist hiermee niet kunnen helpen. Alleen al door zijn 'transformationele' karakter is de regel niet erg geschikt voor onze doeleinden: met een invoegregel kun je geen interpretatieve problemen oplossen. Maar ook als we de regel herformuleren in een vorm die hem bruikbaar maakt: 'het subject in *er*-zinnen is altijd onbepaald', kunnen we de interpretatie die onze cursist zo verbijsterde niet uitsluiten. We hebben in dit verband domweg niet zo veel aan de term 'onbepaald', omdat het betekenisveld dat deze term beslaat te groot is.

Nauwelijks beter vergaat het ons, als we de *Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen* erbij nemen. Op bladzijde 189 vinden we onder het kopje 'er als voorlopig subject' vermeld dat dit woord gebruikt kan worden bij 'een zelfstandig naamwoord in generaliserende betekenis gebruikt'. Hiermee kunnen we onze cursist zijn interpretatie van de reële-getallenzin natuurlijk niet uit het hoofd praten: integendeel! Pas als we op bladzijde 191 lezen dat '*er* als voorlopig subject wordt weggelaten in algemene beweringen' komen we in de buurt van een oplossing. Als we door de raadselachtige vorm van de regel heen kijken (ook hier herkennen we het model van een (deletie)transformatie), en de strijdige specificatie 'in generaliserende betekenis gebruikt'

van twee bladzijden ervoor negeren, kunnen we een en ander herformuleren tot een regel waar we iets aan hebben: 'In *er*-zinnen worden geen algemene beweringen gedaan'. Dit is het inzicht dat we onze cursist op de een of andere wijze bij moeten brengen. Laten we eens kijken hoe we dit in een 'minimaliserende' uitleg van *er* kunnen doen.

***Er*: 'beperkt'**

We moeten onze cursist dus duidelijk maken dat de uitdrukking 'reële getallen' in zijn probleemzin 'beperkt' opgevat moet worden, niet alle reële getallen betreft, maar een deelverzameling ervan, een niet nader afgebakende hoeveelheid reële getallen. We kunnen dan zeggen dat dat te maken heeft met de aanwezigheid van het woordje *er*. Dit woordje, zo kunnen wij stellen, perkt het kader in waarin we een en ander moeten zien. *Er* heeft een inperkend effect, geeft te kennen dat de aanduiding op de een of andere manier selectief is, zich beperkt tot bepaalde aspecten. Zo worden de reële getallen in onze probleemzin niet verder aangeduid dan naar hun soort: een verdere invulling van dit begrip is niet aan de orde. De zin poneert alleen het bestaan van de desbetreffende categorie, en beoogt niet een specificatie daarvan. We kunnen in het onderhavige geval deze 'beperkte aanduiding' opponeren met de interpretatie 'alle reële getallen' die de cursist aanvankelijk gekozen had, die we dan 'volledig', 'allesomvattend' of 'geheel ingevuld' kunnen noemen.

Hiermee is het probleem van onze cursist opgelost, hij hoeft niet meer te twijfelen aan de wiskundige inzichten hier te lande. Maar kunnen we nu ook een ruimer gebied bestrijken, en andere zinnen die met *er* beginnen van zinvol commentaar voorzien?

Laten we dan allereerst een veel voorkomend type *er*-zin erbij nemen, met een hoeveelhedaanduiding in het subject. Voor de voorbeelden put ik uit de eerste lessen van de Delftse Methode deel I (Montens en Sciarone 1991):

- (3) Er wonen 15 miljoen mensen in Nederland
- Hoeveel leerlingen zitten er in jouw klas?
- Elk uur vertrekken er twee treinen richting Rotterdam

We kunnen dan opmerken dat ook hier gesproken kan worden van een beperkte beeldvorming van 'mensen', 'leerlingen' en 'treinen'. Het gaat hier namelijk speciaal om het *aantal* van de betreffende zaken of personen, niet

om een verdere detaillering of identificatie. De pendants zonder *er*, die ook mogelijk zijn, vertonen een subtiele verschuiving van de aandacht naar de desbetreffende personen of zaken zelf:

- (4) 15 miljoen mensen wonen in Nederland
 Hoeveel leerlingen zitten in jouw klas?
 Elk uur vertrekken twee treinen richting Rotterdam

De context die we om deze zinnen heen kunnen denken is zodanig dat die 15 miljoen inwoners, dat groepje leerlingen en die twee treinen in enigerlei opzicht onze nadere aandacht verdienen, die eventueel nog krijgen in het vervolg. De versies met *er* daarentegen hebben dat 'ik-doe-een-greep'-karakter, dat onbestemde of ongedefinieerde in de beeldvorming, dat zo kenmerkend is voor de *er*-zin.

Natuurlijk kunnen wij ons als tweede-taaldocenten niet tot taak stellen (al) onze cursisten in te wijden in de stilistische subtiliteiten die bij dit soort vergelijkingen komen kijken. Maar het is wel nuttig om een bruikbare terminologie bij de hand te hebben voor gevallen met *er* die om de een of andere reden enige toelichting vergen. En het lijkt erop dat we een heel eind komen als we de aandacht vestigen op het beperkte karakter van de beeldvorming bij *er*-zinnen, de selectieve aandacht voor een bepaald aspect, bij voorbeeld het aantal, of de soort.

Het zal duidelijk zijn dat er bij dit soort explicaties geen sprake is van betekenis*definities*. Vage begrippen als 'beperkte aanduiding' of 'selectieve beeldvorming' zijn niet geschikt om op systematische wijze onderscheid te maken tussen verschillende klassen van zinnen. Het doel is uitsluitend, de cursisten de overeenkomsten te laten zien tussen de verschillende zinnen met *er* die hun pad kruisen. De gedachte is dat ze via zelf verworven inzichten dit onderdeel van de Nederlandse taal onder de knie zullen krijgen, en niet via een pasklare definitie. Zonder naar volledigheid te streven, zullen we hieronder ter verduidelijking nog enkele typen gangbaar onderscheiden typen van *er* trachten in te passen in ons generaliserende explicatiemodel.

Introducerend *er*

Een belangrijke functie van *er*-zinnen is het introduceren van iets nieuws, of het ten tonele voeren van een of meer nieuwe personages. Zinnen als de volgende kunnen gelden als voorbeelden van dit gebruik.

- (5) Er komt vast onweer
 Er gaat iets vreemds gebeuren
 Heeft er nog iemand gebeld?

Er is geen reden om onze cursisten deze *er*-zinnen in een afzonderlijk type te laten rubriceren. We kunnen het introduceren van iemand of iets immers beschouwen als nog weer aan andere manier waarop het beperkende karakter van *er* tot gelding kan komen. De beeldvorming móet in deze gevallen wel beperkt blijven tot de soort: veel verder kun je bij de introductie van iets of het ten tonele voeren van iemand veelal niet gaan. Nadere detaillering is dan nog niet mogelijk, of in elk geval irrelevant, die volgt juist eventueel nog.

Wij bereiken hiermee inderdaad een minimalisering van de grammatica van *er*, in die zin dat we het onnodig onderscheiden van typen vermijden. Zo hoeven we onze cursisten ook niet expliciet aantekening te laten maken van een type *er* dat het begin vormt van Nederlandse sprookjes: 'Er was eens [...]'. Het is genoeg als we over de termen beschikken om dat soort zinnen, mochten ze op de een of andere wijze ter sprake komen, in een zinvol verband kunnen brengen met andere zinnen met *er*.

Er in pseudo-passieve zinnen

In een aantal methodes Nederlands als tweede taal wordt als afzonderlijk type onderscheiden het *er* zoals dat voorkomt in zogenaamde pseudo-passieve of subjectloze zinnen. Zo wordt in *Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen* een type *er* onderscheiden dat als 'subject van een passieve zin' optreedt. Het gaat hierbij om voorbeelden als de volgende.

- (6) Er wordt gebeld
 Er werd tot laat in de nacht gedanst
 Er is geschoten

Waar het bij deze zinnen om gaat, is dat de handelende of anderszins centrale persoon buiten beeld blijft, zodat de aandacht valt op de handeling of de gebeurtenis zoals die door het werkwoord wordt uitgedrukt.

Het is duidelijk dat we, als we deze zinnen van een explicatie moeten voorzien, genoeg hebben aan de termen die we hierboven voor andere *er*-zinnen gebruikt hebben. De notie 'beperkte beeldvorming' laat zich immers

moeiteloos betrekken op het buiten beschouwing blijven van de handelende persoon. De selectieve aandacht voor het werkwoordelijk proces is eenvoudigweg nog weer een andere manier waarop het beperkende effect van *er* zich kan doen gelden.

Afgezien van de vereenvoudiging die we op deze manier kunnen doorvoeren in de grammatica van *er*, heeft het ook grote voordelen om onze cursisten de notie 'subject in een pseudo-passieve=subjectloze zin' te besparen. Hun enthousiasme voor de Nederlandse taal kan toch nauwelijks bevorderd worden door het inzicht dat er in het Nederlands zinnen zijn waarin het subject weliswaar buiten beeld blijft, maar toch gerepresenteerd wordt door het element *er*.

Lokaal *er*

En dan nu de belangrijke vraag naar het nut van het onderscheid tussen de tot nu toe behandelde zinsinitiale *er*-en een afzonderlijk lokaal *er*. Ook hier kan het antwoord ontkennend zijn. De lokale betekenis van *er* kan immers een speciaal geval genoemd worden van de inperkende functie van *er*. Wat is simpeler dan te zeggen dat de inperking soms ruimtelijk genomen moet worden, zodat we op zoek moeten naar een specifieke ruimte waar we de betekenis van *er* op kunnen betrekken?

Weer is er grote winst te boeken voor onze onderwijspraktijk. Wij besparen onszelf en onze cursisten op deze wijze namelijk de complicaties die optreden in gevallen waarin de lokale betekenis overloopt in een van de andere betekenissen van *er*. Zo wordt in de volgende zin, waarvan men het tweede lid introducerend zou kunnen noemen, het initiële *er* 'lokaal ingekleurd' door het voorafgaande *Den Haag*; hetzelfde geldt voor de variant met een pseudo-passief tweede lid, waarin *er* ook een plaatsaanduidend karakter heeft, onder invloed van de voorafgaande plaatsnaam.

- (7) Ik ga morgen naar Den Haag; er wonen vrienden van me
Ik ga morgen naar Den Haag; er wordt een concert gegeven waar ik naartoe wil

Omdat dit in elkaar overlopen van twee betekenissen helemaal niet voor de hand ligt als het werkelijk om twee woorden gaat, neemt de theoretische taalkunde zijn toevlucht tot een specifiek op *er* gedefinieerd proces van

samenvall: in zinnen als de bovenstaande zouden twee woorden *er* zijn samengevallen. De tweede-taaldidactiek neemt deze zienswijze in het algemeen over, met alle bijbehorende opsommingen van de mogelijkheden en onmogelijkheden in deze (zie bij voorbeeld *Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen 195/6*).

Als we generaliseren over het lokale *er* en de andere tot nu toe behandelde typen, dan is het verschijnsel van samenvall, althans bij deze typen, van de baan. Er is dan namelijk geen sprake van verschillende betekenissen, gedragen door verschillende taalelementen, maar van één betekenis, gedragen door één taalelement, met daarbinnen verschillende 'schakeringen'. Dat betekenis-schakeringen van één en hetzelfde woord in elkaar kunnen overlopen, is iets dat zo vanzelfsprekend is, dat er nauwelijks expliciete aandacht aan besteed hoeft te worden.

De belangrijkste reden voor het traditionele onderscheid tussen het lokale *er* en de andere *er*-en zit hem in het feit dat vooropstaand *er* nooit alleen-maar-lokaal is. Zo heeft het tweede lid van bovenstaande zinnen steeds hetzelfde 'onbestemde' karakter als in de andere tot nu toe besproken zinnen waarin *er* voorop staat. Ook hier beperken de aanduidingen 'vrienden van me' en 'een concert' zich tot de soort: om een tocht naar Den Haag te motiveren is het natuurlijk ook niet echt nodig om over de vriendenkring respectievelijk het concert in details te treden. En dit nu, is een algemeen verschijnsel. Als *er* vooropstaat kan het lokaal zijn, maar het beperkende effect van *er* doet zich dan in elk geval óók op andere manieren gelden, het kleurt de gehele situatie als in een of ander opzicht onbestemd of onbepaald.

Het feit dat initieel *er* nooit alleen maar lokaal is, heeft in de Nederlandse taalkundige traditie geleid tot een strikt onderscheid tussen lokaal *er*, waarvan dan gezegd wordt dat het niet aan het begin van een zin kan voorkomen, en zinsinitieel *er*, waarvan dan gezegd wordt dat het nooit een lokale betekenis kan hebben. Zoals hierboven duidelijk gemaakt is, is dit een onjuiste voorstelling van zaken, omdat zinsinitieel *er* wel degelijk een lokaal karakter kan hebben. In de generaliserende benadering, waarin lokaal *er* gelijkgesteld wordt met het zinsinitiële *er*, hoeven zich op dit punt geen onoverkomelijke complicaties voor te doen. Men kan immers volstaan met de betrekkelijk simpele toevoeging, dat de 'beperkende' betekenis van zinsinitieel *er* de gehele zinsinhoud kleurt, zodat het 'beperkte' van de beeldvorming geldt voor de situatie als geheel, en niet slechts voor één onderdeel.

Taalkundige inzichten

Wij hebben hier een generaliserende benadering van het woordje *er* bepleit, speciaal met het oog op een werkzame didactiek van dit woordje in het tweede-taalonderwijs. We hebben ons hierbij beperkt tot het zogenaamde ‘repletieve’ *er*, ook wel ‘voorlopig onderwerp’ genoemd, het ‘pseudo-passieve’ *er*, en het lokale *er*, het voornaamwoordelijke *er* en het kwantitatieve of partitieve *er* zijn vooralsnog buiten beschouwing gebleven.

Het hierboven gevoerde betoog bouwt voort op enkele taalkundige publikaties waarin ook geargumenteed wordt voor een generaliserende analyse van het woordje *er*. Allereerst moet in dit verband Kirsners boek *The Problem of the Presentative Sentences in Modern Dutch* genoemd worden, waarin de opvatting verdedigd wordt dat het zogenaamde ‘presentatieve’ (= introducerende) *er* in essentie lokaal van aard is. Bovengenoemd verschijnsel van samenvaal speelt in Kirsners argumentatie een belangrijke rol, maar bij voorbeeld ook de paradigmatische relatie met demonstrativa *hier* en *daar* die deze *er*-en gemeen hebben. Op bladzijde 111/112 van zijn boek geeft Kirsner de volgende preliminaire karakterisering van *er*-zinnen: ‘the event and its participants are restricted, framed in some way’, en het is deze karakterisering die wij als uitgangspunt genomen hebben voor onze vereenvoudigde didactiek van *er*.

Ook de artikelen van Schermer in *Spektator*, *Onze Taal* en *Forum der Letteren* moeten genoemd worden, waarin zij, zowel op taalkundige gronden als met het oog op de didactiek, argumenteert tegen de analyse van *er* als ‘plaatsonderwerp’, en een gelijkstelling bepleit met het lokale *er*. Zij besteedt uitvoerig aandacht aan de strijdigheden die de gangbare analyse met zich meebrengt. Deze strijdigheden manifesteren zich onder meer in het feit dat deze analyse erop neerkomt dat *er*-zinnen in feite twee onderwerpen hebben, het plaatsonderwerp *er*, en het ‘echte’ onderwerp, ook wel getalsonderwerp genoemd; ook gaat zij in op de hierboven reeds genoemde onaannemelijke analyse van de pseudo-passieve of subjectloze zinnen. Ten slotte heeft zij gewezen op de vergaande overeenkomsten tussen lokaal *er* en zinsinitieel *er*; de hierboven gebruikte Den Haag-zinnen zijn naar haar voorbeelden gemodelleerd.

De zojuist genoemde publikaties hebben in de tweede-taaldidactiek tot nu toe niet de weerklank gevonden die ze verdienen. De hierboven bepleite vereenvoudigde didactiek van *er* is dan ook op te vatten als een poging om deze

taalkundige argumentaties didactisch uit te werken voor het tweede-taalonderwijs. Ik heb geprobeerd te laten zien, dat veel van de didactische klippen die het woordje *er* oplevert te omzeilen zijn door dit element uit te leggen met behulp van noties als 'beperkte aanduiding' en 'selectieve beeldvorming'.

Bibliografie

- AARTS, J.M. en L.M.M. HEERKENS. *Nederlands voor buitenlanders: wiskunde*. Meppel (etc.), Boom, 1988.
- FONTEIN, A.M. en A. PESCHER-TER MEER. *Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen*. Utrecht, Nederlands Centrum Buitenlanders, 1986.
- KIRSNER, R.S. *The Problem of the Presentative Sentences in Modern Dutch*. North-Holland Linguistic Series 43, S.C. Dik, J.G. Kooij en S.A. Thompson [eds.], Amsterdam (etc.), North-Holland Publishing Company, 1979.
- KUIKEN, F. en A. VAN KALSBEK. *Code Nederlands. Basisleergang voor volwassen anderstaligen*. Amsterdam, Meulenhoff Educatief, 1990.
- LO CASCIO, F. en L. HEERKENS. *Nederlands voor buitenlanders: handleiding voor de docent*. Meppel (etc.), Boom, 1991.
- MONTENS F. en A.G. SCIARONE. *Nederlands voor buitenlanders: de Delftse Methode*. Meppel (etc.), Boom, 1984, 1991 (herzien).

SCHERMER-VERMEER, E.C. 'De onthullende status van *er* in de generatieve grammatica', in: *Spektator*, 15 (1985/6), 2, p. 65-85.

SCHERMER-VERMEER, E.C. 'Er was eens [...]', in: *Onze Taal*, 55 (1986), 4, p. 48-49.

SCHERMER-VERMEER, E.C. 'Er in de ANS', in: *Forum der Letteren*, 28 (1987), 4, p. 120-125.

Eindnoten:

- 1 Voor een recente uiteenzetting van de praktijk van deze werkwijze zie men de nieuwste versie van de docentenhandleiding bij de Delftse Methode van Lo Cascio en Heerkens, 1991.

Idioom: Meer dan het zout in de pap
De didactiek van idioom in het vreemde-talenonderwijs
Y. Timman (Amsterdam)

1. Inleiding

In dit artikel zal ik eerst ingaan op de begrippen 'idioom' en 'idiomatisering'. Hierbij maak ik een onderscheid in verschillende typen uitingen die als min of meer vast geheel functioneren.

Vervolgens bespreek ik de functie van idioom in taalgebruik.

Dan komt de rol die idioom in taalleren speelt of zou kunnen spelen aan de orde. Ik bespreek achtereenvolgens de volgende punten met betrekking tot de didactiek van idioom in het Nederlands als Vreemde Taal:

- fasering aanbod idioom in een cursus,
- selectiecriteria idioom,
- wijze van aanbod,
- wijze van uitleg betekenis,
- verschillende soorten oefeningen voor semantisering en consolidering van idiomatische uitdrukkingen.

2. Vaste woordcombinaties en idioom

Om maar met de deur in huis te vallen, de taal, vooral de gesproken taal, zit vol met idiomatische en andere min of meer vaste uitingen. Het verschijnsel idioom speelt zowel kwantitatief als kwalitatief gezien een grote rol in taalgebruik. Laten we eens naar het volgende stukje gesproken taal kijken. Het is een fragment uit een interview met een manager bij een schoonmaakbedrijf. Hij vertelt hoe hij zijn werk begon als schoonmaker.

[...] in de beginjaren heb ik echt gouden jaren gehad. Nou had ik ook [...] een prima stel collega's, dat we echt als een trein draaiden. Dat was fantastisch, dat vond ik een van de mooiste tijden die ik heb gehad ooit. En eh ja, ook eh 't was dan ook in een ziekenhuis, ja, en

dan was je kind aan huis, je kon alles maken wat je maar wilde. maar [...] d'r werd ook hard gewerkt en d'r werd gelachen en gein gemaakt en [...].¹

In dit fragment zien we een aantal echt idiomatische uitingen, namelijk: *als een trein draaien* en *kind aan huis zijn*. De betekenis van deze uitingen is niet afleidbaar uit de afzonderlijke woorden en de structuur waarin deze staan. Idiomatische uitingen fungeren als geheel en de betekenis wordt door het geheel gedragen. Ook op syntactisch niveau kenmerkt idioom zich door een mate van stolling: idiomatische uitingen zijn niet zo vrij variabel als nietidiomatische.

In het fragment worden ook een aantal uitingen gebruikt waarover te twisten valt of ze al dan niet het predikaat 'idioom' zouden moeten krijgen: *gouden jaren hebben*, *een prima stel collega's*, *je kon alles maken wat je maar wilde*, *gein maken*. Deze uitingen zijn wellicht strikt genomen niet idiomatisch, maar ze functioneren wel als een geheel. Dat er zoveel grensgevallen zijn is geen toeval. Het onderscheid tussen idioom en niet-idioom is niet absoluut: veel uitingen zijn min of meer idiomatisch. In taalgebruik vindt voortdurend idiomatisering plaats, dat wil zeggen: een ontwikkeling waarbij een taaluiting steeds meer als een geheel gaat functioneren om uiteindelijk idioom te worden. Zo is de betekenis van de telefoonroutine: *met wie spreek ik?* wel afleidbaar, maar deze uiting wordt als geheel geproduceerd door de spreker en ook als geheel door de hoorder geïnterpreteerd. De uiting is ook niet vrij variabel meer: *spreken* is immers niet te vervangen door *praten*. Het lijkt me dan ook belangrijk dat dergelijke uitingen in het vreemde-talenonderwijs als geheel worden aangeboden.

In alledaags taalgebruik gaan mensen niet alleen construerend te werk door elementen uit het lexicon volgens grammaticaregels tot zinnen te combineren, maar ze putten ook uit een voorraad kant en klare zinsdelen of zinnen. Met andere woorden: taalgebruik wordt niet alleen door analytische principes geregeerd maar ook door holistische (Coulmas 1981). Het holistische principe speelt ook een rol in ongestuurde verwerving van de moedertaal of een tweede taal. Hoe belangrijk die rol is, hangt mede van het type leerder af: sommige leerders zijn meer op gehelen gericht, anderen zijn meer analytisch ingesteld. Voor alle leerders echter geldt dat men niet alleen aan de analytische kant van taal en taalgebruik aandacht zal moeten besteden maar ook aan de holistische.

In de veelheid van alle min of meer vaste woordcombinaties zijn verschillende typen te onderscheiden. Een mogelijke onderscheiding is de volgende:

- werkwoord + vast voorzetsel: *wachten op, rekenen op*, enz.;
- collocaties (werkwoord + zelfstandig naamwoord): *belangen behartigen, maatregelen nemen, rekening houden met*, enz.;
- woordgroepen (vooral bijwoorden): *in het algemeen, in z'n geheel, vanalles-en-nog-wat, zo nu en dan*, enz.;
- formules en routines: uitdrukkingen die mensen vaak gebruiken bij het leggen van contact en het reguleren van gesprekken.

Bij voorbeeld: *hoe staan de zaken?, nou, ik moet er weer 's vandoor*. Onder routines kun je ook formules plaatsen, vaste uitdrukkingen die in bepaalde situaties gebruikt worden: *smakelijk eten, hartelijk gefeliciteerd*, etc. Routines zijn vaak idiomatisch, bij voorbeeld: *maar nu alle gekheid op een stokje*, maar qua betekenis kunnen ze ook niet-idiomatisch zijn, zoals *doe de groeten aan je vrouw*.

- idiomatische uitdrukkingen: deze uitingen bevatten vaak beeldspraak: *in de soep lopen, met de handen in het haar zitten, van de prins geen kwaad weten*. Deze beeldspraak is soms doorzichtig (zoals in: *op hete kolen zitten, de kool en de geit sparen, het kind met het badwater weggooien*). Je kunt dan vaak de uiting ook letterlijk (dus niet-idiomatisch) opvatten en soms ontmoeten de letterlijke en figuurlijke betekenis elkaar: *het feest is door de regen in het water gevallen, na de komst van de deurwaarder stonden ze op de keien*. Vaak is de beeldspraak echter voor de doorsnee taalgebruiker niet doorzichtig, omdat men speciale kennis moet hebben om het beeld te begrijpen zoals in: *aan de kaak stellen, om de haverklap, vechten tegen de bierkaai*.
- spreekwoorden: *een goed begin is het halve werk, zoals de waard is [...]*, enz.
- andere min of meer vaste vaste uitingen: *ik heb er genoeg van, ik laat het er niet bij zitten, daar kan je niet omheen*, enz.

Dergelijke uitingen komen zeer veel voor in spreektaal.

Tussen deze verschillende soorten vaste combinaties zijn veel overlappingsen. Hoewel alle bovengenoemde combinaties belangrijk zijn voor het vreemdetalenonderwijs, zal ik me om praktische redenen in de rest van dit betoog beperken tot idiomatische uitingen. Overigens geldt veel van wat over de

didactiek van idioom gezegd wordt, ook voor andere als geheel functionerende uitingen.

3. Functie van idioom

Idioom heeft een speciale functie in taalgebruik. Als we nog even terugkijken naar het fragment uit het interview met de manager kan men de vraag stellen of deze man zonder idiomatisch te spreken hetzelfde over die *goeie, ouwe tijd* over zou kunnen brengen.

In het algemeen zie je bij het uiten van gevoelens zoals boosheid, ontroering, verbazing vaak clusters idiomatische uitdrukkingen optreden. Idioom is te beschouwen als niet-algemeen, als gekleurd taalgebruik. Er zijn wel uitdrukkingen die algemeen zijn en die dus in veel situaties gebruikt kunnen worden, zoals *iets voor ogen hebben* of *op de hoogte zijn*, maar in het algemeen gesproken is idioomrijk taalgebruik informeel taalgebruik. Veel uitdrukkingen zijn niet in formele en neutrale situaties te gebruiken, omdat zij ingekleurd zijn door variabelen als leeftijd, sociale groep, regio en sexe. Vergelijkt u de uiting *houd je me soms voor het lapje?* met *zit je me soms in de maling te nemen?*. De denotatieve betekenis is hetzelfde, de uitdrukkingen verwijzen naar eenzelfde verschijnsel in de werkelijkheid, namelijk: iemand voor de gek houden. De connotatieve betekenis verschilt echter en hierdoor is de gebruikswijze anders. *Voor het lapje houden* klinkt oubollig, het komt in kinderboeken voor en zou door een oma gezegd kunnen worden. *In de maling nemen* klinkt wat stoerder, maar is nog altijd in meer situaties te gebruiken dan *in de zeik zetten*. In het gebruik van deze verschillende uitingen zijn van invloed de leeftijd, de sexe, en de sociale groep waar spreker en hoorder toe behoren.

Voor het vreemde-talenonderwijs betekent dit dat niet alleen de denotatieve betekenis van uitdrukkingen geleerd moet worden, maar ook de gebruikswijze: in welke situatie en in welke context kan deze uiting gebruikt worden? Voor een vreemde-taalleerder is volledig begrip van idioom en het juiste gebruik vaak erg moeilijk door de sociale en emotionele lading. Maar juist hierdoor, door het beeldende en niet-algemene karakter is idioom zo wezenlijk in communicatie. Taalgebruikers bevestigen de band met elkaar, drukken groepsidentiteit uit door het gebruik van uitdrukkingen. Taalgebruik zonder idioom is levenloos en pragmatisch gezien niet adequaat.

Om deze reden is idioom niet alleen iets voor gevorderde vreemde-taalleerders die de puntjes op de i willen zetten, maar moet er om het echte Nederlands te leren vanaf het begin aan idioom gewerkt worden.

4. Algemene opbouw idioomonderwijs

Idioom krijgt op de meest natuurlijke wijze een plaats in een leergang waarin leerstof geboden wordt op het terrein van de pragmatische competentie en waarin de (of een) leerlijn gevormd wordt door taalhandelingen. Bij de taalhandeling *kennis maken* kan dan bij voorbeeld *hoe maakt u het?* (formeel) en *hee, een nieuw gezicht!* (informeel) aan de orde komen, bij 'zeggen dat je het er niet mee eens bent': *ik zou daar graag een kanttekening bij willen maken* (formeel) of *hee, zo zijn we niet getrouwd* (informeel).²

In de eerste, de elementaire fase wordt aangepast luister- en leesmateriaal aangeboden dat naast eenvoudige structuren en frequente woorden een aantal alledaagse idiomatische uitingen bevat zoals: *wat is er aan de hand?* en *ga je gang*. Met het principe van idioom, namelijk dat de betekenis van de uiting door het geheel gedragen wordt, wordt in de cursus dus van het begin af aan gewerkt.

Zo snel mogelijk worden voor leerders op basisniveau de aangepaste teksten vervangen door korte authentieke lees- en luisterteksten of fragmenten daaruit. Het idioom dat aan de orde komt, heeft dan nog een algemeen karakter. Een paar voorbeelden van uitdrukkingen die hierbij aangeboden zouden kunnen worden: *op de hoogte zijn, in de gaten hebben, een hekel hebben aan*.

Gaandeweg worden de luister- en leesteksten steeds langer en rijker aan idioom. Nu gaat ook idioom met een groepsgebonden karakter een steeds grotere rol spelen.

5. Welke idiomatische uitdrukkingen?

Als eerste twee criteria voor de selectie van idiomatische uitdrukkingen en voor de volgorde van behandeling moeten de frequentie en het belang voor de cursist genoemd worden. Helaas zijn er nog weinig gegevens over frequentie van uitdrukkingen. Als docent moet je dus eigenlijk wel op je intuïtie afgaan en/of in samenwerking met andere docenten aan de slag gaan met het bijhouden van lijsten uitdrukkingen.

Een bruikbaar boekje met veel alledaags idioom is het *Spreekwoordenboek* van Faber e.a. (z.j.).

Onder 'belang voor de cursist' vallen leerwensen en leerdoelen: in welke situaties de leerder wil/moet communiceren, of hij/zij vooral de uitdrukkingen van de spreektaal of ook schrijftaaluitdrukkingen wil/moet leren, etc. Hierbij zou ook betrokken moeten worden in welke specifieke groepen taalgebruikers de leerder moet kunnen communiceren.

Door de keuze van de teksten, die onder meer afhankelijk is van doelgroep en doelstelling van de cursus, kan men beïnvloeden welke uitdrukkingen er aan bod komen. Voor de populaire uitdrukkingen zoals *wat heb ik nou aan m'n fiets hangen?* of *maak je niet te sappel* kan men het beste naar komische series op de TV en de reclame kijken, voor schrijftaaluitdrukkingen als *in zwang zijn* is een verhandeling in een tijdschrift beter.

6. De wijze van aanbod

Het is af te raden om clusters van uitdrukkingen aan te bieden die geassocieerd zijn op de letterlijke betekenis zoals *een boom opzetten*, *door de bomen het bos niet meer zien*, etc. Zoals gezegd, is de betekenis van idioom in principe onafleidbaar, en de kans is groot dat de leerder verdwaalt in een bos van beelden en allerlei verkeerde verbanden legt.

Essentieel is dat idiomatische uitdrukkingen in context worden aangeboden, omdat de betekenis van deze uitingen vaak sterk contextafhankelijk is. De betekenis van een idiomatische uitdrukking die in een bepaalde context globaal duidelijk is, zal door het begrijpen van die uiting in meer contexten steeds meer gespecificeerd worden. Wat betekent dit? Wanneer de betekenis van een uitdrukking die de leerder voor de eerste keer aangetroffen heeft, globaal duidelijk is, moeten een aantal andere contexten volgen waarin de uiting voor kan komen. De leerder kan dan steeds meer van de betekenis begrijpen en aanvoelen.

De idiomatische uitdrukking-in-context kan aangeboden worden in lees- en luisterteksten (een voorbeeld van een luistertekst is het bovenstaande fragment uit het interview met de manager), TV- en video-programma's van allerlei aard, in taalgebruikssituaties tijdens de les of daarbuiten.

Een zeer geschikt TV-programma is de serie 'Prettig geregeld' van de NCRV (Geurts 1990). Iedere aflevering duurt een half uur. Er wordt vaak idiomatisch in gesproken, maar het aantal uitdrukkingen is niet al te groot en

het gebruik ervan niet te gecompliceerd. Er vinden mooie stukjes interactie plaats wat naast echt idiomatische uitdrukkingen ook routines, formules, en vooral ook 'overige min of meer vaste uitingen' (o.a. gesprekstopen als *je meent het!, wat zegt u me nou!*) oplevert.

7. Wijze van uitleg betekenis

De betekenis kan op verschillende manieren duidelijk gemaakt worden. De docent kan in eerste instantie uitleg geven door de betekenis te omschrijven, bij voorbeeld: *in de puree zitten is: in een moeilijke situatie zijn.*

Belangrijk is ook om verbanden met andere uitingen aan te geven:

- door synonieme uitdrukkingen die wel bekend zijn te noemen, bij voorbeeld: *iemand zand in de ogen strooien is: iemand om de tuin leiden,*
- door een tegenstelling te geven die wel bekend is, bij voorbeeld: *ik heb er een hekel aan tegenover: ik ben er gek op.*

Daarbij kan men de betekenis uitbeelden door te handelen. Zo kun je *iemand in de gaten houden* goed duidelijk maken door iemand daadwerkelijk in de les in de gaten te houden. Ook foto's en tekeningen kunnen gebruikt worden.

Bij het uitleggen en uitbeelden van de betekenis van een uiting die een duidelijke beeldspraak bevat, ligt het voor de hand om ook de letterlijke betekenis bij de uitleg te betrekken. Vaak vinden cursisten het leuk beeldspraak te begrijpen. Sommige beelden zijn universeel, andere juist cultuurspecifiek. Hierover spreken heeft vaak een gevoelsmatige betekenis voor de leerder waardoor de vreemde taal vertrouwder kan worden. En dat stimuleert de verwerving. Daarbij komt dat betekenissen beter onthouden worden als men naast de verbale, abstracte betekenis ook een concreet, een visueel beeld heeft.

Belangrijk bij de betekenistoekenning is het geven van voorbeelden van situaties waarin de uitdrukking gebruikt wordt. Hierbij gaat het erom dat de contexten pregnant zijn: de betekenis van de uiting moet er als het ware vanzelf uit naar voren komen.

Dat brengt me op een andere leerweg: het laten ontdekken van de betekenis door de cursisten zelf. Schouten-van Parreren (1985) heeft deze raadmethode uitgewerkt voor woorden leren in het vreemde-talenonderwijs. Zelf ontdekte betekenissen worden over het algemeen goed onthouden. Wel moet men bij

het laten raden van idioom voorzichtig te werk gaan. Zeker wanneer de letterlijke betekenis van de woorden die de uitdrukking vormen, wel bekend is, is de kans groot dat men de werkelijke betekenis van de letterlijke probeert af te leiden. Ervan uitgaande dat onafleidbaarheid van betekenis het kenmerk van idioom is, kan men makkelijk door associaties bij de letterlijke betekenis op een vals spoor komen. En als zo'n spoor eenmaal gelegd is, is het moeilijk het weer helemaal uit te wissen. Niet alleen goed geraden, maar ook fout geraden betekenissen hebben de eigenschap goed te bekliven. Men zal dus bij het laten raden van de betekenis van idiomatische uitingen nog voorzichtiger te werk moeten gaan dan in het geval van het laten raden van woorden. De context moet werkelijk pregnant zijn en na het raden moet besproken worden hoe men tot de betekenis gekomen is.

8. Soorten oefeningen

Een eerste oefening kan zijn: het leren herkennen van idiomatische uitdrukkingen in teksten. Wanneer er in een tekst woorden voorkomen die niet in het verband passen, is het hoogst waarschijnlijk dat het om idioom gaat. De cursisten kunnen in een leestekst onderstrepen wat naar hun idee idioom is.

Ook bij een luistertekst kan idioom na het luisteren in de schriftelijke weergave onderstreept worden. Je kunt het herkennen van idioom ook oefenen door de cursisten al voor het luisteren een rijtje uitdrukkingen te geven. Tijdens het luisteren moeten ze dan de betreffende uiting aankruisen wanneer ze een uitdrukking horen.

Om de verbanden van de betreffende uiting met andere uitingen op een receptieve wijze te oefenen kun je twee kolommen geven. De leerder moet dan de passende uitingen bij elkaar zoeken. Dit kan gedaan worden met:

- omschrijvingen van betekenis
- synonieme uitdrukkingen
- tegengestelde uitdrukkingen.

Deze relaties tussen uitingen kunnen ook produktief geoefend worden door open vragen zoals: 'wat is het tegengestelde van *in de put zitten*?'

Essentieel zijn contextoefeningen. De uitdrukkingen kunnen uit een tekst weggelaten worden en in een reeks bij de tekst gegeven worden. De cursist moet dan de goede uiting op de goede plaats invullen. Dit kan men moeilij-

ker maken door de reeks aan te vullen met een paar uitingen die niet in de tekst passen. Nog moeilijker is een gatentekst die geheel open is. De cursist moet dan de in te vullen uitdrukkingen zelf bedenken.

Voorts kan men situaties schetsen en daarbij een meerkeuzevraag geven. Een voorbeeld naar aanleiding van een aflevering van 'Prettig geregeld': Trees heeft net gehoord dat ze niet opnieuw rijexamen hoeft te doen. Ze zegt:

- a. 'Dat ligt als een steen op mijn maag.'
- b. 'Dat is een pak van mijn hart!'
- c. 'Ik krijg een brok in mijn keel.'

Dan zijn er verschillende soorten rubriceeroefeningen. Uitdrukkingen kunnen naar betekenis onder een rubriek geplaatst worden, bij voorbeeld: *uit zijn slof schieten*, *rood voor de ogen zien* onder *boos worden*. Uitingen kunnen tevens gerangschikt worden naar formaliteit. Ook in de oefening 'wat past niet in het rijtje?' kunnen uitingen beschouwd worden naar betekenis en naar formaliteit.

Passendheid van uitingen in de situatie kan men oefenen met de vragen: 'wie zou dat kunnen zeggen tegen wie?', 'op welke plaats kan dit gezegd worden?'.

9. Het onthouden van de betekenis

Om de betekenis van uitdrukkingen te consolideren moeten ze een aantal malen herhaald worden. Het is zoals gezegd belangrijk om verschillende contexten te bieden, zodat de gebruiksmogelijkheden zich duidelijk aftekenen. De bovengenoemde oefenvormen (synoniemen, omschrijvingen en dergelijke) dienen uiteraard ook ter consolidatie.

Voor de oefeningen geldt: hoe meer en hoe gevarieerder hoe beter.

Hoe meer informatie een leerder rond een bepaalde uiting heeft, hoe beter deze onthouden wordt.

De zogenaamde kaartjesmethode die Schouten-van Parreren voor het consolideren van woorden aanraadt, lijkt me ook voor uitdrukkingen zeer waardevol. Hierbij worden nieuwe uitdrukkingen die de cursisten in teksten tegenkomen (en die als belangrijk beschouwd worden) op een kaart geschreven met de context. Op de andere kant van de kaart komt de omschrijving en eventueel een equivalent in de eigen taal. Op de eerste kant komen ook

andere contexten van de uitdrukking. Als de leerder de betekenis vergeten is, kijkt hij/zij eerst aan de ene kant aan de contexten om het vergetene weer op te roepen, dan pas als controle naar de andere kant. De kaarten komen in een bestand. Als een uitdrukking onthouden is en goed gekend wordt, kan de betreffende kaart uit het bestand gehaald worden.

10. Leerstijl

Zo zal iedere leerder zich een basispakket van idiomatische uitdrukkingen eigen kunnen maken.

De uitdrukkingen moeten aanvankelijk alleen receptief, later ook productief beheerst worden. In welke fase van het leerproces tot productie overgegaan wordt, is niet voor iedere leerder hetzelfde. Sommigen willen eerst het bereik van een uitdrukking duidelijk voor ogen hebben, voordat ze tot actief gebruik overgaan, anderen willen een uitdrukking al snel toepassen en met vallen en opstaan ontdekken welke gebruiksmogelijkheden er zijn.

Hoeveel aandacht er verder aan idiomatische uitingen gegeven wordt en in hoeverre men aan productieve beheersing van die uitingen werkt, hangt, behalve van meer algemene doelen van een cursus, dus ook af van de individuele voorkeur van de leerder. Er zijn leerders die van uitdrukkingen houden en het belangrijk vinden om er veel te kennen en te gebruiken, zoals er ook moedertaalsprekers zijn die een voorkeur voor idioom hebben. Anderen houden juist niet van idioom, of vinden het niet zo belangrijk om het zelf te gebruiken.

Maar afgezien van dergelijke individuele verschillen is de opbouw van een 'schat aan idioom' voor iedere leerder belangrijk.

Idioom is het zout in de pap, en eigenlijk nog meer: het is een van de hoofdingrediënten van de taal.³

Bibliografie

- COULMAS, F. 'Idiomatizität: zur Universalität des Idiosynkratischen', in: *Linguistische Berichte*, 72 (1981), p. 27-50.
- FABER, D. e.a. *Het spreekwoordenboek. Nederlandse spreekwoorden en zegswijzen voor de jeugd*. Jac. Dijkstra, Groningen.
- GEURTS, A. *Idiomatische uitdrukkingen n.a.v. de TV-serie 'Prettig geregeld'*. In voorbereiding.
- SCHOUTEN-VAN PARREREN, C. *Woorden leren in het vreemde-talenonderwijs*. Van Walraven BV, Apeldoorn, 1985.
- TIMMAN, Y. *De sleutels van de taal. Idiomatische en andere vaste uitingen in tweede-taalverwerving*. Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap, 54 (1989).

Eindnoten:

- 1 Dit fragment is afkomstig uit het protocollenbestand van Projectbureau Toegepaste Taal Cursussen Algemene Taalwetenschap Amsterdam, waar ik sedert januari 1987 werkzaam ben.
- 2 Leergangen waarin aan beheersing van taalhandelingen gewerkt wordt, zijn het onlangs verschenen *Code Nederlands. Basisleergang Nederlands voor volwassen anderstaligen*, deel 1, door F. Kuiken en A. van Kalsbeek, Amsterdam, 1990 en het in 1992 te verschijnen *Manieren van Praten*, door Y. Timman, een cursus voor het beroepsgerichte tweede-taalonderwijs.
- 3 Verschillende aspecten van idioom die in dit artikel aan de orde gekomen zijn, worden uitvoeriger behandeld in Timman (1989).

Fraseologie

Fraseologie en het onderwijs Nederlands als Vreemde Taal **Zofia Klimaszewska (Warschau)**

Het doel van mijn bijdrage is de fraseologie als taalkundige discipline te presenteren, het belang ervan voor het onderwijs Nederlands als vreemde taal te onderstrepen, alsook bij de docenten Nederlands in het buitenland meer aandacht te wekken voor het verschijnsel van de vaste woordverbindingen.

Op de lexicografische en didactische aspecten van de fraseologie zal ik echter niet uitvoeriger ingaan, aangezien deze problemen door de volgende sprekers behandeld zullen worden.

De fraseologie is een deelgebied van de taalwetenschap dat in de laatste jaren door een snelle ontwikkeling werd gekenmerkt, maar dan wel buiten de Nederlanden. In de neerlandistiek is de situatie nu pas aan het veranderen en komt er sinds enige tijd ook meer belangstelling voor de vaste woordverbindingen. Niettemin zijn de heersende terminologische verwarring alsook de classificatieproblemen nog niet uit de weg geruimd.

Als taalkundige discipline was de fraseologie in het Nederlandse taalgebied tot nu toe vrijwel onbekend. Sommige Nederlandse linguïsten, zoals Van Es en Kooij, hebben aan het verschijnsel in kwestie enige aandacht besteed, zonder het grondig te onderzoeken.

Als wetenschappelijke discipline wordt de fraseologie, die de structuur en semantiek van de vaste woordverbindingen onderzoekt, in de Sovjet-Unie beoefend, en ook in de duitstalige landen heeft ze als deelgebied van de lexicologie ingang gevonden.

Het probleem van de vaste woordverbindingen wordt vooral door de extramurale neerlandistiek onderkend en daar wordt er ook de meeste aandacht aan besteed, voornamelijk vanuit contrastief gezichtspunt. In de intramurale neerlandistiek is er nauwelijks enig voorbereidend werk geleverd, en ook ontbreekt er een fraseologisch woordenboek. Tot dusver heeft alleen prof. Van Sterkenburg zich in zijn publikaties op dit terrein gewaagd. Van Sterkenburg verstaat onder fraseologismen, ook 'vaste verbindingen' of 'woordgroepcomplexen' genoemd, 'de verzameling van complexe, meerledige lexicaalsemantische eenheden in een taal' (Van Sterkenburg 1990: 7).

De leemte die in de Nederlandse linguïstische vakliteratuur waar te nemen is op het gebied van de fraseologie, was voor mij aanleiding om theoretisch onderzoek te doen naar de Nederlandse werkwoordelijke verbindingen. De resultaten ervan heb ik onlangs in mijn habilitatieproefschrift 'Verbale Phraseologie des Niederländischen' gepubliceerd. Deze theoretische behandeling beschouw ik als een basis voor de bewerking van fraseologisch materiaal ten behoeve van het onderwijs Nederlands als vreemde taal alsook van de lexicografie.

De fraseologie van een taal is een heterogene groep van vaste verbindingen die zich aan iedere systematische beschrijving onttrekt. Binnen deze groep zijn, wat de combineerbaarheid betreft, geen wetmatigheden waar te nemen. De moedertaalspreker kent de verbindingsmogelijkheden van zijn taal, maar ten behoeve van het vreemde-talenonderwijs zoekt men tevergeefs naar regels die aan de vaste woordcombinaties ten grondslag liggen. Het is niet mogelijk regels op te stellen die de vreemde-taalspreker kunnen helpen woorden correct met elkaar te combineren. Het fraseologisch onderzoek kan alleen de structuur en de betekenis van de vaste woordverbindingen aan het licht brengen.

Voor de vaste woordverbindingen zijn verschillende termen in omloop: fraseologismen, lexicale functies, idiomatische uitdrukkingen, collocaties, stereotypen. Het gaat hier altijd om woorden die uitsluitend of bij voorkeur in combinatie met elkaar optreden. Ik zal in het vervolg de term 'fraseologisme' hanteren. Vrij algemeen verstaat men onder fraseologismen meerledige lexicale constructies die een structureel-semanticke eenheid vormen en daardoor als zogenaamde paralexemen fungeren. Het fraseologisme is dus

een groep van minimaal twee lexemen, waarvan ten minste één een autosemanticum, dat wil zeggen een open-klasse-woord is. Voorbeelden: *het opnemen* (voor iemand), *het doen*, *het treffen*, *het redden*, *het laten afweten*, *het druk hebben*, *het op een akkoordje gooien*, *het over een andere boeg gooien*, *op prijs stellen* (iets -), *een ziekte oplopen*, *een staatsgreep plegen*, *maatregelen nemen*, *verzet bieden*, *ervaring opdoen*, *een fout begaan*, *iets in bedwang houden*, *met iemand in zee gaan*, *het hazepad kiezen*, *de benen nemen*, *iets op de lange baan schuiven*, *van het toneel verdwijnen*, *zijn functie neerleggen*, *een complot smeden*, *uit zijn schelp kruipen/komen*, *koeien met gouden horens beloven*, *een schaap met vijf poten zoeken*, *met zijn ziel onder de arm lopen*, *het hart op de tong dragen*.

De afzonderlijke delen van de vaste woordgroep horen bij elkaar. Ze kunnen niet vervangen worden en evenmin kunnen ze van plaats veranderen. Hun onderlinge volgorde ligt vast. Het ontbreken van een deel of een verandering van de structuur van de groep verbreekt het fraseologische karakter van de eenheid en levert een woordgroep op die in de oren van de moedertaalspreker onacceptabel klinkt.

Voor de identificatie van fraseologische eenheden en voor de afperking van vrije en vaste woordverbindingen worden de volgende criteria algemeen toegepast:

1. stabiliteit van de lexicale bezetting of gefixeerdheid van de woorden in de verbinding;
2. semantische complexiteit, dat wil zeggen het ontstaan van een nieuwe betekenseenheid;
3. idiomatisering, dat wil zeggen overdrachtelijk gebruik, en niet-compositionaleiteit, dat wil zeggen restricties op de mogelijkheid om de betekenis van het geheel uit die van de afzonderlijke delen af te leiden;
4. morfologisch-syntactische restricties, zoals defectiviteit van het paradigma, transformationele restricties enz.;
5. reproduceerbaarheid en niet-generaliseerbaarheid, dat wil zeggen fraseologismen worden niet actief geproduceerd, ze zijn bestanddeel van de 'langue' en als zodanig worden ze uit het lexicon opgeroepen.

Al deze kenmerken zijn nauw met elkaar verbonden, maar hoeven niet allemaal tegelijkertijd ten volle gerealiseerd te zijn; er is een gradatie in het proces van de fraseologisering en idiomatisering waar te nemen. Op al deze begrippen kom ik later nog terug.

Als bestanddeel van het lexicon moeten de fraseologismen naast de woorden in het vreemde-talenonderwijs een belangrijke plaats krijgen, want de combineerbaarheid van de woorden is even belangrijk als de woorden zelf. Een redelijk taalbeheersingsniveau veronderstelt kennis van de gangbare woordcombinaties.

In het fraseologisch onderzoek wordt nagegaan hoe woorden tot meerledige constructies verbonden worden. De combineerbaarheid komt op morfologisch-syntactisch vlak tot uiting in de valentie en op semantisch vlak in de compatibiliteit, ook semantische congruentie genoemd.

De vrije woordgroepen zijn eigenlijk slechts relatief vrij. De vrijheid betekent geen willekeur. Er zijn altijd zekere selectierestricties in acht te nemen. Als de vrijheid van de keuze in zekere mate beperkt wordt, en uit een brede waaier van mogelijkheden slechts één bepaalde wordt gekozen, dan hebben we te maken met een proces van fraseologisering. De overgang van de vrije naar de vaste woordverbinding verloopt geleidelijk. Dit proces van het vast worden noem ik fraseologisering. Men kan hier van verschillende graden van fraseologisering spreken. In het eerste stadium van dit proces ontstaan combinaties die nog geen kwalitatief nieuwe lexicaal-semantische eenheid vormen, dat wil zeggen die in hun betekenis nog niet gespecialiseerd zijn. Zulke vaste woordverbindingen noem ik collocaties. In deze groep maak ik een onderscheid tussen grammaticale en lexicale collocaties.

1. grammaticale collocaties: hier is de tweede component van de woordverbinding syntactisch gedetermineerd, zoals bij de rectie van het werkwoord, b.v. *wachten op iemand, kijken naar iets, denken aan iemand/iets, denken over iets*.
2. lexicale collocaties, b.v. *hard waaien*, waar bij het werkwoord *waaien* het adjectief *hard* wordt gekozen en niet b.v. *sterk; slappe thee* (niet: zwakke thee), *sterke thee* (niet: *krachtige thee, stevige thee*).

In een verder stadium van het fraseologiseringsproces ontstaan vaste woordverbindingen die een kwalitatief nieuwe lexicaal-semanticke eenheid representeren en die in het proces van het vast-worden een semantische modificatie ondergaan. Ze zijn dus in hun betekenis gespecialiseerd. De semantisch gespecialiseerde fraseologismen kunnen een semantisch proces van idiomatisering ondergaan, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Ik onderscheid hier twee groepen: (a) niet-geïdiomatiseerde fraseologismen en (b) geïdiomatiseerde fraseologismen. Voorbeelden:

- (a) een voorstel doen, afscheid nemen, een gesprek voeren, een wens/de hoop/wantrouwen koesteren, ervaring opdoen;
- (b) zwart rijden, van het toneel verdwijnen, de benen nemen, een blauwtje lopen; de kluts kwijtraken.

De boven aangehaalde reeks voorbeelden lijkt wel heterogeen, want we zien hier verschillende graden van vastheid en van semantische modificatie, evenals verschillende graden van idiomatisering.

Met het oog op het verdere betoog dienen hier enkele begrippen scherper gesteld te worden. 'Fraseologisering' en 'fraseologisch' zijn in mijn opvatting veel algemener en bredere begrippen dan 'idiomatisering' en 'idiomatisch'. Idiomaticiteit is in principe een zuiver semantisch verschijnsel: het berust op het niet-compositionele karakter van de betekenis. Een fraseologisme hoeft niet idiomatisch te zijn. Om maar enkele voorbeelden te geven: *ervaring opdoen*, *een ziekte oplopen* zijn fraseologismen, maar niet geïdiomatiseerd. Wel geïdiomatiseerd zijn b.v. *de benen nemen*, in de betekenis 'vluchten', *de geest geven* in de betekenis 'sterven'. Natuurlijk zijn er graden van idiomaticiteit. Idiomatisering is immers een dynamisch proces, en tussen niet-idiomatisch en idiomatisch is er geen sprake van een scherpe grens, maar eerder van een geleidelijke overgang.

Mijn onderzoek van de verbale fraseologismen van het Nederlands heeft uitgewezen dat fraseologismen, hoewel ze secundaire lexicale vormen zijn, volgens produktieve structurele modellen van de Nederlandse syntaxis worden gevormd. Het werkwoord wordt begeleid door een niet-werkwoordelijk deel als voorstuk, in de vorm van bij voorbeeld

- a) zelfstandig naamwoord als lijdend-voorwerpachtig element:
een aanvraag indienen, onderzoek doen, het woord nemen, het land aan iets hebben, het hazepad kiezen, kletspraatjes verkopen;
- b) voorzetselgroep:
tot uitdrukking komen, in twijfel trekken, onder woorden brengen, op het hart drukken, met lange tanden eten;
- c) zelfstandig naamwoord met voorzetselgroep:
zich de kaas niet van het brood laten eten, zijn lier aan de wilgen hangen.

In mijn onderzoek van verbale fraseologismen heb ik 27 verschillend gestructureerde modellen kunnen vaststellen.

Het verbale fraseologisme opent als geheel een aantal invulbare plaatsen, aangeduid met 'iets' of 'iemand', b.v. *iets/iemand van haver tot gort kennen*. Dit verschijnsel noem ik de externe valentie van de uitdrukking, in tegenstelling tot de interne valentie van het werkwoord zelf binnen de uitdrukking.

Ik heb in mijn onderzoek ook enkele modellen kunnen vinden die me voor de Nederlandse fraseologie typisch lijken. Ze zijn vrij produktief in de fraseologie, maar komen bovendien ook in vrije verbindingen voor.

1. *zich* + zelfstandig naamwoord + werkwoord. Dit type drukt een versterking uit:
 - zich de krampen lachen
 - zich een bult lachen
 - zich een aap lachen/schrikken
 - zich een beroerte schrikken
 - zich een ongeluk schrikken/werken
 - zich de pokken schrikken/werken
2. woordpaar + werkwoord. Dit type drukt eveneens een versterking uit:
 - steen en been klagen
 - van toeten noch blazen weten
 - kind noch kraai hebben

Karakteristiek voor de Nederlandse fraseologie zijn vaste verbindingen met geringe semantische lading, die ik fraseologismen met nulcomponent noem. Voorbeelden:

- het redden 'iets voor elkaar krijgen'
- het treffen 'geluk hebben'
- het hebben (over iemand/iets) 'spreken'
- het eens zijn (met iemand over iets) 'iemand's mening delen'
- het goed maken 'gezond zijn'
- het wel hebben 'zich niet vergissen'

Deze vaste woordverbindingen zijn als zodanig voor de niet-moedertaalspreker moeilijk te herkennen, en men moet de lerenden erop attent maken.

Op grond van het onderzoek van de vaste verbale woordverbindingen van het Nederlands moet geconstateerd worden dat ondanks het bestaan van enkele in de fraseologie produktieve modellen uit de structuur over het algemeen geen betekenis af te leiden valt. De fraseologismen zijn een typisch voorbeeld van niet-isomorfie of asymmetrie van structuur en inhoud. Deze structureel-semantische niet-afleidbaarheid, die gepaard gaat met stabiliteit, dat wil zeggen beperking van de lexeemverbindbaarheid, leidt tot de lexicalisering van de fraseologismen.

Hoewel het fraseologiseringsproces terecht met zekere irregulariteiten geassocieerd wordt, is het bestaan van modellen enerzijds, en varianten anderzijds, niet uitgesloten. Enkele produktieve modellen heb ik daarnet al genoemd, nu wil ik nog uw aandacht vragen voor een bijzondere groep van verbale fraseologismen, in het Duits Funktionsverbgefüge genoemd, dus werkwoordelijke verbindingen met functieverba. Hier worden twee morfologisch-syntactische modellen gerealiseerd:

werkwoord + zelfstandig naamwoord, b.v.

- een vraag stellen
- een besluit nemen
- rekening houden
- een aanvraag indienen
- afscheid nemen

werkwoord + voorzetselgroep, b.v.

- tot uitdrukking brengen
- ter beschikking stellen
- in gesprek zijn
- in kennis stellen
- in bescherming nemen

Het semantische centrum van de bovengenoemde uitdrukkingen wordt gevormd door het niet-werkwoordelijk deel (determinatum); het werkwoord (determinant) fungeert als drager van de grammaticale categorieën (het is dan een zogenaamd functieverbum). Bij vergelijking van deze verbale uitdrukkingen met hun oppositionele werkwoorden (*een besluit nemen: besluiten, tot uitdrukking brengen: uitdrukken*) wordt duidelijk dat beide niet als synoniem beschouwd kunnen worden. De functieverba verlenen dus aan de uitdrukking ook een semantische modificatie, die hoofdzakelijk van actionele aard is, dat wil zeggen tot uitdrukken van de Aktionsarten dient. Uit het onderzochte materiaal blijkt dat dit type fraseologismen productief is, waarbij zowel werkwoord als zelfstandig naamwoord klassevormend zijn.

Voorbeelden:

werkwoord: ter beschikking zijn/staan/stellen

zelfstandig naamwoord: een besluit/wraak/de moeite/in bescherming nemen.

Bij het onderzoek van de verbale fraseologismen van het Nederlands kan het bestaan van twee subtypes vastgesteld worden. Het uitgangspunt is hier het werkwoord. Indien het werkwoord de hele uitdrukking syntactisch en semantisch kan representeren, dan kan men spreken van een endocentrisch fraseologisme. Wanneer dit niet het geval is, spreek ik van een exocentrisch fraseologisme.

Het endocentrische karakter van een fraseologisme berust op syntactisch vlak hierop, dat het werkwoord de hele lexicaal-semantische eenheid representeert, op semantisch vlak daarentegen hierop, dat de predikatie die door het werkwoord wordt uitgedrukt, zelfstandig is, terwijl het niet-werkwoordelijke, modifierende deel alleen een bijpredikatie inhoudt. Bij voorbeeld: *zich een ongeluk lachen* betekent nog steeds 'lachen', hoewel op een bepaalde manier;

de constituenten *zich* en *een ongeluk* drukken samen een versterkende modificatie van het predikaat 'lachen' uit. Andere voorbeelden:

met open mond luisteren 'aandachtig luisteren'
 met één oor luisteren 'onaandachtig luisteren'
 branden als een fakkel 'intensief branden'
 steen en been klagen 'heel erg klagen'
 met man en muis vergaan 'allemaal vergaan'
 de slaap des rechtvaardigen slapen 'rustig slapen'
 in zijn vuistje lachen 'heimelijk lachen'
 zwart rijden 'illegaal rijden'

Dit soort fraseologismen hebben duidelijk zowel een syntactische als een semantische kern, in dit geval het werkwoord, dat zijn betekenis behoudt. Daardoor zijn ze semantisch doorzichtig, of althans voor een deel doorzichtig, dat wil zeggen afleidbaar. Ze zijn door de oorspronkelijke betekenis van het werkwoord altijd gemotiveerd. Bij de werkwoordelijke endocentrische uitdrukkingen die ik heb onderzocht, is het werkwoord de kern of de basis van de vaste woordverbinding, maar het is niet verantwoordelijk voor het ontstaan van de vaste groep. De gefixeerdheid en de specifieke gemodificeerde betekenis van het fraseologisme als geheel komen tot stand door het niet-werkwoordelijke deel als modifier. Dit verschijnsel is natuurlijk niet beperkt tot de verbale fraseologie, maar kan ook bij de nominale groepen geconstateerd worden, b.v. *een verstokte vrijgezel*, *een blinde passagier*, waar het zelfstandig naamwoord de kern is en het bijvoeglijk naamwoord de modifier van de kern.

Exocentrische fraseologismen bevatten geen structureel-semantische kern. In de onderzochte werkwoordelijke uitdrukkingen is het werkwoord niet in staat als representant van de hele eenheid op te treden, aangezien het op grond van zijn valentie op syntactisch vlak een aanvulling nodig heeft. Het syntactisch exocentrisme wordt ook op semantisch vlak weerspiegeld, doordat het werkwoord alleen in combinatie met zijn nominale constituent een zelfstandige predikatie kan vormen. De beide delen van het fraseologisme, het werkwoordelijke en het niet-werkwoordelijke, determineren elkaar wederzijds. Voorbeelden:

een zwaar kruis dragen 'een moeilijk leven hebben'
 het hoofd boven water houden 'niet ondergaan, niet door de omstandigheden
 bezwijken'
 de kat op het spek binden 'iemand opzettelijk in verleiding brengen'
 op zijn wenkbrauwen lopen 'erg moe zijn'
 met het hoofd in de wolken lopen 'zijn gedachten niet bij praktische zaken
 hebben'

In de parafrase is in deze gevallen geen enkel afzonderlijk deel van het fraseologisme terug te vinden.

Exocentrische fraseologismen zijn uiteraard niet beperkt tot verbale groepen; we vinden ze ook in de nominale fraseologie terug, b.v. *een zware bevalling*, gebruikt in de betekenis van 'iets wat met moeite tot een goed einde gebracht wordt'.

Exocentrische fraseologismen vormen telkens een nieuwe semantische eenheid waartoe alle bestanddelen bijdragen, maar door het gebrek aan een semantische kern zijn ze veel moeilijker te ontleden dan de endocentrische. Binnen deze groep maken we weer een onderscheid tussen niet en wel geïdiomatiseerde fraseologismen, naar gelang van de semantische afleidbaarheid. De mate van semantische afleidbaarheid is daarbij afhankelijk van de betekenisopvatting, dat wil zeggen van wat we tot het betekenisprofiel van een woord rekenen, en dus ook van de semantische theorie die men bij het onderzoek hanteert. Hoe armer het betekenisprofiel, des te ondoorzichtiger is het te analyseren fraseologisme. Om deze reden moet men in de fraseologie de voorkeur geven aan de cognitieve semantiek en de prototypetheorie, boven de structurele semantiek.

De compositionele analyse van de semantische structuur, die streeft naar het vastleggen van distinctieve semantische kenmerken, kan ons bij de beschrijving van fraseologismen niet verder helpen.

Het wezen van de fraseologische betekenis, die vaak idiomatisch van aard is, is niet uit de denotatieve betekenis van de bestanddelen af te lezen, maar berust veeleer op de connotatieve semantiek, die dan ook uit de periferie naar het centrum verschuiven en bij het tot stand komen van een kwalitatief nieuwe betekenis van het fraseologisme een doorslaggevende rol spelen.

De betekenis van b.v. fraseologismen als *het hoofd laten hangen* en *het hoofd hoog dragen* komt tot stand door volgende associaties: hoofd - symbool van het menselijk verstand, hangen - beweging naar beneden als symbool van negatieve gevoelens, hoog - symbool van positieve gevoelens.

In de fraseologismen die het woord *hand* in overdrachtelijk gebruik bevatten, worden volgende associaties gerealiseerd:

1. hand als symbool van macht:
 - de hand in iets hebben
 - de hand op iets leggen
 - iets in de hand hebben

2. de hand als symbool van menselijke handelingen:
 - gouden handen hebben
 - iets onder handen hebben
 - iemand de handen binden

De constatering dat bij de semantische beschrijving van fraseologismen de associaties belangrijker zijn dan de denotatieve betekenis van de afzonderlijke delen, brengt ons tot de cognitieve semantiek. Het bij fraseologismen waar te nemen gebrek aan overeenkomst tussen referentiële en psychologische betekenis is te verklaren vanuit de prototypetheorie, die in de psycholinguïstiek geformuleerd werd. In de Angelsaksische vakliteratuur zien we dat de lexicale semantiek steeds meer een cognitieve wending neemt en kennisstructuren bij de mens gaat onderzoeken. De prototypetheorie legt de nadruk op het bestaan van een centrale kern in het geheel van elkaar overlappende toepassingsgebieden. Op die manier wordt het ook gemakkelijker metonymische en metaforische relaties te verklaren, want de prototypische organisatie biedt de mogelijkheid nieuwe gegevens te interpreteren met behulp van bestaande categorieën door het toepassen van associatiemechanismen. Dank zij deze heroriëntatie vervaagt het onderscheid tussen encyclopedische en semantische kenmerken: ieder informatief gegeven kan dus de basis vormen van een nieuwe betekenisnuance. Hierin komt de synchrone flexibiliteit van lexicale concepten tot uiting. Alleen op die manier kan rekening gehouden worden met de dynamiek van de semantische processen in de fraseologie. G. Lakoff (1977) heeft erop gewezen dat in de taal universele associatieproces-

sen tot uiting komen, en dat de semantische universalia aan de hand van buitentalige begrippen verklaard moeten worden. Het gaat hier om collectieve ervaringen die hun oorsprong hebben in het leven van alledag. Ons naïeve wereldbeeld wordt namelijk door buitentalige associaties beheerst. Met betrekking tot het menselijk gedrag b.v. is een grote fraseologische produktiviteit te verwachten. Dit blijkt ook het geval te zijn: een sterk emotionele houding tegenover diverse gedragswijzen, vooral diegene die negatief beoordeeld worden, vindt haar neerslag in talloze uitdrukkingwijzen die op verschillende vormen van beeldspraak teruggaan. Een eerste groep van uitdrukkingen is opgebouwd rond de begrippen 'weg' en 'richting': goed en kwaad worden respectievelijk als een rechte weg en het afwijken daarvan gezien, maar kunnen ook door 'rechts' en 'links' gesymboliseerd worden. Bij voorbeeld:

de verkeerde weg opgaan, zijwegen bewandelen, de verkeerde kant opgaan, van het rechte pad afdwalen, van het pad der deugd afraken.

Daarnaast treedt nog een tweede beeld op de voorgrond: dat van een strijd. De mens wordt omringd door goede en boze krachten: enerzijds maant het betere ik (het geweten) hem tot bezonnen gedrag, maar anderzijds dreigen donkere krachten, zijn lage instincten, hem mee te slepen en in het verderf te storten indien ze niet in bedwang gehouden worden, bij voorbeeld:

zijn geweten geweld aandoen, zijn geweten verkrachten, de stem van het geweten smoren, de slaaf van zijn driften zijn, zijn driften botvieren.

Als men de prototypetheorie van de cognitieve semantiek in het onderzoek toepast, blijken de op het eerste gezicht ondoorzichtige lexicaal-semantische eenheden die we fraseologismen noemen toch wel analyseerbaar. Hun semantische ontleding, zelfs die van de geïdiomatiseerde fraseologismen, is opeens mogelijk, en de idiomatisering kan voor een groot deel nagegaan worden. Een prototypische betekenisanalyse van de constituenten uit een vaste verbinding maakt het mogelijk om de semantische relatie tussen de letterlijke en fraseologische betekenis van vaste verbindingen vast te stellen, want om tot een bepaald prototype te behoren zijn niet alleen semantische

kenmerken van belang, maar even belangrijk zijn alle andere kennisgegevens - 'people's conceptual knowledge' - kennisgegevens die uit menselijke ervaring voortvloeien. Ze kunnen een basis vormen voor een nieuwe, in het fraseologisme gerealiseerde betekenisnuance. De afzonderlijke kenmerken zijn in verschillende mate gerealiseerd bij de leden van een bepaalde prototypische categorie, we hebben dus met een natuurlijke gradatie te maken. Hoe meer kenmerken geconcretiseerd worden, des te typischer wordt de betekenis, en des te meer behoort het lid tot het prototype. Op de fraseologismen toegepast: hoe minder typisch de betekenis van een fraseologisme is, des te ongemotiveerder, des te idiomatischer is het fraseologisme. Dank zij de prototypetheorie is een aantal semantisch geïsoleerde fraseologismen, die tot nu toe als volledig idiomatisch golden, veel kleiner geworden.

Van Sterkenburg (1990) pleit terecht voor een conceptuele ordening van fraseologismen ten behoeve van het onderwijs Nederlands als vreemde taal. De concepten zoals haten, heersen, sterven zouden dan als trefwoorden fungeren. In het pas verschenen synoniemenwoordenboek is dit inmiddels gerealiseerd. Voor het onderwijs aan anderstaligen zou het nuttig zijn de basisfraseologie op grond van de meest frequente concepten te ordenen met het oog op verwerking in didactische hulpmiddelen.

De geïdiomatiseerde uitdrukkingen zijn echter slechts één aspect van de fraseologie. Ook het andere aspect, de niet-geïdiomatiseerde vaste woordverbindingen, dienen in het onderwijs aan bod te komen. Vanuit een receptief oogpunt hebben de lerenden hiermee niet al te veel moeilijkheden, maar de produktieve beheersing zorgt wel voor problemen, aangezien een niet-moedertaalspreker nooit helemaal zeker kan zijn van de combinatiemogelijkheden. Zoals P. de Kleijn (1988) beklemtoont zijn fraseologismen bijzonder frequent in het taalgebruik van alledag, en buitenlandse studenten moeten ze dus zowel receptief als produktief beheersen. Vaste woordverbindingen zijn in het woordenboek doorgaans moeilijk terug te vinden, en er is dus behoefte aan een speciaal combinatorisch woordenboek, zoals dat voor andere talen, zoals het Engels, al bestaat.

Bibliografie

- GEERAERTS, D. *Woordbetekenis, een overzicht van de lexicale semantiek*. Leuven, 1986.
- KLEIJN, P. DE. 'Kennis van vaste woordverbindingen: belangrijk en moeilijk', *Neerlandica Extra Muros*, 50 (1988), p. 2-7.
- KLIMASZEWSKA, Z. *Verbale Phraseologie des Niederländischen*. Warszawa, 1990.
- LAKOFF, G. 'Linguistic Gestalts', in: *Papers from the 13th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago, University Press, 1977.
- LAKOFF, G. en M. JOHNSON. *Metaphors we live by*. Chicago, University Press, 1980.
- STERKENBURG, P.G.J. VAN. 'Naar een basis-fraseologie voor niet moedertaalsprekers', in: *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum*, Budapest, 1990.
- STERKENBURG, P.G.J. VAN en W.J.J. PIJNENBURG. *Van Dale Groot Woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht-Antwerpen, 1984.

Fraseologie en lexicografie

J. Fenoulhet (Londen)

Dit veelomvattende onderwerp dient onmiddellijk gereduceerd te worden tot wat van belang is voor docenten Nederlands in het buitenland. Daarom wordt de lexicografie beperkt tot de Nederlandse lexicografie behalve als er interessante woordenboeken zijn voor andere talen die ons als model zouden kunnen dienen. Natuurlijk gaan mijn gedachten dan in eerste instantie uit naar het Engels en de schijnbaar talloze woordenboeken die er voor die taal zijn. Wat de fraseologie betreft, wordt dit grote gebied van alle mogelijke soorten woordcombinaties niet ingeperkt, maar overzichtelijker gemaakt door verschillende categorieën te onderscheiden.

Met deze lezing wordt een tekortkoming van bestaande Nederlandse woordenboeken in het licht gesteld, die zijn oorsprong heeft in het feit dat de gangbare woordenboeken altijd het woord/lexeem als uitgangspunt nemen, terwijl er ook andere grotere lexicale eenheden zijn die aandacht verdienen. Voor niet-moedertaalsprekers is het bijzonder nuttig om met woordgroeplexemen - ook wel frasemen genoemd - te werken, 'omdat een niet-moedertaalspreker deze eenheden moet leren en zij niet generaliseerbaar zijn', om Van Sterkenburg (1991) te citeren.

Zo wordt in deze lezing aan de ene kant een aspect van de Nederlandse taal zelf onder de loep genomen en aan de andere de woordenboeken die het Nederlandse vocabularium proberen vast te leggen en te omschrijven. Ook moet onze aandacht uitgaan naar de manier waarop de fraseologie een grotere rol kan spelen in de lexicografie. Hierbij zijn de volgende punten van belang: specifieke eigenschappen van gebruikers van Nederlandse woordenboeken; bestaande en gewenste eigenschappen van de woordenboeken zelf.

De volgende vragen komen aan de orde:

- 1) Zijn er wezenlijke verschillen tussen gevorderde studenten Nederlands als vreemde taal en beginners op het gebied van de fraseologie?
- 2) Moet er een onderscheid gemaakt worden tussen woordenboekgebruik voor receptieve en voor produktieve doeleinden?
- 3) Gaat het uitsluitend om monolinguale woordenboeken, of kunnen ook tweetalige woordenboeken een rol spelen voor de leerder met betrekking tot de fraseologie?

Enkele terminologische kwesties

Met de term fraseologie wordt aangeduid: de eigenschap van taal om samenhangende groepen woorden te vormen, die niet alleen in syntactisch opzicht een interne structuur vertonen, maar ook in semantisch opzicht nauw met elkaar verbonden zijn. Neem de voorbeeldzin die ik zomaar uit het *Basiswoordenboek Nederlands* van De Kleijn en Nieuwborg plukte:

Vanuit Palermo stuur ik jullie een vriendelijke groet

De woordgroep *een vriendelijke groet* duiden we syntactisch aan met de term nominale constituent omdat deze constituent intern gestructureerd is:

DET	+ (ADJ)	+ N
een	vriendelijke	groet

met een eigen functie in de zin, die van lijdend voorwerp. Maar op het lexicale vlak vertonen deze woorden ook een bijzondere samenhang. De woordcombinatie

vriendelijk + groet

(eventueel gerealiseerd door het meervoud *vriendelijke groeten*) kan men als een *vaste verbinding* beschrijven vanwege de hoge frequentie van die combinatie. Bovendien weet iedere moedertaalspreker intuïtief dat bepaalde combinaties niet mogelijk zijn

- * aardige/vriendschappelijke groeten
- * warme groeten

terwijl *hartelijke groeten* weer wel kan. De Grote Van Dale geeft er natuurlijk veel meer: *een korte/beleefde/koele groet; de Engelse/militaire groet; een lief groetje.*

Zulke vaste verbindingen worden ook *collocaties* genoemd. In dit geval hebben we met *lexicale collocaties* te maken. Er zijn namelijk ook *grammaticale collocaties*. Dit laatste type bestaat uit een dominant woord (een zelfstandig naamwoord, een bijvoeglijk naamwoord of een werkwoord) dat vast verbonden wordt met een voorzetsel, een infinitief of een bijzin:

Ik heb *besloten* thuis *te* blijven
De regering *besluit tot* het geven van financiële hulp

Voor een gedetailleerde uiteenzetting van grammaticale en lexicale collocaties zie Morton Benson (1985) *Collocations and Idioms*.

Als een afzonderlijke categorie van vaste woordcombinaties moeten hier de idiomatische uitdrukkingen genoemd worden. Ze vormen een aparte groep omdat ze semantische specialisatie vertonen; hun betekenis valt niet op te maken uit kennis van de betekenis van de afzonderlijke woorden waaruit de uitdrukking bestaat. Bij voorbeeld,

een zwaar hoofd in iets hebben

Het is voor mij als Engelstalige onmogelijk om de betekenis van de combinatie *zwaar + hoofd* te raden, zelfs niet met behulp van de voorbeeldzin in het *Basiswoordenboek*.

Denk je dat Cor zal slagen? -- Ik denk het niet. Ik heb er in ieder geval een zwaar hoofd in. (p. 130)

Andere termen die men tegenkomt zijn *fraseologismen*, een algemene term voor alle vaste woordcombinaties, die ook hier wordt gehanteerd. Verder zijn er spreekwoorden die tenslotte ook uit woordcombinaties bestaan. Maar omdat er al gespecialiseerde woordenboeken van spreekwoorden zijn zoals het *Van Dale Spreekwoordenboek in vier talen* uit 1988, kunnen wij spreekwoorden hier verder buiten beschouwing laten.

Waarom een fraseologisch woordenboek?

Waarom ineens zoveel aandacht voor de fraseologie? Collocaties en idiomatische uitdrukkingen zijn niet iets nieuws. Het antwoord op deze vragen hangt samen met ontwikkelingen in het onderwijs van het Nederlands als vreemde taal en met de toenemende specialisatie van woordenboeken voor specifiekere doelgroepen. Misschien, zult u zeggen, is het meer een kwestie van nieuwe projecten bedenken om al die lexicografen bezig te houden, of om winst te maken voor uitgeverijen. Gelukkig behoor ik tot geen van beide belangengroepen, maar tot een derde: die van de docenten Nederlands als vreemde taal. Zulke docenten weten uit eigen ervaring dat kennis van afzonderlijke woorden en grammaticale regels niet genoeg is voor de leerder die goed alledaags Nederlands wil spreken en schrijven. Vooral bij de produktieve vaardigheden vormt dit gebrek aan kennis van de verbindingsmogelijkheden van woorden een probleem.

Op het gebied van het Engels als vreemde taal is men al jaren geleden tot het inzicht gekomen dat een apart woordenboek een oplossing kan bieden. In de jaren dertig en later in de jaren zeventig/tachtig is hier uitvoeriger op ingegaan, meestal in verband met monolinguale woordenboeken voor taalleerders. Maar pas in 1975 is er een apart fraseologisch woordenboek gekomen: deel 1 van het *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English* dat aan de zogenaamde 'phrasal verbs', dat wil zeggen hoofdzakelijk aan grammaticale collocaties, gewijd is. In 1983 verscheen deel 2 dat over 'phrase, clause and sentence idioms' handelt. Het interessante van dit woordenboek is dat de ingangen uit woordgroepen in plaats van individuele woorden bestaan, dat wil zeggen uit frasemen in plaats van lexemen. Hierop volgde in 1986 het *BBI Combinatory Dictionary of English*. Deze woordenboeken kunnen ons laten zien hoe het moet, of juist het tegenovergestelde. Ook wil ik uw aandacht vestigen op een nog niet verschenen woordenboek: *English Words in Use. A Dictionary of Collocations* in de reeks Collins Cobuild, dat een veelbelovend voorbeeld lijkt. Er is gebruik gemaakt van een computerbestand maar ik heb de indruk dat de computer in dienst staat van de gebruiker. Dit woordenboek is gemaakt door de University of Birmingham in samenwerking met The Centre for British Teachers.

Alvorens de aandacht op de woordenboeken zelf te vestigen, is het de moeite waard om even bij de mogelijke gebruikersgroep stil te staan. In de recente literatuur is er in dit verband sprake van 'niet-moedertaalsprekers' en 'anderstaligen'. Het lijkt mij wenselijk om van deze groep een wat genuanceerder beeld te krijgen.

Gebruikers van een fraseologisch woordenboek

Het lijkt geen twijfel dat het gebied van de fraseologie langzamerhand meer aandacht krijgt en er bestaat nogal wat overeenstemming over dat er behoefte is aan een fraseologisch woordenboek als hulpmiddel voor de leerder. Er wordt in de literatuur van uitgegaan dat een fraseologisch woordenboek het aangewezen hulpmiddel is omdat een grammatica die rol niet kan vervullen en ook een algemeen woordenboek niet vanwege de problemen van omvang. Om wat meer over de mogelijke doelgroep te weten te komen, moet mijn eerste vraag (zie p. 108) beantwoord worden. En even terzijde: zijn het uitsluitend leerders die met een woordenboek van verbindingen gebaat zouden zijn? Wanneer houdt men op leerder te zijn? Op het gebied van de woordenschat kan iedereen - anderstalige of moedertaalspreker - nog altijd nieuwe woorden en uitdrukkingen tegenkomen.

Als de doelgroep niet homogeen is, kan één fraseologisch woordenboek dan aan de behoeften beantwoorden? Het is mijns inziens belangrijk om een onderscheid te maken tussen twee subgroepen van leerders, namelijk beginners (b.v. elementair niveau van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal) en gevorderden (Basisniveau en hoger). De eerste subgroep heeft de kernwoordenschat en de voornaamste grammaticale regels nog niet onder de knie, en leemtes in hun kennis betekenen vaak dat communicatie niet plaatsvindt. De tweede subgroep kent genoeg om bij voorbeeld een onbekend woord of idioom te omschrijven. Vanaf het punt dat een leerder een adequate beheersing van de grammatica en het woordenschat heeft, leiden problemen met fraseologismen niet zozeer tot communicatiestoornissen als wel tot steeds subtielere stijlkwesaties.

Zelf ben ik de mening toegedaan dat een geïntegreerd taalaanbod beter is voor de eerste groep en dat een apart woordenboek van fraseologismen geschikt is voor de tweede. Om deze kwestie even op een persoonlijk vlak te

brengen kunnen wij aan de hand van Tabel 1 (zie p. 113) duidelijk zien dat een anderstalige - in dit geval de spreker - altijd een gebrekkige kennis van het Nederlands heeft waar het vaste combinaties van woorden betreft. Om dit in de eerste plaats voor mijzelf aan te tonen hield ik een lijst bij van probleemgevallen die zich voordeden tijdens het schrijven van deze lezing. Aan de linkerkant ziet u de opgezochte fraseologismen, samen met een typering: categorie 1 = grammaticale collocaties; categorie 2 = lexicale collocaties; categorie 3 = idiomen. Aan de rechterkant worden per kolom de woordenboeken aangegeven waarin gezocht werd, en de uitkomst.

Ten eerste enkele opmerkingen over de opgezochte fraseologismen. Deze worden gegeven in de vorm waarin ze opgezocht werden; we kunnen er dus niet van uitgaan dat ze correct zijn. Sommige waren nergens te vinden. Als men zoiets als een veelomvattend combinatorisch woordenboek had, dan had men kunnen zeggen dat het onmogelijke combinaties waren. Maar nu zijn er drie mogelijkheden: de fraseologismen zijn niet juist; de combinaties zijn wel mogelijke maar zeldzame vaste verbindingen; of het zijn geen vaste, dus vrije verbindingen. Dat zou best het geval kunnen zijn met *vriendelijk* en *aardig*. Het probleem waar ik mee zat, was dat de Engelse equivalenten wel vaste verbindingen aangaan *friendly towards* en *kind to*. Hier hebben we waarschijnlijk te maken met het grensgebied tussen vaste en vrije verbindingen. Ik geloof dat dit probleem alleen de grammaticale collocaties betreft.

Wat de lexicale collocaties betreft had ik al met de openingszin van deze lezing problemen. De combinatie *breed + onderwerp* kon ik noch via de collocator noch via de basis vinden. Een onmogelijke of een vrije verbinding? Wel had ik één keer zekerheid, namelijk toen ik een fout had gemaakt door interferentie uit het Engels, waarin men 'draw a distinction' zegt. Met de idiomen had ik veel meer succes. Natuurlijk kan men uit dit kleine overzicht geen conclusies trekken, alleen opmerken dat van de drie categorieën de idiomatische uitdrukkingen de opvallendste zijn en het makkelijkst te identificeren, en dat de eerste categorie enorm groot is.

Tabel 1: Opgezochte fraseologismen

Opgezochte fraseologisme	GVD	HNL	Opgezocht in			VDBW	BW
			GK	K			
1							
iemand <u>uitnodigen voor</u> op zijn <u>kamer</u>	+	+	+	-	+	+	5
<u>vriendelijk tegen</u> iemand-zijn	-	-	+	-	-	+	1
<u>aardig voor/tegen</u> iemand zijn	-	-	-	-	-	-	2
z'n <u>excuses</u> aanbieden	-	-	-	-	-	-	0
voor							
<u>aandacht voor</u> iets	-	-	-	-	-	-	0
gebaat zijn <u>met</u> iets (<u>baten</u>)	-	-	+	-	-	-	1
een <u>uiteenzetting van</u>	+	+	-	-	+	-	3
2							
een breed <u>onderwerp</u>	-	-	-	-	-	-	0
een breed <u>onderwerp</u>	-	-	-	-	-	-	0
een <u>onderscheid trekken</u> strijdkrachten ergens	+ maken	+ maken	+ maken	-	+ maken	-	4
houden							
een <u>zucht slaken</u>	+						0
3							
vaste <u>voet krijgen</u>	+ ergens (vaste) voet krijgen	+ ergens (vaste) voet krijgen	+ voet vaste voet krijgen	+ ergens vaste voet krijgen	+ ergens vaste voet krijgen	-	5
met iets voor de dag komen	+	+	+	+	-	-	4
	6	5	7	2	4	2	

Vet betekent 'onbekend woord/fraseologisme'
Onderstreept betekent 'nagetrokken op dit lemma'

Sleutel

Opgezochte fraseologismen

Cat. 1	=	grammaticale collocaties
Cat. 2	=	lexicale collocaties <i>Nederlands</i>
Cat. 3	=	idiomen
	=	lemma waar opgezocht
	=	problematisch(e) woord(en)

Opgezocht in:

GVD	=	<i>Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal</i>
HNL	=	<i>Van Dale Groot Woordenboek van hedendaags</i>
GK	=	<i>Eigentijds Nederlands. Grote Koenen</i>

K = *Kramers' Groot Woordenboek Nederlands*
VDBW = *Van Dale Basiswoordenboek van de Nederlandse taal*
BW = *Basiswoordenboek*

Ten tweede enkele opmerkingen over de vindplaatsen van de opgezochte fraseologismen. Een plusteken geeft aan dat een bepaald fraseologisme wel gevonden is. De plustekens zijn opgeteld per woordenboek (verticaal) en per fraseologisme (horizontaal). Als men naar de kolommen kijkt, ziet men dat de *Grote Koenen* het hoogste scoort. Daarna komen de *Grote Van Dale* en de *Van Dale Groot Woordenboek van hedendaags Nederlands*. Maar zoals eerder gezegd mag men hieruit geen conclusies trekken. Van de grotere woordenboeken lijkt Kramers alleen idiomatische uitdrukkingen op te nemen en geen collocaties. Bij de twee basiswoordenboeken zal men vanwege hun beperkte omvang minder plussen verwachten, zeker wat het boek van De Kleijn en Nieuwborg betreft omdat het voor de beginnende leerder bedoeld is. Die veronderstelling blijkt juist te zijn. Vervolgens zullen deze indrukken aan de woordenboeken zelf getoetst worden. Het spreekt vanzelf dat dit overzicht uiterst oppervlakkig blijft.

Behandeling van fraseologismen in de Nederlandse lexicografie

Het is niet zo dat fraseologismen geen aandacht krijgen in de Nederlandse woordenboeken. Wel is het echter zo, dat er weinig systematiek zit in de behandeling en dat men een hele reeks woordenboeken nodig heeft om zijn kansen te vergroten. Het is ook een gemis dat twee recente overzichten van Nederlandse woordenboeken *Wegwijs in woordenboeken* van Geeraerts en Janssens (1982) en nummer 17 uit de reeks *Voorzetten - Lexicografie en overheid: aanzet tot een woordenboekbeleid* van Janssens (1988), haast geen aandacht schenken aan de behandeling van vaste verbindingen in de belangrijkste woordenboeken van het Nederlands. Geeraerts en Janssens constateren dat er geen aparte woordenboeken zijn voor vaste combinaties, behalve voor spreekwoorden en zegswijzen. Binnen de microstructuur (dat wil zeggen de afzonderlijke ingangen) van de voornaamste woordenboeken komen vaste verbindingen wel voor, volgens hen, maar die dienen dan meestal als voorbeeldmateriaal. Dat betekent dat er geen strikt onderscheid gemaakt wordt tussen vaste verbindingen als zodanig en de verbindbaarheid van woorden. Dat geldt voor de hierboven (Tabel 1) besproken woordenboeken met uitzondering van het *Basiswoordenboek*, dat vaste verbindingen apart behandelt en bovendien nog voorbeelden geeft van verbindingen in gebruik.

Geen wonder dat men een zucht van verlichting slaakt als men in de *Toelichting* van het laatstgenoemde woordenboek leest: 'De vaste verbindingen worden vermeld na en los van de betekenisverschillen en de verschillen in functie en valentie' (p. 11). Hoewel het aantal vaste verbindingen beperkt is tot degene 'die met behulp van de lemma's van dit woordenboek gevormd kunnen worden', hebben we hier tenminste te maken met een bewuste en daardoor duidelijke aanpak die tot een gebruikersvriendelijke behandeling van fraseologismen leidt. Niet dat alle problemen opgelost zijn, want er wordt geen uitleg gegeven, alleen een voorbeeld, zoals het al eerder geciteerde

Ik heb er in ieder geval een zwaar hoofd in.

Men kan concluderen dat fraseologismen geen hoge prioriteit hebben gehad bij het bepalen van de macro- en microstructuur van de genoemde woordenboeken. Wat de macrostructuur betreft bestaan de lemma's uit individuele woorden in alfabetische volgorde - wat iedereen van een woordenboek verwacht, maar wat niet onmisbaar is, want er zijn andere denkbare procédés die misschien passender zijn als men de aandacht verschuift van betekenisverklaringen naar fraseologismen. Deze lexeem-georiënteerde aanpak heeft onvermijdelijke consequenties voor de microstructuur omdat alles dan in dienst staat van de betekenisverklarende functie. Zodra men de vaste woordcombinaties voorop stelt, kunnen zij niet meer primair als illustratief materiaal beschouwd worden. En hiermee belanden wij bij de kern van deze lezing. Als er behoefte bestaat aan een woordenboek van vaste woordcombinaties, hoe moet het er dan uitzien? Wat zijn de methodologische problemen? Hoe kunnen wij docenten Nederlands als vreemde taal bewerkstelligen dat een nieuw woordenboek in onze behoeften voorziet?

Verschillende woordenboeken voor vaste woordcombinaties?

In het aan het begin van deze lezing genoemde artikel heeft een Nederlandse lexicoloog zich met deze kwestie beziggehouden. Prof. P.G.J. van Sterkenburg, directeur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en hoofdredacteur van het *Van Dale Groot Woordenboek van hedendaags Nederlands* heeft een voorstel gedaan inzake 'een basis-fraseologie voor niet-moedertaalsprekers'. Als lexicoloog schenkt hij vooral aandacht aan theorievorming

opdat het resulterende woordenboek wetenschappelijk verantwoord zal zijn. En zo hoort het ook. Maar in de lexicografie moet de theorie altijd rekening houden met de eigenschappen van de doelgroep.

Van Sterkenburg maakt een belangrijk onderscheid tussen produktieve en receptieve functies van een woordenboek, maar dit inzicht moet mijns inziens weer getemperd worden met de kennis van het gedrag van de veronderstelde gebruikers. Volgens Van Sterkenburg bepalen de bovengenoemde functies de opslagplaats van vaste verbindingen. Hij geeft twee voorbeelden van het type ADJ + N:

<i>collocator</i>	<i>basis</i>
Brabantse	drieklapper
outgedropte	junkie

Volgens Van Sterkenburg zoekt men ze op bij het zelfstandig naamwoord voor produktief gebruik en bij het bijvoeglijk naamwoord voor receptief gebruik. Er bestaat geen twijfel wat het eerste betreft, maar het tweede geval is lang niet zo duidelijk als hier wordt gesuggereerd. Waarschijnlijk heeft Van Sterkenburg vanuit het perspectief van een moedertaalspreker geredeneerd, want vanuit het perspectief van een niet-moedertaalspreker is het best mogelijk dat men geen van beide woorden kent. Dan kijkt men het eerst naar het dominante woord in een combinatie, in dit geval het zelfstandig naamwoord. Bij gevorderde anderstaligen (en dus ervaren woordenboekgebruikers) gaat dit anders: in het geval dat ze beide woorden of alleen het zelfstandig naamwoord niet kennen, zou het handig zijn om alles in een keer op te kunnen zoeken - en waarom dan niet bij het zelfstandig naamwoord? In het geval dat ze het bijvoeglijk naamwoord niet kennen, zullen ze het vermoedelijk als een los woord beschouwen en dat in een vertaalwoordenboek of verklarend woordenboek opzoeken. Indien men rekening gaat houden met het gedrag van de doelgroep, wat tegenwoordig steeds meer wordt gedaan, moet men ook aandacht besteden aan de totale omgang met woordenboeken, de woordenboekvoorraad, en de verhouding tussen vertaalwoordenboeken en monolinguale woordenboeken. Terwijl een moedertaalspreker liefst alles in één boek wil hebben, gaan niet-moedertaalsprekers ervan uit dat zij er meer

nodig hebben en worden vertaalwoordenboeken en leer-/monolinguale woordenboeken op een complementaire manier gebruikt.

Het is nu een geschikt moment om naar mijn tweede vraag terug te keren: moet er een onderscheid gemaakt worden tussen woordenboekgebruik voor receptieve en produktieve doeleinden? Hoewel er duidelijk een onderscheid te constateren valt tussen de twee functies, is het mogelijk dat dit niet zo belangrijk is voor woordenboekgebruik.

Verder besteedt Van Sterkenburg aandacht aan de criteria voor de selectie van vaste verbindingen voor opname in een speciaal woordenboek. Hoewel de frequentie van woorden een bruikbaar criterium is voor opname van lexemen in een leerwoordenboek bleek, volgens Van Sterkenburg, een corpus van 3,6 miljoen woordvormen niet voldoende om bruikbare verbindingen van onbruikbare te onderscheiden. Vervolgens stelt hij een ander, semantisch criterium voor. Als uitgangspunt neemt hij een begrip - hij geeft als voorbeeld *begraven*, waarvoor hij equivalenten in de vorm van verbindingen geeft.

begraven

- 1: een dode uitdragen <form.>
- 2: iem. aan de aarde toevertrouwen <form.>
- 3: iem. de laatste eer bewijzen <eufem.>
- 4: iem. een laatste groet brengen <eufem.>
- 5: iem. naar zijn laatste rustplaats begeleiden <eufem.> enzovoorts t/m 11.

Hij gebruikt dit procédé om de produktiviteit van verschillende begrippen vast te stellen. Met produktiviteit wordt bedoeld het aantal vaste verbindingen dat een begrip oplevert. Op basis hiervan wordt een lijst van fraseologismen, ingericht op concepten, voorgesteld (p. 44). Als voorbeeld noemt Van Sterkenburg het concept/trefwoord *overwinnen*, dat de volgende fraseologismen oplevert: *de overwinning behalen op iem., iem. aan zijn zegekar binden, overwonnen worden door iem.* Deze lijst zou als leermiddel dienen voor

degenen die Nederlands als 'tweede' taal leren. Intuïtie en ervaring doen mij vermoeden dat een leerder niets heeft aan de eerste twee combinaties. Het lijkt mij dat dit procédé het schijnprobleem van frequentie oplost maar niet de problemen van de leerder.

Naast deze beperkte lijst voorziet Van Sterkenburg een produktiewoordenboek van semantisch doorzichtige verbindingen gepaard aan een synoniemenwoordenboek zoals het *Van Dale Groot Synoniemenwoordenboek*. In feite verschilt dit laatste niet veel van een concept-woordenboek dat zowel woorden als fraseologismen bevat, wat men wel een thesaurus noemt, zoals het bekende boek van Roget voor het Engels.

Maar misschien is frequentie niet onbruikbaar als selectie criterium. Een leerder werkt tenslotte met een beperkte woordenschat. Volgens het voorbeeld van Collins Cobuild zou men in de eerste instantie frequentie kunnen gebruiken (Collins begint met een kernwoordenschat van 5.000 woorden). Vervolgens heeft men een computer-corpus nodig om alle verbindingen eruit te halen. Dan moeten de vaste van de vrije, de bruikbare van de onbruikbare verbindingen onderscheiden worden, mijns inziens door lexicografen in samenwerking met mensen met die goed op de hoogte zijn van de taalkennis van leerders. *English Words in Use* omvat 100.000 op deze manier verkregen collocaties.

Conclusie

Nu ligt het op uw weg als docenten Nederlands aan anderstaligen om uw wensen en meningen uit te spreken. Janssens (1988) pleit in dit verband voor een doorgeeffunctie van de Nederlandse Taalunie.

Verder zou de Nederlandse Taalunie ook kunnen fungeren als 'doorgeefluik' [...]. De Nederlandse Taalunie zou op die manier de - tot nu toe praktisch afwezige - verbindende schakel tot stand kunnen brengen tussen woordenboekmakers enerzijds en woordenboekgebruikers anderzijds (p. 60).

Wat betreft woordenboeken voor niet-moedertaalsprekers, zou de IVN een belangrijke rol kunnen spelen.

Het zal langzamerhand duidelijk zijn geworden dat mijn voorkeur uitgaat naar een woordenboek waar de post-beginner/gevorderde student (en wie weet ook de moedertaalspreker) wat aan heeft. Vanuit het standpunt van deze groep lijkt mij een op fraseologismen - en niet op concepten - gebaseerd woordenboek van doorzichtige combinaties dat wel rekening houdt met de streefwoordenschat van de doelgroep, een goed begin.

Bibliografie

- BENSON, M. 'Collocations and Idioms', in: R. Ilson *Dictionaries, Lexicography and Language Learning*, Oxford, 1985.
- BENSON, M., E. BENSON en R. ILSON. *The BBI Combinatory Dictionary of English*. Amsterdam/Philadelphia, 1986.
- COLLINS COBUILD. *English Words in Use. A Dictionary of Collocations*. Glasgow, forthcoming.
- COWIE, A.P. en R. MACKIN. *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*. Vol. 1 - Verbs with Prepositions and Particles. Oxford, 1975.
- COWIE, A.P., R. MACKIN en I. MCCAIG. *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*. Vol. 2 - Phrase, Clause and Sentence Idioms. Oxford, 1983.
- COX, H.L. In samenwerking met A.M.A. Cox-Leick, Y.F. Hiemstra en P.K. King. *Spreekwoordenboek in vier talen: Nederlands, Frans, Duits, Engels*. Utrecht, 1988.
- GEERAERTS, D. en G. JANSSENS. *Wegwijs in woordenboeken*. Assen, 1982.
- JANSSENS, G. *Lexicografie en overheid: aanzet tot een woordenboekenbeleid*. Nederlandse Taalunie, Voorzeten 17. 's-Gravenhage, 1988.

KLEIJN, P. DE. 'Kennis van vaste verbindingen: belangrijk en moeilijk', in: *Neerlandica Extra Muros*, nr. 50, 1988.

NIEUWBORG, E. en P. DE KLEIJN. *Basiswoordenboek Nederlands*. Groningen, 1983.

STERKENBURG, P.G.J. VAN. 'Naar een basis-fraseologie voor niet-moedertaalsprekers', in: *Forum der Letteren* 32, nr. 1, 1991.

De verhouding tussen fraseologismen en idiomatische composita:

Een stiefkind in de taalkunde Erzsebet Mollay (Budapest)

In de fraseologie - een tak van de taalkunde die vooral opgang lijkt te maken door contrastief onderzoek ten dienste van de verwerving en het gebruik van een vreemde taal - is de afbakening tussen fraseologismen (vaste woordverbindingen) en idiomatische composita een omstreden onderwerp. De afbakeningsproblematiek treedt aan het licht waar de ene taal een fraseologisme heeft en een andere taal een samenstelling. Zo heeft het Nederlandse fraseologisme *de huik naar de wind hangen* in het Hongaars als pendant een samengesteld substantief 'huikomdraaier' (*köpönyegforgató*), terwijl het Nederlandse compositum *toekomstmuziek* in het Hongaars wordt weergegeven met de vaste woordverbinding 'de muziek van de toekomst' (*a jövő zenéje*). Composita die aan fraseologismen doen denken, zijn die samenstellingen waarvan de betekenis niet valt af te leiden uit de betekenis van de samenstellende delen, zoals in *heksenjacht*, *muggezifterij*, *monnikenwerk*.

Hoewel fraseologische studies veelal melding maken van aanrakingspunten met idiomatische composita, worden ze resoluut uitgesloten van fraseologisch onderzoek, zelfs als daarbij wordt toegegeven dat de verhouding tussen fraseologismen en idiomatische composita nog onvoldoende onderzocht is. In het volgende wil ik eerst de kenmerken bezien die beide typen uitdrukkingswijzen gemeen hebben, en vervolgens zal ik een groep samenstellingen karakteriseren die duidelijk verwantschap vertoont met een bepaald type vaste woordverbindingen.

Zowel samenstellingen als vaste woordverbindingen zijn lexicale eenheden opgebouwd uit elementen die zelfstandig, dus als woord, kunnen voorkomen. In beide gevallen is de betekenis niet eenvoudig de som van de betekenis van de delen, maar iets nieuws. Vreemde-taalleerders kunnen hier makkelijk op een dwaalspoor raken. Als ze bij voorbeeld het Nederlandse compositum *stilstaan* letterlijk vertalen, missen ze de feitelijke betekenis 'tot stilstand

komen'.

Soms ligt de betekenis van een samenstelling dicht bij de betekenis van de delen, soms is zij er ver van verwijderd. Naast volkomen doorzichtige samenstellingen als *kamerdeur* zijn er die een idiomatische 'lading' hebben, zoals *monnikenwerk* en *haarkloverij*. Fraseologisch gezien zijn alleen composita van het laatste type interessant doordat zij in hun idiomatische vergelijkbaar zijn met vaste woordverbindingen.

Op grond van de semantiek van composita en vaste woordverbindingen zijn er tussen twee talen de volgende typen equivalenties mogelijk.

1. Volledige equivalentie zowel in letterlijke (niet-idiomatische) als in idiomatische zin, bij voorbeeld *apenliefde*, *haarkloverij*, *heksenjacht*.
2. Gedeeltelijke equivalentie door een gedeeltelijk verschil op (niet-)idiomatisch niveau, bij voorbeeld *spierwit*, *peperduur*, *broodwinning*.
3. Dezelfde idiomatische betekenis wordt gedragen door lexicaal geheel anders samengestelde composita; *muggezifterij*, bij voorbeeld, kan in het Hongaars vertaald worden met het volledige equivalent van *haarkloverij*.
4. Zoals er Nederlandse fraseologismen zijn waarvoor in het Hongaars geen equivalent fraseologisme is maar wel een niet-samengesteld woord of een vrije woordverbinding, zo zijn er ook Nederlandse idiomatische composita waarvan de betekenis in het Hongaars omschreven moet worden, bij voorbeeld *monnikenwerk*, *brooddronken*, *broodnuchter*.
5. Ten slotte de 'valse vrienden': een samenstelling die qua bouw overeenkomt in twee talen, heeft een verschillende idiomatische betekenis. Op grond van de betekenis van de delen kan ten onrechte verondersteld worden dat ze semantisch equivalent zijn. Zo betekent het letterlijke Hongaarse equivalent van *zoutzak* 'een zwaar kindje dat lastig te dragen is', met een schertsende gevoelswaarde.

Met deze schets van kenmerken die idiomatische composita met fraseologismen gemeen hebben, wil ik niet beweren dat dit type composita tot de fraseologismen behoort. Er zijn immers belangrijke verschillen tussen een woordgroep en een woord; daar zal ik echter niet op ingaan. Maar ook al reken ik idiomatische composita niet tot de fraseologismen, ze kunnen in contrastief onderzoek toch niet helemaal buiten beschouwing gelaten worden, temeer niet omdat ze juist de aandacht vestigen op verschillen tussen beide categorieën.

Ik zal nu een groep idiomatische samenstellingen meer in detail bezien omdat die duidelijk verwantschap vertoont met een bepaalde groep vaste woordverbindingen. Het gaat om samengestelde adjectieven van het type *ijskoud*, *sneeuw wit*, *pikzwart*, waarbij de semantische verhouding tussen de delen een vergelijking is. Deze karakteristiek moet gepreciseerd worden: de vergelijking is de letterlijke betekenis, in de idiomatische betekenis drukt het woord een versterking uit. *Sneeuw wit* betekent dan niet 'zo wit als sneeuw' maar 'zeer wit, echt wit, witter kan niet'. In *zilver wit* hebben we wel met een vergelijking te maken: *zilver* geeft een nadere precisering van de 'kleur' die met *wit* wordt aangeduid. Is het in *zilver wit* een denotatief betekenselement dat aan *wit* wordt toegevoegd, in *sneeuw wit* is het een connotatief betekenselement. Hetzelfde hebben we bij *wijn rood* (een soort rood) en *vuur rood* (versterking).

Met de behandeling die de ANS aan de 'versterkende' samenstellingen geeft, ben ik het niet eens omdat deze spraakkunst een te grote rol aan de letterlijke vergelijkende betekenis toekent.

Een productief type vormen zeker de samenstellingen die een vergelijking uitdrukken: 'zo (+ adjectief) als -'. Voorbeelden: *bikkelhard*, *boterzacht*, *broodnodig*, *eivol*, *glashelder*, *kurkdroog*, *lijkbleek*, *loodzwaar*, *pijlsnel*, *rotsvast*, *torenhoog*. Hierbij horen kleuraanduidende adjectieven als: *asgrauw*, *grasgroen*, *hagelwit*, *kanariegeel*, *vuurrood*. Bij de meeste van die adjectieven bevat de betekenis bovendien het element versterking: 'zeer, in hoge mate (+ adjectief)'. Vaak gaat dit element overheersen. Louter versterkend zijn b.v. *beeldschon*, *beregoed*, *broodnuchter*, *hondsbrutaal*, *keihard* [...] (ANS, p. 364-5).

Mijns inziens hebben al de genoemde adjectieven een versterkende betekenis (*asgrauw*, *grasgroen* en *kanariegeel* zijn geen eenduidige gevallen); tussen de subklassen kan alleen verschil gemaakt worden naar de mate waarin de letterlijke betekenis (de vergelijking) verbleekt is. Om die reden ben ik het ook niet eens met het onderscheid dat de ANS (p. 365) maakt tussen andere gevallen: 'Vergelijk verder *bloedrood* ('rood als bloed') en *bloedheet*, *bloedserieus* (versterkend); *doodsbleek* ('bleek als de dood [i.e. als een dode]') en *doodeerlijk*, *doodgoed*, *doodmoe* (versterkend)'.
'

Ik zal me nu concentreren op samengestelde adjectieven met een versterkende betekenis omdat die te vergelijken zijn met een bepaalde groep vaste woordverbindingen. Het betreft samenstellingen die een beknopte vorm lijken te zijn van een vergelijkende woordverbinding, zoals *sneeuwwit* lijkt op *zo wit als sneeuw*. Zulke woordverbindingen zijn vaak vaste, gelexicaliseerde woordverbindingen die net zo verschillen van occasionele vergelijkingen (vrije woordverbindingen) als de versterkende adjectieven *vuurrood* en *sneeuwwit* verschillen van de feitelijk vergelijkende adjectieven *wijnrood* en *zilverwit*. Hoewel de oorspronkelijke betekenis van de woorden in fraseologische vergelijkingen, zoals:

zo rood als bloed	(bloedrood)
zo zoet als honing	(honingzoet)
zo scherp als een vlijm	(vlijmscherp)

niet geheel verdwenen hoeft te zijn, heeft de vergelijking in haar geheel een betekenis waarin de vergeleken eigenschap versterkt wordt. Andere voorbeelden zijn nog:

zo hard als een bikkel	'heel hard'	(bikkelhard)
zo recht als een kaars	'helemaal recht'	(kaarsrecht)
zo zwart als git	'glinsterend zwart'	(gitzwart)

De fraseologische vergelijkingen en de tussen haakjes vermelde composita zijn semantisch equivalent; ze kunnen beschouwd worden als morfosyntactische varianten van één semeem.

Het systeem 'fraseologische vergelijking - compositum' is echter geen volledig systeem, want bij sommige fraseologische vergelijkingen ontbreekt een compositum als tegenhanger, zoals het geval is bij *zo mager als een lat*, *zo rood als een kalkoen*, *zo mak als een lam*. Omgekeerd kan ook bij samengestelde adjectieven met een versterkende betekenis een tegenhanger in de vorm van een fraseologische vergelijking ontbreken, zoals bij *broedmager*, *potdoof*, *stokdoof*, *muisstil*, *kersvers*, *peperduur*, *ijskoud*, *loodzwaar*, *pikzwart*.

De hierboven uitgewerkte karakteristiek van versterkende adjectieven en fraseologische vergelijkingen is zowel op het Nederlands als op het Hongaars van toepassing. Als we het lexicon van beide talen in dit opzicht vergelijken, dan vinden we een geschakeerd beeld van verschillen en overeenkomsten.

Laten we eerst de composita in beide talen vergelijken. We zien dan vrij veel volledige equivalenten (zowel het grondwoord als het versterkend element zijn in beide talen equivalent), b.v. *ijskoud*, *pikzwart*, *bliksemsnel*, *ravenzwart*, *honingzoet*. De equivalentie houdt echter niet in dat ook de distributie van de adjectieven in beide talen gelijk is. Zo kan het in het Hongaars verschil uitmaken of een versterkend adjectief concreet of figuurlijk gebruikt wordt. Bij voorbeeld *een honingzoete vrucht* of *drank* kan letterlijk in het Hongaars worden vertaald. Dat geldt overigens ook voor *honingzoete woorden*, maar het Hongaars heeft nog een ander versterkend adjectief gevormd met 'honing', namelijk *mézesmázos*. En alleen met dit woord kan *honingzoet* in *zich honingzoet gedragen* vertaald worden.

Voorts vertonen het Nederlands en het Hongaars verschillen als gevolg van hun eigen polysemantische structuren. Zo kunnen versterkende adjectieven met het grondwoord *scherp* corresponderen met Hongaarse versterkende adjectieven die samengesteld zijn met verschillende grondwoorden. Voorbeelden zijn:

messcherp	borotvaéles
haarscherp	hajszálpontos
naaldscherp	tühegyes

Aan *bliksemsnel* beantwoorden in het Hongaars twee samengestelde adjectieven met synonieme grondwoorden: *villámgyors* en *villámsebes*. Het woord *pijsnel* heeft echter maar één equivalent: *nyílsebes*.

Sommige grondwoorden kunnen met verscheidene versterkende elementen samengesteld worden. Welke elementen daarvoor in aanmerking komen, is voor het Nederlands en het Hongaars verschillend. Laten we eens kijken naar 'wit' en 'schoon'.

'Wit'. *Sneeuwwit* heeft wel een volledig equivalent in het Hongaars, maar *spierwit* en *hagelwit* niet. En omgekeerd heeft het Nederlands geen letterlijk equivalent in de vorm van een versterkend adjectief voor 'wit' in het Hongaars, waar de versterking zit in een vergelijking met 'de muur', 'het fijnste linnen weefsel' of met 'schuim'. *Spierwit* (*van angst* of *van woede*) is in het Hongaars 'muurwit' en *hagelwitte* (*tanden*) is 'stralend wit'.

'Schoon'. *Wonderschoon* heeft wel een Hongaars equivalent, maar *beeldschoon* en *hemelschoon* niet. Wel heeft het Hongaars een pendant voor *beeldschoon* in de vorm van een fraseologische vergelijking, die in het

Nederlands weer ontbreekt. Verder heeft het Nederlands geen equivalenten voor 'sprookjes-', 'fee-' en 'wereldschoon' in het Hongaars.

Bij sommige adjectieven zijn er alleen maar verschillen tussen het versterkend element; zo staat *peperduur* tegenover 'gifduur' in het Hongaars.

Er is in het Nederlands een vrij groot aantal versterkende composita die in het Hongaars geen gelijksoortige pendant hebben. Ze kunnen worden weergegeven:

1. door woorden die in het Hongaars de versterking in verschillende gradaties uitdrukken. Bij voorbeeld *piepklein* kan met diverse synoniemen van het grondwoord *kicsi* vertaald worden: *pici*, *icipici*, *kicsiny(ke)*, *pindurka*, *pinduri*;
2. door een vrije woordverbinding van een adjectief en een versterkend bijwoord. Bij voorbeeld *kersvers* correspondeert met 'helemaal vers' in het Hongaars, *loodzwaar* met 'zeer zwaar', *kraakzindelijk* met 'buitengewoon zindelijk';
3. door een fraseologische vergelijking. Bij voorbeeld aan *broodnodig* beantwoordt 'nodig als een hapje brood' in het Hongaars.

De gevallen 1 en 2 zijn vergelijkbaar met het type waarin een fraseologisme in de ene taal geen fraseologisch equivalent heeft in een andere taal, zodat het moet worden vertaald met een niet-samengesteld woord of een vrije woordverbinding. Geval 3 is van het type waarin een fraseologisme in de ene taal correspondeert met een compositum in de andere taal.

Maken we zowel composita als fraseologische vergelijkingen tot voorwerp van contrastief onderzoek, dan vinden we een grote diversiteit van gehele en gedeeltelijke equivalenties. Ik zal er hier enkele toelichten.

Het systeem is volledig: de twee vergeleken talen hebben beide zowel het compositum als de fraseologische vergelijking:

<i>roetzwart</i>	- szurokfekete
<i>zo zwart als roet</i>	- fekete, mint a szurok

Het systeem vertoont één lacune, bij voorbeeld de fraseologische vergelijkingen *zo rood als een [gekookte] kreeft* en *zo wit als een doek* hebben een equivalent in het Hongaars, terwijl de semantisch vergelijkbare composita alleen in het Hongaars voorkomen.

Het systeem vertoont twee lacunes: dan zijn er variaties als de volgende.

1. Beide talen hebben alleen de fraseologische vergelijkingen, b.v. *zo mak als een lam*.
2. Beide talen hebben alleen het compositum, b.v. *pikdonker*.
3. De ene taal heeft zowel het compositum als de fraseologische vergelijking, de andere taal heeft geen van beide. Voor *kwarteldoof* en *zo doof als een kwartel* bestaat in het Hongaars geen direct equivalent, terwijl het Nederland geen direct equivalent heeft voor 'zwak als dauw' in het Hongaars.
4. Waar de ene taal een fraseologische vergelijking heeft, is er in de andere taal een compositum, b.v. *zo grijs als een duif* correspondeert met 'duifgrijs' in het Hongaars, *beeldschoon* correspondeert met 'zo mooi als een levend beeld' in het Hongaars, *kanondoof* correspondeert met 'zo doof als het kanon' in het Hongaars.

Er zijn ook composita en fraseologische vergelijkingen waarmee in de andere taal geen vaste uitdrukking correspondeert. Voor, bij voorbeeld, *zo glad als een aal*, *zo vet als een kwartel*, *kersvers*, *muisstil* zijn er in het Hongaars geen pendants. Omgekeerd heeft het Nederlands geen tegenhanger voor 'zo sluw als de vos' of voor 'roetdonker' in het Hongaars.

Tot slot, contrastieve bestudering van fraseologismen en idiomatische composita zal zowel de verwantschap als de verschillen tussen beide categorieën verhelderen. Dat onderzoek kan op zijn beurt bijdragen tot dieper inzicht in de fundamentele kwestie wat een woord is.

Bibliografie

Eigentijds Nederlands Grote Koenen. Wolters-Noordhoff, 1986.

GÁBOR, O. NAGY. 'Mi a szólás?' (Wat is een zegswijze?), *Magyar Nyelv*, L (1954), p. 110-126.

GEERTS, G. enz. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Wolters-Noordhoff, 1984.

JÓZSEF, TOMPA [red.], *A mai magyar nyelv rendszere*. (De systematische grammatica van het hedendaags Hongaars.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

RIJPMA, E. en F. SCHURINGA. *Nederlandse Spraakkunst*. Wolters-Noordhoff, 1969.

Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal. Van Dale Lexicografie, 1984.

Van Dale Groot Woordenboek van hedendaags Nederlands. Van Dale Lexicografie, 1984.

Vertaalkunde

Recente ontwikkelingen binnen de vertaalwetenschap: de doeltekst centraal

Jacqueline Hulst (Utrecht)

1. Inleiding

De titel van deze bijdrage roept onmiddellijk twee vragen op. Allereerst: wat wordt precies verstaan onder vertaalwetenschap? En ten tweede: wat dienen we te verstaan onder recente ontwikkelingen?

Het is niet mijn bedoeling hier uitgebreid in te gaan op de discussie over de aard en de status van de vertaalwetenschap, een discussie die in 1972 is aangezwengeld door James S. Holmes in een artikel met de treffende titel 'The Name and Nature of Translation Studies' (cf. Holmes 1988), en die zowel binnen als buiten het vak nog steeds voortduurt. Het is veelzeggend genoeg dat veel publikaties nog steeds beginnen met een vurig pleidooi voor of een heldhaftige verdediging van de zelfstandige status van deze jonge wetenschap. Toch meen ik met een gerust hart te kunnen zeggen dat de vertaalwetenschap de afgelopen decennia is uitgegroeid tot tenminste - en nu citeer ik de beginselverklaring van het nieuwe tijdschrift voor vertaalwetenschap *Target* - 'a semi-autonomous (inter-)discipline' (*Target* 1, p. 1). Het interdisciplinaire karakter is een algemeen aanvaard gegeven, zoals ook Mary Snell-Hornby heeft vastgesteld: 'die Übersetzungswissenschaft [ist] als interdisziplinäre, multiperspektivische Einheit zu verstehen' (Snell-Hornby 1986, p. 12) en vormt zowel het sterke als het zwakke punt van de vertaalwetenschap. In ieder geval is het mijns inziens wel de belangrijkste reden waarom een uiteenzetting als deze interessant zou kunnen zijn voor een publiek van wetenschappers van andere disciplines.

In zijn hierboven genoemde artikel schetst Holmes tevens een indeling binnen de vertaalwetenschap die tot op heden algemeen aanvaard is. Het zou te ver voeren hier een totaaloverzicht van het veld te presenteren. In plaats daarvan

wil ik me beperken tot het schetsen van een aantal recente ontwikkelingen die zowel binnen de theoretische als de toegepaste vertaalwetenschap plaats hebben gevonden gedurende de laatste twee decennia. Hiermee doorbreek ik de 'eerbiedwaardige' traditie een betoog over de vertaalwetenschap te openen met een verwijzing naar de Toren van Babel of Luthers bijbelvertaling dan wel met de obligate kwinkslag dat vertaler het op een-na-oudste-beroep ter wereld is.

Centraal in deze bijdrage staat de ontwikkeling van het denken over enerzijds *vertalen als proces* en anderzijds *de vertaling als produkt*. Deze ontwikkeling zal in beeld gebracht worden aan de hand van een aantal kernbegrippen en sleutelfiguren van de laatste twintig jaar en zal aan de hand van een voorbeeld worden toegelicht. Als vertrekpunt heb ik gekozen voor een zeer recente uitspraak over het verschijnsel 'vertalen', zoals deze gepubliceerd is in de reeds genoemde beginselverklaring van *Target*:

Translation is basically performed with an eye to introducing into a so-called 'target' culture something which is not [yet] there. The act itself is therefore *goal-oriented* by its very nature, even though it is no doubt applied to 'source' culture facts (Target 1, p. 1-2).

Deze uitspraak zegt op een ingewikkelde manier iets wat vertalers in de praktijk als vanzelfsprekend beschouwen: aan de hand van een bepaalde vertaalopdracht wordt een tekst op zodanige wijze vertaald, dat hij de beoogde functie in de nieuwe omgeving kan vervullen (cf. Freihoff 1990, p. 15). Om te verklaren waarom deze visie als 'nieuw' geldt binnen de vertaalwetenschap, en waarom er heel wat discussie vooraf is gegaan aan de algemene acceptatie van een dergelijk gezichtspunt, stel ik voor een korte excursie te maken naar het begin van de jaren zeventig.

2. Teksttypologie en haar relevantie voor het vertalen

Begin jaren zeventig was de vertaalwetenschap sterk linguïstisch gericht. Uit het hier volgende citaat uit 1972 blijkt dat een tekst slechts gezien werd als de som van een reeks talige elementen, en vertalen als het omzetten van deze elementen in taal X in een reeks elementen in taal Y:

Linguistisch kann die Übersetzung als *Umkodierung* oder Substitution beschrieben werden: Elemente A1, A2, A3 [...] des Sprachinventars L1 werden durch Elemente B1, B2, B3 [...] des Sprachinventars L2 ersetzt (Koller 1972, p. 69, in: Snell-Hornby 1988, p. 16).

De aard van de brontekst - het origineel - werd als bepalend beschouwd voor de omzetting, en daarom gold de analyse van deze tekst als eerste stap in het vertaalproces. Aan de hand van de functie en de eigenschappen van de brontekst werd vervolgens de vertaalmethode vastgesteld. Een onderdeel van deze 'brontekstanalyse' was het onderbrengen van teksten in een groter geheel. Zo ontstond binnen de vertaalwetenschap het begrip 'teksttypologie', als een nieuw instrument om teksten te classificeren.

De naam die hiermee onlosmakelijk is verbonden, is die van Katharina Reiß, een vooraanstaande Duitse vertaalwetenschapper, die in 1971 het boek *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik* publiceert, waarin ze tracht een aantal criteria voor het beoordelen van vertalingen te ontwikkelen. Haar uitgangspunt is dat een vertaling normaliter

[...] ohne Abstriche, Erweiterungen oder Verzerrungen das Original in eine zweite Sprache umzugießen und in der Zielsprache ein äquivalentes Gegenstück zum Ausgangstext zu erarbeiten versucht (1971, p. 24).

Daarom is in haar model een centrale rol weggelegd voor de analyse van de brontekst. Zij stelt dat allereerst bepaald moet worden tot welk 'teksttype' de brontekst behoort, en ontwikkelt hiervoor een teksttypologie die verder gaat dan het traditionele onderscheid tussen literaire en niet-literaire teksten. Hoewel hiertoe al eerder pogingen ondernomen waren door andere wetenschappers, is Reiß de eerste die met een degelijk, theoretisch gefundeerd model komt. (Voor een overzicht van deze 'pre-wetenschappelijke' pogingen zie Reiß 1971, p. 12-20 en House 1981, p. 5-7.) Voor haar 'übersetzungsrelevante Texttypologie' baseert Reiß zich op het Organon-Modell van Karl Bühler uit 1934. Uitgaande van dit model (cf. Reiß 1971, p. 32), waarin de taalfuncties *Darstellung*, *Ausdruck* en *Appell* onderscheiden worden, stelt zij een teksttypologie op die onderscheid maakt tussen teksten waarin de inhoud centraal staat (*inhaltsbetont*), de vorm (*formbetont*), het gewenste effect (*appellbetont*), en een 'restcategorie' waarbij de wijze van overbrenging

bepalend is. Zo ontstaan het *informatieve*, *expressieve*, *persuasieve* en *audiomediale* teksttype. De autonome status van deze laatste categorie is vaak in twijfel getrokken (cf. onder andere Hulst e.a. 1990), en ik zal me dan ook verder beperken tot de andere drie teksttypes.

Opgemerkt dient te worden dat een tekst (vrijwel) nooit uitsluitend een van de drie functies vervult, en dus ook niet volledig bij één bepaald teksttype ondergebracht kan worden: de classificatie vindt plaats aan de hand van de overheersende taalfunctie, die tegelijkertijd de bepalende tekstfunctie wordt. Voorbeelden voor het informatieve teksttype zijn onder andere journalistieke teksten en gebruiksaanwijzingen; literaire teksten vallen in principe onder de expressieve categorie en reclameteksten zijn als persuasief te beschouwen. Deze teksttypologie, die in latere publikaties verfijnd wordt, dient als basis voor analyse van de brontekst (cf. Reiß 1976: hoofdstuk 1; Reiß/Vermeer 1984: hoofdstuk 12).

Reiß erkent dat de (dominante) functie van de brontekst niet automatisch de (dominante) functie van de doeltekst hoeft te zijn - zo wordt een vlammende propagandarede van Fidel Castro in het Westen hoogstens om zijn (eventuele) informatieve waarde afgedrukt - maar in de praktijk gaat ze ervan uit dat de functie ongewijzigd blijft. Het teksttype van de brontekst dicteert de criteria waaraan de vertaler (en de criticus) zich dienen te houden, en ieder teksttype stelt andere prioriteiten aan die vertaling. Een metafoor in een expressieve tekst dient ook als metafoor vertaald te worden, terwijl in een informatieve tekst met een omschrijving van de inhoud volstaan kan worden. Reiß maakt binnen haar theorie een uitzondering voor teksten die in vertaling een andere functie moeten vervullen of zich tot een andere doelgroep richten. Hierbij moet bijvoorbeeld gedacht worden aan interlineaire vertalingen, samenvattingen, en gepopulariseerde versies van vakliteratuur. Ze spreekt dan niet langer van vertalingen, maar van *Übertragungen* en stelt dat in dergelijke gevallen een *zieladäquate* vertaalmethode - waarbij het doel centraal staat - vereist is. Dit soort 'vertalingen' dient op zijn functionaliteit beoordeeld te worden.

De teksttypologie van Reiß is sterk bekritiseerd, onder andere omdat de categorieën veel te rigide zouden zijn en de consequenties voor het vertalen van teksten onduidelijk (cf. Koller 1979, House 1977, Nord 1988 en Snell-Hornby 1988). Ondanks deze kritiek is het concept 'teksttypologie' daarna - weliswaar in verschillende vormen, maar meestal duidelijk gebaseerd op Reiß' ideeën - door een groot aantal vertaalwetenschappers overgenomen en

toegepast. Belangrijker in dit kader zijn de bezwaren die gerezen zijn tegen haar uitgangspunt dat de functie van een tekst bij vertaling in principe gelijk blijft en dat de brontekst de maat voor alle dingen is. Toch moet gezegd worden dat deze verwijten aan Reiß' adres niet geheel terecht waren. Goed beschouwd is zij immers één van de eersten die, hoe marginaal ook, aandacht heeft besteed aan een mogelijke functieverandering - toentertijd een nieuw inzicht.

3. Over *Skopos* en *Soku*

In 1984 publiceert Reiß samen met collega-vertaalwetenschapper Hans Vermeer het boek *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*, waarin de vroegere uitzondering regel wordt. De grondgedachte van dit sindsdien zeer veel geciteerde boek is de zogeheten *Skopos*-theorie (Skopos = doel), waarin het doel van de vertaling voor eens en altijd centraal wordt gesteld: 'Die Dominante aller Translation ist deren Zweck' (1984, p. 96). Of zoals Reiß later zal zeggen:

(die Skopostheorie) besagt, daß der Zweck, die Funktion einer Übersetzung (und damit auch der intendierte Leser dieser Übersetzung) alle übersetzerischen Entscheidungen beim Transfer eines Ausgangstextes (aus einer Ausgangskultur) in einen Zieltext (für eine Zielkultur) bestimmt (1986, p. 3).

Functieverandering is voortaan regel, het onveranderd blijven van de functie uitzondering: deze opvatting betekent een belangrijke koerswijziging die al snel gemeengoed wordt. De *Skopos*-theorie, die een term in de vertaalwetenschap heeft geïntroduceerd die sindsdien niet meer weg te denken is (cf. Vermeer 1990, p. 60), is echter geen geïsoleerd fenomeen, maar kan exemplarisch genoemd worden voor een veranderende visie op vertalen en vertalingen, die door Snell-Hornby betiteld wordt als: *Neuorientierung* (1986, p. 11). Zij kiest deze term zelfs als titel voor een verzamelbundel in 1986.

Naast de verzelfstandiging van de doelttekst kenmerkt deze nieuwe visie zich door het feit dat teksten niet langer als louter een verzameling van talige tekens gezien worden, maar als het 'verbaliserter Teil einer Soziokultur' (Hönig & Kußmaul 1982, p. 58). Deze vertaalwetenschappers stellen het begrip 'Soziokultur'- veelvuldig afgekort tot de term *Soku* - centraal in hun

leerboek over vertalen, *Strategie der Übersetzung* (1982), waarin theorie en praktijk vreedzaam naast elkaar bestaan (iets wat binnen de vertaalwetenschap trouwens wel opmerkelijk mag heten!). Zij stellen dat een tekst ingebed is in een specifieke situatie, die weer bepaald is door de socio-culturele context. Bij het overbrengen van deze tekst naar een andere context, namelijk die van de 'doelcultuur', zal de tekst aangepast moeten worden aan de eisen waaraan de doelttekst in deze nieuwe omgeving zal moeten voldoen. Het is deze door de doelttekst te vervullen functie, en niet langer de brontekst, die de maatstaf wordt bij het vertalen. Vermeer spreekt dan ook met veel gevoel voor dramatiek van de 'Entthronung des Ausgangstextes' (geciteerd in Snell-Hornby 1988, p. 111).

In het geval van Holz-Mänttari komt deze term dicht bij de waarheid. Deze Finse vertaalwetenschapper introduceert in 1984 haar theorie over 'translatorisch handelen', waarin het concept 'tekst' wordt afgewezen en vervangen door 'boodschap'. Centraal staat het concept 'tekstproductie', waarbij de brontekst slechts van belang is voor zover het de inhoud betreft. Deze tekst wordt gezien als basismateriaal, en in hoeverre de door de brontekst-analyse gevonden gegevens relevant zijn voor het produceren van de doelttekst hangt af van de te vervullen functie van deze tekst. In deze theorie vervangt de term 'translatorisch handelen' de term 'vertalen' volledig. Hoewel deze extreme houding niet veel weerklank heeft gevonden, is de terminologie inmiddels wel gemeengoed geworden. Zo stelt Vermeer - daarbij verwijzend naar Holz-Mänttari: 'Translation ist ein sehr komplexes transkulturelles Handeln [...]' (1986, p. 35).

De hier gehanteerde term 'transcultureel' geeft, evenals de termen 'intercultureel' en 'cross-cultureel', aan dat culturele factoren momenteel een belangrijke rol spelen bij het nadenken over vertalingen en het vertaalproces. Studies naar 'vertaalrelevante interculturele problemen' bestuderen teksten zowel op micro- als op macroniveau. Zo wordt er contrastief onderzoek gedaan naar de overeenkomsten en verschillen in de macrostructuur van teksten die behoren tot verschillende cultuurgebieden, om zo verschillen in conventies tussen bepaalde tekstsoorten bloot te leggen. Voorbeelden: overlijdensadvertenties, bijsluiters, zakenbrieven, recepten. Op microniveau wordt er onder andere gekeken naar de zogenaamde realia: woorden die verwijzen naar instellingen, gewoontes en producten die deel uitmaken van de cultuur

van een specifiek land. Voor het Nederlands kan daarbij gedacht worden aan woorden als kaasschaaf en vlalikker, maar ook aan de namen van de kerkgenootschappen of de termen uit het Nederlandse omroepbestel (cf. Loos 1989, p. 156). Op stilistisch gebied wordt aandacht besteed aan de verschillende retorische conventies, zoals bij voorbeeld het gebruik van metaforen.

Het voorafgaande maakt duidelijk dat de visie op vertalen in de jaren tachtig weinig meer te maken heeft met de visie zoals die begin jaren zeventig opgang deed. Tegenover Kollers eerder geciteerde formeel-linguïstische definitie van het vertaalproces kunnen we stellen dat vertalen een communicatieve handeling is, waarbij culturele factoren een belangrijke rol spelen en de functie van de doelttekst centraal staat (cf. Snell-Hornby 1988, p. 44).

Wat zijn nu de gevolgen van deze ontwikkeling voor het nadenken over het vertalen als *proces* en de vertaling als *produkt*? Allereerst wil ik iets zeggen over het vertaalproces. De geconstateerde 'doelttekstgerichtheid' heeft namelijk niet alleen gevolgen voor het produkt, maar stuurt ook het vertaal*proces*: immers, om het gewenste produkt te verkrijgen dienen bepaalde vertaalstrategieën gevolgd te worden. Een van die strategieën is wat Hönig en Kußmaul 'der notwendige Grad der Differenzierung' noemen (1982, p. 58): de vertaler moet niet zo nauwkeurig als mogelijk, maar zo nauwkeurig als nodig vertalen. Ook bij beslissingen op microniveau dient de communicatieve functie van de tekst als geheel de doorslag te geven. Aan de hand van een kort voorbeeld zal ik nu laten zien hoe een brontekstanalyse die rekening houdt met de (toekomstige) functie van de doelttekst, in zijn werk gaat.

4. *Lekker rondvaren in Amsterdam: brontekstanalyse*

LEKKER RONDVAREN IN AMSTERDAM

Amsterdam gezien vanaf het water is een aanblik die je nooit meer vergeet! Niet voor niets kiezen honderdduizenden bezoekers per jaar voor een verkerkenningstocht per comfortabele rondvaartboot door het spinneweb van grachten in de oude binnenstad.

- [1] Terwijl u heerlijk rustig over het water
- [2] glijdt langs eeuwenoude
- [3] koopmanshuizen met rijk versierde
- [4] trap-, klok- of hals-gevels, stoere
- [5] pakhuizen, kerktorens, 1.000 bruggen,
- [6] temidden van het groen van ontelbare
- [7] iepen, krijgt u in diverse talen een
- [8] uitgebreide toelichting op de talrijke
- [9] bezienswaardigheden. U ziet onder
- [10] meer het Smalste Huis (slechts 1
- [11] voordeur breed) de Westertoren met de
- [12] Keizerskroon van Maximiliaan van
- [13] Habsburg. De houten ophaalbrug over
- [14] de Amstel, de Magere Brug. De gouden
- [15] bocht van de Herengracht. De
- [16] woonboten en de ouderwetse sluizen.

Aangezien bij deze analyse wordt uitgegaan van de 'text-in-situation as an integral part of the cultural background' (Snell-Hornby 1988, p. 2), zal ik eerst de communicatieve situatie van de tekst schetsen.

Het betreft hier een tekstfragment uit een toeristische brochure die in 1990 is uitgegeven door de V.V.V. te Amsterdam. De brochure richt zich op toeristen die Amsterdam bezoeken, en wil hen informeren over de stad en aansporen deze uitgebreid te verkennen. Er is dus sprake van een dubbele tekstfunctie: zowel informatief als persuasief. Het gekozen fragment is afkomstig uit een pagina-lange tekst, een van de korte teksten uit de brochure waarin verschillende activiteiten die in Amsterdam mogelijk zijn, onder de aandacht van de bezoeker worden gebracht. Naast dit fragment met de kop

'*Lekker rondvaren in Amsterdam*' treft de lezer teksten aan met titels als: '*Lekker eten in Amsterdam*', '*Lekker winkelen in Amsterdam*' en '*Lekker slapen in Amsterdam*'.

Gezien het grote aantal buitenlandse toeristen dat Amsterdam bezoekt, spreekt het voor zich dat deze brochure ook in een aantal vreemde talen wordt uitgebracht. De tekstfunctie blijft dezelfde als die van de Nederlandse versie: ook met betrekking tot de buitenlandse doelgroep staan *informatie* en *werving* centraal. De veranderde doelgroep heeft echter wel gevolgen voor de manier waarop dit effect bereikt kan worden. De buitenlandse toerist heeft immers een andere achtergrond dan zijn Nederlandse soortgenoot, en beschikt niet over hetzelfde soort voorkennis. Dit kan met zich meebrengen dat er extra toelichting verschaft dient te worden. Indien de vertaalde tekst niet méér ruimte ter beschikking staat dan het origineel, zullen uitbreidingen in de tekst tot gevolg hebben dat er elders bezuinigd dient te worden. Naast deze aanpassingen van de inhoud dient de doeltekst ook qua stijl aangepast te worden. De tekst moet voldoen aan de verwachtingshorizon die de doelgroep heeft ten aanzien van toeristische brochures. De brontekstanalyse dient zich dan ook vooral te richten op de inhoud en de wijze waarop deze wordt overgebracht.

In het geval van een reeks korte tekstfragmenten is er een belangrijke rol weggelegd voor de koptekst: deze moet kort en krachtig duidelijk maken waar het betreffende fragment over gaat. Ook hier duidt de titel meteen het onderwerp aan: rondvaren in Amsterdam. Direct onder de kop staan drie gecursiveerde regels tekst die als inleiding dienst doen. De toonzetting van dit stukje tekst sluit aan bij de 'wervende' titel, en heeft duidelijk als functie de lezer in de stemming te brengen. De tekstkolom van zestien regels die hierop volgt verschaft de feitelijke informatie, en valt in twee delen uiteen. In de eerste negen regels wordt een algemeen beeld geschetst van wat er zoal vanuit een rondvaartboot te zien is, waarbij Amsterdam in zijn volle glorie aan het geestesoog van de lezer voorbij trekt: koopmanshuizen, bruggen [...]. In het tweede deel worden een aantal specifieke bezienswaardigheden opgesomd. De tekstkolom draagt materiaal aan ter ondersteuning van de gedane bewering dat Amsterdam vanaf het water een onvergetelijke aanblik biedt.

Het fragment veronderstelt weinig voorkennis: immers, de tekst is geschreven voor een doelgroep die waarschijnlijk niet of nauwelijks bekend is in

Amsterdam. Wel wordt verondersteld dat de Nederlandstalige lezer weet wat een trap-, klok- of halsgevel (regel 4), een pakhuis (regel 5) en een woonboot (regel 16) is. De eigennamen die vanaf r. 10 genoemd worden, worden in een aantal gevallen verklaard, zoals in het geval van de Magere Brug en het Smalste Huis, maar op andere plaatsen ontbreekt de toelichting, zoals bij de gouden bocht. Dit is te verklaren uit het feit dat in dit specifieke fragment de wervende functie sterk op de voorgrond treedt, hetgeen ik vooral afleid uit de manier waarop de informatie gepresenteerd wordt.

Allereerst valt op dat de toerist in regel 1 wordt aangesproken alsof hij al op het water zit. De vondst om de lezer als het ware in de rondvaartboot plaats te laten nemen en hem vanuit die positie langs alle bezienswaardigheden te voeren is stilistisch zeer geslaagd te noemen. De beschrijving van de bezienswaardigheden is uiterst beeldend. Dit komt onder andere door het veelvuldig gebruik van adjectieven: er wordt niet gesproken van koopmanshuizen, maar van eeuwenoude koopmanshuizen; de pakhuizen zijn stoer, de sluizen ouderwets en de iepen ontelbaar [...]. Ook de handelingen die in de tekst genoemd worden, krijgen extra reliëf door het toevoegen van bijwoorden, zoals onder andere blijkt uit de titel. Verder wordt er gebruik gemaakt van beeldspraak: de Amsterdamse grachtengordel wordt omschreven als een spinneweb van grachten. Opvallend is de sterk wisselende zinslengte: na de lange zin die de eerste negen regels van de tekstkolom beslaat, volgen een aantal zeer korte, staccato-zinnen, die het opsommende karakter nog eens benadrukken. De uitroep in de subkop versterkt het levendige effect dat de tekst maakt.

Deze stilistische kenmerken, die deze tekst een ondertoon van (gepaste) trots en enthousiasme meegeven, dienen bij vertaling gehandhaafd te blijven. De manier waarop hetzelfde effect in een andere taal bereikt wordt, hangt af van de stijlmiddelen waarover de betreffende taal de beschikking heeft.

Bij het overbrengen van de feitelijke informatie leveren de 'realia' - waaronder ik zowel eigennamen als vaktermen (b.v. de geveltypen) laat vallen - problemen op. Voor het weergeven van de eigennamen kan gekozen worden voor twee strategieën: zoveel mogelijk het Nederlands laten staan, met daarachter een korte omschrijving in de vreemde taal, of waar mogelijk de eigennamen omzetten in de vreemde taal, met eventueel de Nederlandse termen erachter. De eerste oplossing is als 'exotiserend' te betitelen: de lezer wordt er extra op gewezen dat hij te maken heeft met een vertaalde tekst,

terwijl de tweede 'neutraliserend' werkt: de vreemde werkelijkheid wordt zo dicht mogelijk bij de ervaringswereld van de buitenlandse lezer gebracht. Beide oplossingen zijn mogelijk, zolang er maar consequent te werk wordt gegaan en er onderscheid wordt gemaakt tussen termen die wel degelijk te vertalen zijn en dus geen probleem opleveren, zoals bij voorbeeld 'Keizerskroon', en termen waarvoor dat niet geldt. Uitgebreide uitleg is in ieder geval niet op zijn plaats: ook de Nederlandse versie roept vragen bij de lezer op.

Iedere oplossing kost extra ruimte, die elders in de tekst gecompenseerd moet worden. Een van de plaatsen in de tekst die zich daarvoor leent is de beschrijving van de koopmanshuizen met hun trap-, klok- of halsgevels, die in principe vervangen zou kunnen worden door de meer algemene formulering: met hun typisch Hollandse gevels. Hiermee wordt dan tevens het probleem ondervangen dat deze termen niet in alle talen bestaan.

Dit laatste voorbeeld is een illustratie voor het uitgangspunt dat de vertaler zo nauwkeurig als nodig, en niet zo nauwkeurig als mogelijk, dient te vertalen. Dergelijke beslissingen kunnen echter pas genomen worden nadat de tekst als geheel geanalyseerd is. Door de tekst eerst in zijn communicatieve situatie te plaatsen, daarna de macro-structuur te bekijken en dan pas over te gaan tot analyse op micro-niveau, kan de brontekstanalyse veel gerichter plaatsvinden. Een bewijs voor de relevantie voor het vertalen is het feit dat termen en passages die op het eerste gezicht vertaalmoeijheden lijken te bevatten, na analyse geen reëel probleem blijken op te leveren.

5. Vertaalkritiek: addertjes onder het gras

Tot hiertoe lijken theorie en praktijk aardig met elkaar te sporen: de gewijzigde uitgangspunten leveren inderdaad een andere analyse op, het vertaalproces wordt op een andere manier gestuurd.

Hoe beïnvloedt deze nieuwe benadering de visie op de vertaling als *produkt*? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het nodig de aandacht te richten op een van de takken van de toegepaste vertaalwetenschap: de vertaalkritiek. De vertaalkritiek houdt zich immers specifiek bezig met het beoordelen van vertalingen - doelteksten - aan de hand van een vergelijking tussen bron- en doelttekst. Hoewel er sinds de eerste serieuze publikatie op dit gebied, het reeds geciteerde boek van Katharina Reiß, slechts één andere substantiële studie is verschenen (House 1977), komt de vertaalkritiek in veel publikaties

van aanhangers van de reeds genoemde 'Neuorientierung' aan de orde (cf. Hönig & Kußmaul 1982; Nord 1988; Snell-Hornby 1988). Het lijkt logisch te veronderstellen dat het 'skopos'-begrip in hun benadering van de vertaalkritiek centraal staat, en dat de beoordeling van de doeltekst als zelfstandig produkt een belangrijke plaats inneemt. Hoewel dit in theorie zo is, wijst de praktijk echter anders uit. Ondanks alle pleidooien voor een verzelfstandiging van de status van de doeltekst, nemen alle modellen voor vertaalkritiek de brontekstanalyse als uitgangspunt. De beoordelingscriteria ten aanzien van de doeltekst vloeien regelrecht voort uit de eigenschappen en de functie van de brontekst. Voor zover er al sprake is van een zelfstandige analyse van de doeltekst, wordt dit slechts gezien als een oriënterende eerste fase, waarbij de doeltekst vooral op zijn (grammaticale) correctheid beoordeeld wordt.

Hoewel voor deze werkwijze verschillende verklaringen te geven zijn, die direct te maken hebben met de functie die de vertaalkritiek bij de verschillende theoretici vervult, is deze discrepantie tussen theorie en praktijk niet goed te praten. Brontekstanalyse mag dan een logische eerste stap zijn binnen het vertaalproces, voor het beoordelen van een vertaling als produkt lijkt het me ten hoogste één van de relevante factoren, en zeker niet de eerste. Die plaats komt toe aan een analyse van de doeltekst als zelfstandig functionerende tekst binnen de 'doelcultuur'. Pas daarna dient een analyse van de vertaling als afgeleid produkt plaats te vinden aan de hand van een vergelijking met de brontekst (cf. Hulst 1991). Op die manier kan de vertaalkritiek een zinvolle bijdrage leveren aan de huidige ontwikkelingen binnen de vertaalwetenschap.

6. Conclusie

En zo ben ik weer terug bij het uitgangspunt van mijn bijdrage, die - zoals inmiddels wel duidelijk is geworden - in feite een onvolledige titel heeft. In het licht van het voorafgaande had achter de woorden: *de doeltekst centraal* een vraagteken moeten staan. En het antwoord op die vraag is vooralsnog negatief. De reeds eerder aangehaalde uitdrukking: 'onttroning van de brontekst' is weliswaar een fraaie metafoor, maar daarmee nog geen werkelijkheid. Tussen theorie en praktijk gaapt de spreekwoordelijke kloof, die zo snel mogelijk gedicht dient te worden. Anders heeft de *Neuorientierung* verdacht veel weg van oude wijn in nieuwe zakken.

Bibliografie

- BLUM-KULKA, S. en J. HOUSE [red.]. *Interlingual and Intercultural Communication and Cognition in Translation*. Tübingen, Narr, 1986.
- BROECK, R. VAN DEN. 'Contrastive Discourse Analysis as a Tool for the Interpretation of Shifts in Translated Texts', in: Blum-Kulka en House, 1986.
- FREIHOFF, R. 'Zur Erstellung und Verwend von Kontextglossaren beim Übersetzen mit dem Computer', in: M. Thelen en B. Lewandowska-Tomaszczyk [eds.], *Translation and Meaning, part 1: Proceedings of the Maastricht Session of the 1990 Maastricht-Lódz Duo Colloquium on 'Translation and Meaning'*, Maastricht, Euroterm, 1990.
- HOLMES, J.S. 'The Name and Nature of Translation Studies' (1972), in: *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*, Amsterdam, Rodopi, 1988.
- HOLZ-MÄNTTÄRI, J. *Translatorisches Handeln: Theorie und Methode*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1984.
- HÖNIG, H. 'Übersetzen zwischen Reflex und Reflexion - ein Modell der übersetzungsrelevanten Textanalyse', in: Snell-Hornby, 1986, p. 230-251.
- HÖNIG, H.G. EN P. KUßMAUL. *Strategie der Übersetzung. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen, Narr, 1982.
- HOUSE, J. *A Model for Translation Quality Assessment*. Tübingen, Narr, 1977/1981.
- HULST, J. 'Vertaalkritiek: mogelijke grenzen of onbegrensde mogelijkheden', te verschijnen in: *Linguistica Antverpiensia*, XXV, Antwerpen, HIVT, 1991.
- HULST, J.; R. KIEVIT en E. LOOS. 'Kinds of translation: from chasm to cline', in: B. Westerweel en T. D'Haen, [red.], *Something Understood. Studies in Anglo-Dutch literary translation*, 1990, p. 83-96.
- KOLLER, W. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Wiesbaden, Quelle und Meyer, 1979.
- KUßMAUL, P. 'Übersetzen als Entscheidungsprozeß. Die Rolle der Fehleranalyse in der Übersetzungsdidaktik', in: Snell-Hornby, 1986, p. 206-229.

- LOOS, E. 'Interculturele problemen bij het vertalen van (vaktaal)teksten', in: *Linguistica Antverpiensia*, XXIII, Antwerpen, HIVT, 1989.
- NORD, CHR. *Textanalyse und Übersetzen. Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer Übersetzungsrelevanten Textanalyse*. Heidelberg, Groos, 1988.
- REIß, K. *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik. Kategorien und Kriterien für eine sachgerechte Beurteilung von Übersetzungen*. München, Hueber, 1971.
- REIß, K. *Texttyp und Übersetzungsmethode*. Kronberg, Scriptor, 1976.
- REIß, K. en H.J. VERMEER. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen, Niemeyer, 1984.
- SNELL-HORNBY, M. [ed.], *Übersetzungswissenschaft. Eine Neuorientierung*. Tübingen, Francke, 1986.
- SNELL-HORNBY, M. *Translation Studies. An Integrated Approach*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1988.
- TARGET. 'On Target's Targets', in: *Target*, 1, p. 1, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1988.
- VERMEER, H.J. 'Übersetzen als kultureller Transfer', in: Snell-Hornby, 1986, p. 30-53.
- VERMEER, H.J. 'Retro- oder prospektiv? - Bibelübersetzung als Beispiel', in: *Der Deutschunterricht*, XLII, 1, Stuttgart, Klett, 1990.

De vakinhoudelijke component in de vertalersopleiding Diederik Grit (Maastricht)

1. Inleiding

In een inmiddels steeds grijzer wordend verleden gaf ik Nederlands aan een buitenlandse universiteit, en wel in Kopenhagen. Toen ik daar nog geen jaar werkte, werd mij gevraagd op te treden als gecommiteerde bij de Deense staatsexamens tolk-vertaler Nederlands. Ik herinner me nog heel goed mijn vreselijke gêne, dat ik moest oordelen over kandidaten met wie ik in taalkundig opzicht nog wel kon wedijveren, maar die vakinhoudelijk ver boven mij uitstegen. Ik zou zelf als een baksteen zijn gezakt voor de juridische, economische en technische vertaalexamens die deze kandidaten kregen voorgelegd!

Gelukkig kon ik mij beperken tot de vertrouwde terreinen als Nederlandse grammatica, stijl en spelling, en waren er andere gecommiteerden die over de vakinhoud mochten oordelen, zodat het examen verder naar behoren is verlopen. Maar deze wat klungelige ervaring heeft me wel aan het denken gezet; ik heb me gestort op Deense en Nederlandse vakteksten, ben zelf beëdigd vertaler geworden, en verscheidene van mijn oud-studenten zijn in het vertalersvak terechtgekomen, één zelfs bij de EG. Het vertaalkvak is immers een van de meest voor de hand liggende beroepsperspectieven voor de student Nederlands extra muros. Wie niet in het onderwijs of in de toeristenbranche wil of kan werken, zal gauw bij vertaalwerk terecht komen, en behalve voor een enkele begenadigde literair vertaler zal dat voor de meesten technisch-wetenschappelijk vertaalwerk zijn. Voor zover mij bekend, kennen buiten ons land alleen Wallonië, de Bondsrepubliek Duitsland, Italië en de Sovjet-Unie aparte vertalersopleidingen Nederlands voor niet-Nederlandstaligen; in alle andere landen - en trouwens ook nog in de genoemde - zal een voorbereiding op een vertaalexamen vaak mede verwacht worden van de universitaire opleidingen Nederlands. En daar doet zich

natuurlijk mijn bovengeschetste schroom op vergrote schaal voor: bijna alle extramurale docenten Nederlands hebben een filologische opleiding achter de rug en voelen zich meestal op glad ijs wanneer het gaat om vonnissen, jaarverslagen of octrooien.

Waar moet je als docent in dit verband allemaal rekening mee houden? Voor de beantwoording van die vraag zal ik iets zeggen over de vertalerswereld, de voornaamste vakgebieden en de vakinhoudelijke scholing van de vertalers; daarna ga ik in op de eisen aan de vakinhoudelijke kennis van de vertaler; en ten slotte zal ik het hebben over de didactiek van die vakinhoudelijke kennis, met als voorbeeld het vakinhoudelijk curriculum van de Maastrichtse vertalersopleiding.

2. De vertalerswereld

De wereld van de technisch-wetenschappelijke vertalers is zeer diffuus. Aan het ene eind van het spectrum bevinden zich de vertalers die in vaste dienst zijn van vertaalbureaus van bedrijven en zich daar uitsluitend bezighouden met één onderwerp; aan het andere eind de free-lancers, die werk aannemen van allerlei opdrachtgevers op de meest uiteenlopende terreinen. De meesten bevinden zich ergens in het midden: ze werken min of meer vast voor een beperkt aantal opdrachtgevers, wel enigszins gespecialiseerd, maar met een toch nog vrij grote spreiding. Technische, juridische en economische teksten maken te zamen meer dan driekwart van alle teksten uit, dus dat zijn de terreinen waarop de vertaler zich primair zal moeten richten, maar uiteraard is de diversiteit aan deelonderwerpen en teksttypen binnen deze gebieden enorm.

Het overgrote deel van de vertalers is linguïstisch geschoold en heeft geen formele vakopleiding. Natuurlijk kennen zij allemaal de zeer verstandige raad: als je een opdracht inhoudelijk niet aankunt, geef hem dan terug. Het probleem is alleen, dat de gemiddelde vertaler het zich niet te vaak kan permitteren om opdrachten terug te geven. Hij zal zich dus moeten verzekeren van:

- een goede algemene ontwikkeling;
- een zekere basiskennis op de vakgebieden;
- een goede documentatie- en zoektechniek;

- de juiste hulpmiddelen en contacten om snel kennis, feiten en terminologie te vergaren over een hem of haar niet zo vertrouwd onderwerp;
- en dat alles in ten minste twee talen.

3. Eisen aan vakinhoudelijke kennis

3.1 Algemene ontwikkeling

Zoals u hebt gemerkt, ben ik begonnen met algemene ontwikkeling als een aspect van vakinhoudelijke kennis te noemen. Voor het vertalen van vakteksten is pure kennis van de betreffende discipline niet genoeg. De ervaring op de vertalersopleiding te Maastricht leert dat nogal wat studenten die de propedeuse halen en daarmee tonen tenminste een redelijke taalvaardigheid en een globale kennis van de vakgebieden te bezitten, nadien toch nogal eens struikelen over hun gebrek aan algemene ontwikkeling. Vakkennis is tot op grote hoogte 'leerbaar', maar pragmatische en algemeenculturele kennis is alleen door 'éducation permanente' op te doen. Het vertaalproces is gekenmerkt door het nemen van beslissingen tussen alternatieven en het oplossen van problemen. Veel vertaaldidactische literatuur is er dan ook op gericht de student te leren kiezen tussen alternatieven. Het probleem is alleen, dat voor die keuze het besef nodig is dat er überhaupt problemen zijn, dat er keuzes zijn, dat er alternatieven *zijn*.

Het is een misverstand te denken dat algemene ontwikkeling alleen nodig is voor het maken van bepaalde vertalingen. Het is niet voor niets dat een van de belangrijkste onderdelen van het toelatingsexamen voor de vertaaldienst van de EG juist een gesprek is waarin die algemene ontwikkeling wordt getoetst. In een economische tekst kunnen filosofische, historische, geografische, politieke en culturele begrippen worden gehanteerd. Vertalers van economische teksten kunnen deze bij voorbeeld tegenkomen in een tekst voor managers over zakendoen in China, of een analyse van de economische politiek van president Bush.

De gevraagde algemene ontwikkeling strekt zich uit over 'kennis van de wereld', en algemene kennis van de cultuur van de brontaalsprekers en van de doeltaalsprekers. Over het algemeen blijken de studenten in Maastricht na vier jaar een redelijke kennis te hebben van de cultuur van het land waar de bestudeerde vreemde taal zijn oorsprong heeft, in casu Engeland, Frankrijk, Duitsland, Spanje, Egypte etc. Probleem is echter dat de betreffende

vreemde taal in verscheidene landen wordt gesproken waar de cultuur vaak aanzienlijke afwijkingen vertoont van die in het moederland: Engels in India, Frans en Arabisch in Marokko, Duits in Zwitserland, Spaans in Venezuela etc. Daarbij komt dat de kennis van de eigen cultuur, in casu de Nederlandse, in veel opzichten tekortschiet; vooral het feit dat lang niet alle studenten geschiedenis in hun examenpakket hebben, speelt ze parten.

Op politiek gebied moet de vertaler bij voorbeeld weten dat de term 'socialist' afhankelijk van de brontekst kan staan voor 'communist', 'radicaal progressief' en 'sociaal-democraat', en dat de term 'liberaal' in Nederland veertig jaar geleden 'sociaal en economisch liberaal' betekende en nu 'sociaal liberaal, maar economisch conservatief', terwijl dezelfde term in de Verenigde Staten veertig jaar geleden 'progressief' betekende en nu, althans in de conservatieve pers, 'gevaarlijk links'.

Behalve algemene kennis van de cultuur van de doeltaalsprekers dient de vertaler ook specifieke kennis van de cultuur van de doelgroep te hebben. De vertaling van een Nederlands wetenschappelijk artikel in het Duits vereist het besef dat Duits wetenschappelijk proza over het algemeen veel formalistischer is dan het Nederlandse, en gekenmerkt wordt door zeer lange zinnen met veel bijzinnen, en dat bij voorbeeld het onverkort handhaven van spreektaalwendingen en korte nevenschikte zinnen tot het onbedoelde neveneffect zouden kunnen leiden, dat vanwege de vorm ook de inhoud door de Duitse doelgroep niet serieus wordt genomen. Voorts dient de vertaler kennis te hebben van het specifieke idioom van teksten uit een bepaald vakgebied. De meeste Nederlandse juristen zwelgen helaas nog steeds in de kanselarijstijl. Vertalingen uit het Nederlands zullen dus rekening moeten houden met al dan niet vergelijkbare wendingen in de doeltaal, en vertalingen in het Nederlands zullen rekening moeten houden met doel en doelgroep: moet de vertaling worden gepubliceerd en zo ja, wat is de status van die publikatie; hoe zien vergelijkbare teksten (lieft vertalingen) eruit; hoe staat de lezer van de vertaling tegenover het geijkte juridisch taalgebruik?

Op het grensgebied van taalkundige en vakinhoudelijke kennis ligt de kennis van de specifieke syntactische kenmerken van vakteksten. Terwijl natuurwetenschappelijke teksten over het algemeen gekenmerkt zijn door nevenschikte zinnen met een predikaatsnomen, kenmerken juridische teksten zich door onderschikking en een sterk gebruik van participiumconstructies en nominalisering. Maar waar de eerste categorie in dit opzicht

tamelijk internationaal is, vertoont de tweede categorie aanzienlijke varianten per taalgebied. Zo vertonen Duitse juridische teksten over het algemeen minder lange zinnen dan de Nederlandse. Een en ander valt te constateren door vergelijking van tekstsoorten en formulieren op de genoemde gebieden, in beide talen: bij voorbeeld van octrooien, bestekken, dagvaardingen en statuten. De vertaler moet daarvoor weet hebben van deze teksten en van de plaats waar hij ze kan vinden.

Tot de meer algemene aspecten van de vakinhoudelijke kennis behoort kennis van de doelgroep. Is een farmaceutische bijsluiter bedoeld voor de arts of voor de patiënt? Het vertalen van technische teksten als gebruiksaanwijzingen vraagt kennis van het opleidingsniveau van de doelgroep (gebruik van technisch juiste maar voor de doelgroep onbegrijpelijke termen is niet zinvol), van de normen in het land van de doelgroep, en van het woordgebruik in verband met verschillende gebruikswijzen van het apparaat.

3.2 Specifieke vakkennis

Naast de bovenstaande algemenere kennis staat dan de 'echte' vakinhoudelijke kennis. Wie teksten op juridisch gebied vertaalt, zal op de hoogte moeten zijn van het juridisch systeem in het land van de brontaal- en dat van de doeltaalsprekers, dus bij voorbeeld van het Britse systeem en het Nederlandse. Hij zal iets moeten weten van de algemene principes (in casu van het verschil tussen het Common Law-systeem en het Civil Law-systeem), van de nadere indeling in rechtsgebieden, en van de rechtspleging.

Wie een dergelijk overzicht niet heeft, loopt grote kans de gezochte terminologie ofwel überhaupt niet te vinden, daar hij niet weet in welke literatuur deze te achterhalen is, ofwel verkeerde termen te gebruiken doordat tegenover een concept in het ene systeem twee of drie concepten in het andere systeem staan.

Ogenschijnlijk verwante talen als Duits en Nederlands zijn in dit opzicht extra verraderlijk, doordat het Nederlandse rechtssysteem meer verwant is met het Franse systeem dan met het Duitse. Omgekeerd is dus ook kennis van begrippen belangrijk. De vertaler dient de belangrijkste begrippen uit een rechtsgebied te kennen teneinde een tekst uit dat gebied als zodanig te kunnen plaatsen. Een begrip als 'wanprestatie' moet hem plaatsen op het spoor van het verbintenissenrecht, en 'rogatoire commissie' op het gebied van het procesrecht.

Behalve kennis van vakinhoud en de bijbehorende begrippen is uiteraard ook

van belang de kennis van de terminologie. Kennis van het bestaan van bepaalde termen is niet voldoende, het gebruik ervan is doorslaggevend. Zo wordt de Nederlandse term 'verdachte' in Duitse processtukken naar gelang van de fase van de rechtsgang weergegeven met 'der Beschuldigte', 'der Angeschuldigte', 'der Angeklagte', maar vrijwel nooit met 'der Verdächtige'. Het Duits is hier veel explicieter dan het Nederlands.

Teneinde te kunnen omgaan met de terminologische problematiek dient de vertaler voorts inzicht te hebben in de terminologieleer. Hij dient iets te weten van begripsvorming en begrippensystemen, van begrippenrijen en begrippenlijnen, van de eisen waaraan definities moeten voldoen. Hij dient termen volgens een bepaald systeem te kunnen vastleggen. Hij dient functionele context te kunnen aanbrengen. Hij dient de betrouwbaarheid van de terminologische bron te kunnen vaststellen. Hij moet op zijn hoede zijn voor terminologische varianten binnen sterk verwante talen.

Naast terminologisch/terminografische kennis is ook lexicologisch/lexicografische kennis nodig. De vertaler moet weten welke lexicografische werken bestaan, en welke vragen met behulp van welk soort woordenboek kunnen worden beantwoord.

Ten slotte moet de vertaler weten welke andere terminologische bronnen er bestaan, hoe hij die bronnen kan vinden en wat hem te doen staat als de gevonden literatuur geen antwoord geeft.

4. De plaats van de vakinhoud in de vertalersopleiding

U zult zo langzamerhand wel murw geworden zijn van wat een vertaler allemaal moet, en u afvragen of hij of zij dat ook allemaal kàn, en vooral hoe een en ander binnen een bestek van een opleiding tot vertaler is te leren. Het antwoord is simpel: dat is binnen een bestek van vier jaar niet allemaal te leren. Wat een vertaler kan leren is het herkennen van problemen, het beseffen dat er een hiaat of een alternatief is, en het systematisch te lijf gaan van die problemen, dat wil zeggen in een logische volgorde de verschillende zoekwegen aflopen, waaronder het invoeren van de hulp van collega's of inhoudelijke specialisten. Pas wanneer een tekst de op deze wijze geschoolde vertaler dan nòg voor onoverkomelijke moeilijkheden plaatst, zal hij zijn grenzen moeten erkennen en de vertaalopdracht teruggeven of liever van tevoren al niet accepteren.

Het is duidelijk dat vakinhoudelijke kennis en ervaring de vertaler een eind op weg helpen. In dit verband worden twee vragen gesteld. De eerste vraag is of de vertaler niet liever een vakinhoudelijk specialist met talenkennis moet zijn dan een linguïst met vakinhoudelijke kennis. Het antwoord op deze vraag is nee. Bedrijven beweren altijd de voorkeur te geven aan de jurist of econoom met talenkennis, maar in de praktijk zijn deze ten eerste dun gezaaid (en hun talenkennis wordt meestal schromelijk overdreven), en ten tweede blijken eenmaal aangenomen linguïsten met een redelijke vakkennis in de praktijk goed te voldoen. Dat blijkt ook wel uit het feit dat verreweg het grootste deel van de vertalers bij de grote bedrijven en internationale organisaties een talenopleiding heeft, zij het dan dat ze zich tijdens hun carrière natuurlijk verder vakinhoudelijk specialiseren. Er doet een fabeltje de ronde dat de EG het liefst vakinhoudelijke specialisten heeft; de EG let op kwaliteit, en in de praktijk blijken de vertalers met een taalachtergrond die het meest te bezitten. Alleen bij het Europese Hof in Luxemburg dienen de vertalers jurist te zijn. Natuurlijk is er alles voor te zeggen dat iemand zowel een taal- als bij voorbeeld een ingenieursopleiding zou volgen, maar binnen het bestek van vier jaar is dat niet te doen. Overigens kiest ongeveer 10% van de afgestudeerde studenten van de Maastrichtse opleiding voor een vervolgstudie in de richting van de gekozen specialisatie, vooral recht en economie.

De tweede vraag in dit verband is, of een student zich tijdens een vertalersopleiding niet al in hoge mate moet specialiseren in een bepaald vakgebied door het vertalen van een bepaald type teksten, bij voorbeeld medische wetenschappelijke artikelen. Over het antwoord is men het blijkens de vakliteratuur in alle vertalersopleidingen eens: nee. Ten eerste kan de gemiddelde vertaler het zich niet veroorloven om zich volledig op één gebied toe te leggen, omdat hij niet weet waar hij later terechtkomt. Vooral vertalers in en uit 'kleine' talen, maar ook free-lancers en vertalers op kleinere vertaalbureaus voor welke taal dan ook, kunnen zeer uiteenlopende thema's en tekstsoorten verwachten. Ten tweede: zelfs al wordt iemand aangenomen als vertaler voor één bedrijf, dan betekent dat nog niet één thema of teksttype. Een vertaler met als specialisatie economie kan bij het vertaalbureau van een grote verzekeringsmaatschappij binnen één zaak, bij voorbeeld over een ramp met een skilift, uiteenlopende teksten tegenkomen, zoals processen-verbaal, een technisch expertise-rapport, medische dossiers van de slachtoffers en gespecialiseerde schadeclaims. De economisch

geschoolde vertaler moet in zo'n geval ook juridische, technischnatuurwetenschappelijke en medische tekstsoorten, tekstconventies en terminologie aankunnen. Ten derde zou een zware vakinhoudelijke scholing ten koste gaan van de linguïstische scholing, en wie die ontbeert, kan maar beter niet aan het vertalersvak beginnen. We maken het in Maastricht vaak genoeg mee dat vertalingen terminologisch en inhoudelijk in orde zijn, maar dat de zaak in talig opzicht zo rammelt, dat geen serieuze opdrachtgever het resultaat zal accepteren.

De prioriteit bij een vertalersopleiding ligt bij het aanleren van de vreemde taal in al haar aspecten, en het perfectioneren van de moedertaalbeheersing. Op de tweede plaats komt de algemene culturele vorming. Uiteraard zal deze vooral van de student zelf moeten komen, maar het lezen van kranten (in de vreemde taal en in het Nederlands), van belangrijke cultuurfilosofische werken met betrekking tot een land waar de vreemde taal wordt gesproken en tot het eigen land, kan door de opleiding worden gestimuleerd door gerichte opdrachten, waaruit liefst het nut voor de praktijk blijkt. Een langdurige stage in het buitenland draagt aan deze vorming uiteraard ook bij. Pas op de derde plaats komt de vakinhoudelijke scholing. De student dient eerst kennis te maken met een breed scala aan vakgebieden, alvorens een keuze te maken, en binnen die keuze geconfronteerd te worden met een globaal overzicht van inhoud, begrippen en termen, en met exemplarische opdrachten: binnen het vakgebied recht bij voorbeeld met een dagvaarding, een conclusie, een vonnis, een arrest, een wet, een Koninklijk Besluit, een contract, etc. Een en ander onder begeleiding van een taaldocent en een vakinhoudelijk docent, die gewend is de opdracht vanuit vertaalkundig perspectief te zien, dus voortdurend beide talen en cultuurgebieden in het oog houdend. Het grote probleem bij vakinhoudelijk geschoolden is immers dat zij de zaak meestal binnen één taal en niet contrastief bekijken. Aan de hand van en met het oog op de concrete opdrachten kan de student leren hoe en waar hij literatuur vindt en raadpleegt om de ontbrekende informatie of kennis te vergaren.

5. Vakinhoud in de Maastrichtse vertalersopleiding

Hoe is de vakinhoudelijke kant van de vertalersopleiding nu gerealiseerd aan de Rijkshogeschool, Opleiding Tolk-Vertaler in Maastricht? Om de plaats

daarvan in het totaal te schetsen, bliksemsnel een beeld van die opleiding. De studenten in Maastricht, dat zijn er ongeveer 1000, waarvan circa 50 buitenlanders, kiezen naast hun moedertaal twee vreemde talen uit Duits, Engels, Frans, Italiaans, Spaans, Portugees, Russisch, Arabisch, Chinees, Japans en (voor de buitenlanders) Nederlands. Het onderwijs vindt zoveel mogelijk geïntegreerd plaats, dat wil zeggen dat er slechts vier 'vakken' zijn: moedertaal, eerste vreemde taal, tweede vreemde taal en vakinhoud. De vakinhoudelijke docenten zijn vast verbonden aan de opleiding en hebben naast hun vakopleiding door werk of extra opleiding een grote linguïstische ervaring opgedaan. Zo heeft onze docent recht behalve zijn rechtenstudie ook de vertalersopleiding Duits aan onze eigen hogeschool en een M.O.-B-studie Duits voltooid, en is een van de informatici van huis uit taalkundige. In concreto zijn een jurist, een econoom, een medicus, een bioloog, een fysicus en twee informatici aan de opleiding verbonden. De docent techniek wordt bovendien gesteund door een amanuensis en de informatici door een aantal assistenten.

In het *eerste jaar* maken de studenten kennis met vier vakgebieden (economie, medicijnen, recht en techniek). Daartoe is het jaar ingedeeld in blokken van elk ongeveer acht weken. Elk blok start met een vakinhoudelijke introductieweek, waarin de studenten aan de hand van inleidingen (live en op video) en bijbehorende exemplarische opdrachten een, uiteraard globale, introductie in het vakgebied krijgen. Daarnaast krijgen de studenten een reader en hebben ze de beschikking over algemene inleidingen, bij voorbeeld over *Nederlands recht in kort bestek* voor het juridisch vakgebied. De weken daarna volgt een confrontatie met eenvoudige teksten uit het betreffende vakgebied, gekozen door de taaldocenten in overleg met de vakinhoudelijke docent. Deze teksten zijn meestal geconcentreerd rond een bepaald exemplarisch thema, zoals 'het hart' bij medicijnen of 'de automotor' bij techniek. De kennis van het vakgebied wordt impliciet en expliciet getoetst: impliciet bij de examens in de diverse vaardigheden in de moedertaal en de twee vreemde talen (bij voorbeeld in de vertaling Engels-Nederlands van een artikel over genetische manipulatie), en expliciet in een vakinhoudelijk tentamen, waarmee elk blok wordt afgesloten.

Buiten deze vakinhoudelijke introducties krijgen de eerstejaarsstudenten een inleiding in de informatica en een basiscursus tekstverwerken, zo nodig voorafgegaan door een cursus machineschrijven. De opleiding heeft de

beschikking over een uitgebreid computerpracticum met circa 80 terminals. Het spreekt vanzelf dat omgaan met computers en speciaal met het tekstverwerken voor de vertaler onontbeerlijk is. In de hogere leerjaren dienen de studenten al hun teksten met de tekstverwerker te schrijven.

Tijdens de lessen moedertaal ten slotte, krijgen de eerstejaars een programma documentatie. Dit programma is erop gericht, de studenten in het bestek van een semester te leren omgaan met documentaire bronnen, en wel zo dat ze weten bij welk type probleem ze achtereenvolgens welk type bronnen moeten raadplegen. Deze problemen zijn steeds zo concreet mogelijk, dat wil zeggen zo direct mogelijk gekoppeld aan vragen die een vertaler in de praktijk tegenkomt. De praktijkoefeningen, voor een groot deel in de mediatheek van het instituut, vormen de kern van de cursus.

De eerste semesterhelft wordt besteed aan het omgaan met moedertaalwoordenboeken, aan de hand van een syllabus, maar vooral aan de hand van de woordenboeken zelf. Het theoretische gedeelte strekt zich uit over Nederlandstalige en vreemdtalige moedertaalwoordenboeken, dus ook Franse, Chinese etc. Het praktische gedeelte beperkt zich tot de Nederlandstalige boeken omdat de cursus ressorteert onder het programma Nederlands, de enige taal die alle studenten gemeen hebben, maar in de lessen van de vreemde-talensecties wordt het programma aangevuld met oefeningen rond de woordenboeken in die betreffende talen. De cursus behandelt achtereenvolgens: de lexicologie en haar hulpwetenschappen; de onderverdeling in woordenboekklassen en subklassen, plus een twintigtal concrete verschillende woordenboeksoorten; normativiteit in woordenboeken; de opbouw van het woordenboekartikel.

De tweede helft van het semester is gewijd aan literatuurrecherche, en aan de interne structuur van andere bronnen dan woordenboeken. De studenten krijgen een rondleiding in de Stadsbibliotheek, de zeer grote, gecombineerde Openbare Bibliotheek en Wetenschappelijke Bibliotheek van Maastricht, en in de instituutsmediatheek. Deze rondleiding is in de les en met behulp van studiemateriaal voorbereid, en wordt gevolgd door een groot aantal concrete zoekopdrachten. Studenten leren aan de hand van deze opdrachten omgaan met geautomatiseerde alfabetische en systematische catalogi, met het UDC-systeem en met informatie op microfiche en in databanken.

Vervolgens komt de literatuurrecherche buiten de vertrouwde bibliotheken aan de orde. Welke bibliotheek is gespecialiseerd op welk terrein, en hoe kom ik achter het adres? De bibliothecaris van zo'n gespecialiseerde

bibliotheek is zelf immers al vaak een terminologische bron van formaat. Studenten leren werken met de Nederlandse Bibliotheek- en Documentatiegids, met het Interbibliothecair Leenverkeer, de Nationale Centrale Catalogus in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag (waarmee de mediatheek een on-line verbinding heeft), met de Documentatie Tijdschriftartikelen, etc. Ook leert hij of zij omgaan met bibliografieën: voor de vertaler zijn vooral van belang vakbibliografieën, bibliografieën van woordenboeken en lexica, en bibliografieën van vertalingen (de Index Translationum, The World Translation Index, Het Nederlandse boek in vertaling). Gedrukte catalogi zijn ook belangrijk, bij voorbeeld de gedrukte catalogus van woordenboeken van de vertaaldienst van het Europees Parlement in Luxemburg. En natuurlijk de verborgen bibliografieën: de literatuurlijsten in handboeken en achteraan encyclopedie-artikelen.

Het is niet alleen van belang het benodigde boek te vinden, maar ook de gezochte informatie er te kunnen uithalen. Voorwoord, inleiding, inhoudsopgave met onderverdeling, personenregister, plaatsregister, zakenregister etc. moeten doelmatig worden bestudeerd. Studenten moeten leren te werken van algemeen naar specialistisch, in plaats van direct naar een voor hen veel te moeilijk werk te grijpen.

Blijft over de kwestie hoe je deskundigen vindt als alle andere zoekwegen niets opleveren. Behandeld worden adresboeken van bibliotheken, van uitgevers, van Nederlandse en buitenlandse verenigingen en stichtingen, van onderwijsinstellingen, internationale organisaties, van ambassades, van vertalers en vertalersorganisaties, van bedrijven en van individuele deskundigen.

De cursus wordt afgesloten met een toets, bestaand uit een theoretisch tentamen en een individuele praktijktest in de mediatheek.

In het *tweede jaar* kiezen de studenten twee van de vier vakgebieden, die vervolgens in twee grotere blokken nader worden uitgediept, mede ondersteund door practica en excursies. Het niveau van de oefenteksten is hier uiteraard hoger dan in het eerste jaar. Tijdens de lessen Nederlands schrijven de studenten in beide blokken een langere vakinhoudelijke verhandeling, gebaseerd op studie van verzamelde literatuur over een opgegeven onderwerp uit het betreffende vakgebied: 'auteursrecht', 'de resultatenrekening', 'kunststoftechnologie' of 'immunologie'. Studenten krijgen hiertoe een inleiding in de vakliteratuur en een rondleiding in de medische, juridische of

economische afdeling van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Limburg, waarmee onze opleiding nauw samenwerkt. Bij de vreemde talen wordt opnieuw gewerkt met exemplarische teksten, maar ook hier van een minder algemeen niveau dan in het eerste jaar: een jaarrekening, een contract, een artikel uit een medisch of technisch vaktijdschrift, etc.

In het *derde jaar* kiezen de studenten één hoofdtaal en één hoofdvakgebied. In dit jaar lopen zij gedurende een half jaar stage bij een instelling of bedrijf in een land waar hun hoofdtaal als moedertaal wordt gesproken, zo mogelijk bij een vertaalafdeling of vertaalbedrijf, maar in elk geval daar waar een beroep wordt gedaan op 'talige' vaardigheden. Ook wordt er gestreefd naar een stageplaats die gelieerd is aan het gekozen vakgebied, al gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat dat niet altijd lukt. Tijdens deze stage verzamelen de studenten tekstmateriaal voor een na terugkeer te schrijven terminologische scriptie, dat wil zeggen een scriptie met de beschrijving van een deelgebied van hun specialisatie, met uitgewerkte terminologieformulieren op dat gebied, waarop term, definitie, context, vertaling, boven- en onderliggende termen, synoniemen, bronnen etc. zijn vermeld. De uitgewerkte termen dienen de studenten in te voeren in de termenbank van het instituut. Daartoe krijgen de studenten een cursus omgaan met de termenbank, waarin ook aandacht wordt besteed aan andere termenbanken, zoals EURODICAUTOM, de termenbank van de EG, waarmee de opleiding een on line-verbinding heeft. Met ingang van volgend jaar zal overigens een van de grootste termenbanken ter wereld bij ons instituut worden ondergebracht, namelijk het vrijwel volledige bestand van de Elsevier-vakwoordenboeken, met honderdduizenden termen in vele talen. Dit is een project van EUROTERM, een door de opleiding opgerichte stichting op het gebied van terminologieservice.

In het afsluitende *vierde jaar* maken de studenten, na het afleggen van tentamens op deelvaardigheden, een vijftal werkstukken waarin vakinhoudelijke kennis aan de orde komt. Voor de vreemde talen zijn dat becommentarieerde vertalingen uit beide vreemde talen, een vertaling in de eerste vreemde taal en de samenvatting van een tekst in de tweede vreemde taal, alle op het gekozen vakgebied. De studenten kiezen zelf de teksten, behoudens goedkeuring qua inhoud en niveau door de begeleidende taaldocent en de vakdocent. Het commentaar dient uitvoerig verslag te geven

van de linguïstische en vakinhoudelijke vertaalproblematiek, in een vertaalkundig en vakterminologisch verantwoorde formulering. Studenten mogen voor inhoudelijke en terminologische problemen de hulp inroepen van externe deskundigen, doch dienen het werkstuk verder geheel zelfstandig te maken.

Voor de moedertaal maken de studenten bovendien een zogenaamd synthetiserend leesverslag, dat wil zeggen een synthese van zelf verzamelde literatuur over een onderwerp uit een ander vakgebied dan het gekozen specialisatiegebied. Hierbij speelt uiteraard de bibliografische zoektechniek met betrekking tot een niet vertrouwd onderwerp een belangrijke rol. De student maakt samenvattingen in trefwoorden van de diverse publikaties en schrijft louter aan de hand hiervan op een centrale schrijfdag de tekst (van 3000 tot 5000 woorden) uit.

Het examenjaar wordt afgesloten met een mondeling examen in aanwezigheid van gecommitteerden uit de praktijk (hoofden van vertaaldiensten van de EG of grote bedrijven als DAF en Douwe Egberts). Wie slaagt, is geen volleerde vertaler. In de praktijk zal hij of zij tot in lengte van dagen bijleren. Maar hij kan problemen herkennen en hij kent wegen om ze op te lossen. En dat is al heel wat.

De specialisatie vertalen van de Rijksuniversiteit Utrecht R. Kievit en E.F. Loos (Utrecht)

Deze bijdrage valt in vier delen uiteen. Om duidelijk te kunnen maken wat voor soort universitaire opleiding de *Specialisatie Vertalen* is, zullen wij beginnen met de plaats van de *Specialisatie Vertalen* binnen de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht, daarna komt de opbouw van het studieprogramma aan bod, gevolgd door de samenwerkingsverbanden op nationaal en internationaal niveau; we eindigen met een toekomstvisie waarin het belang van internationale samenwerking verder uitgewerkt zal worden.

1. De plaats van de *Specialisatie Vertalen* binnen de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht

De Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Utrecht heeft, zoals alle Nederlandse letterenfaculteiten, een aantal talenstudierichtingen.

De student die een talenstudie begint, kan op verschillende manieren het studieprogramma volgen: ofwel volgt hij vier jaar lang alle cursussen die worden gegeven door de studierichting waar hij is ingeschreven, wat overeen komt met de traditionele talenstudie; ofwel stelt hij in het derde en vierde jaar zijn eigen programma samen. Zo'n zelfgemaakt studieprogramma bevat, naast enkele cursussen van de eigen studierichting, ook cursussen die worden verzorgd door andere studierichtingen van de faculteit. Een voorbeeld: een student Duits kan in zijn derde en vierde jaar ofwel alle cursussen van zijn studierichting volgen, ofwel een eigen programma samenstellen, waarin cursussen Duitse taal- en letterkunde zitten, maar ook cursussen over Oosteuropese geschiedenis, over theaterwetenschap en negentiende-eeuwse schilderkunst, bij voorbeeld. De student studeert dan af in de Duitse taal- en letterkunde, met aantekening van de cursussen die hij gevolgd heeft.

Om de student te helpen bij het kiezen van een samenhangend en zinvol eigen studietraject, biedt de faculteit zogenaamde specialisatieprogramma's

aan. Dit zijn in feite lijsten waarop telkens twaalf cursussen, modulen genaamd, gegroepeerd zijn rondom een bepaald thema. De student richt zich dan in zijn derde en vierde jaar op een bepaald specialisatiethema, en maakt zijn keuze uit twaalf voor hem relevante specialisatiecursussen. Het gekozen thema wordt dan vermeld op de doctoraalbul, het eindexamen.

Er zijn achtendertig van zulke specialisatiemogelijkheden in de Utrechtse Letterenfaculteit. Het onderwijs is modulair georganiseerd - niet in semesters of trimesters, maar in vijf perioden. Het zou te ver voeren om hier het modulaire systeem uitgebreid te beschrijven. Essentieel is, dat de student er veel keuzemogelijkheden door krijgt.

2. De opbouw van het studieprogramma

Eén van die achtendertig specialisatierichtingen is de *Specialisatie Vertalen*. Vertalen is een activiteit waarbij doorgaans twee talen betrokken zijn, en één van die talen is in ons geval steeds het Nederlands. Het ligt voor de hand dat in het onderwijsprogramma een aantal praktische cursussen voorkomt waarin studenten moeten leren vertalen: van de vreemde taal naar hun moedertaal, Nederlands; maar ook van het Nederlands naar de door hen gekozen vreemde taal. Als de kous hiermee af was, dan konden wij echter nog niet spreken van een studieprogramma op academisch niveau. Om dat te bereiken, bestaat het leeuwedeel van het programma uit cursussen die meer theoretisch van inhoud zijn. Ze liggen op de volgende drie gebieden: Vertaalwetenschap, Vaktaal, en Interculturele Communicatie.

De cursussen Vertaalwetenschap behandelen de theoretische benadering van het verschijnsel vertalen, aan de hand van vragen als: wat is vertalen eigenlijk, welke theorieën zijn er in voorbije eeuwen ontwikkeld, hoe kan men de kwaliteit van vertalingen beoordelen, is machinaal vertalen mogelijk, wat kan de lexicografie doen voor de vertaler.

De cursussen over Vaktaal richten zich op de vraag hoe de vertaler teksten te lijf moet gaan die deel uitmaken van institutionele processen, bij voorbeeld vakteksten die alleen voor bepaalde beroepsbeoefenaars bedoeld zijn, juridische teksten die deel uitmaken van de rechtsgang, enzovoort; ook het verzamelen van documentatie komt hier aan de orde.

Ten slotte de cursussen Interculturele Communicatie: deze behandelen communicatie over taal- en cultuurgrenzen heen. Daarbij komen vertaalrelevante zaken aan de orde: hoe moet een vertaler de tekst bewerken zodat hij

voor het ontvangende publiek in een ander land acceptabel is; hoe worden teksten afgestemd op de verschillende geledingen binnen een bedrijf, en dergelijke. Er zijn geen onderdelen in het studieprogramma die zich speciaal richten op literair vertalen.

Ten slotte zijn er nog twee cursussen die niet gericht zijn op meertalige situaties, maar zich concentreren op het Nederlands - bepaald geen overbodige luxe voor vertalers, zelfs als Nederlands hun moedertaal is.

Na deze globale schets van het *Specialisatieprogramma Vertalen* rijst wellicht de vraag wat de student nu eigenlijk nog te kiezen heeft. Verplicht zijn: alle praktische vertaalcursussen, de cursussen over vaktaal en de cursussen over het Nederlands. Dat is echter niet voldoende om aan het vereiste aantal cursussen te komen; daartoe moet de student dan nog een aanvullende keuze maken in de gebieden Interculturele Communicatie en/of Vertaalwetenschap.

De *Specialisatie Vertalen* is toegankelijk voor studenten Frans, Duits, Engels, Spaans, Italiaans, Portugees en Turks, en wordt gevolgd door ruim tweehonderd studenten. Het is daarmee een van de populairste specialisaties van de faculteit. Aan de hele Utrechtse letterenfaculteit studeren momenteel circa vijfduizend studenten.

Dat de *Specialisatie Vertalen* zo'n studententrekker zou worden, was niet te voorzien toen men in de loop van 1987 begon met het maken van plannen voor het programma. Veeleer was het zo dat de omstandigheden gunstig waren voor het opzetten van een dergelijk onderwijsprogramma op vertaalgebied. Een jaar tevoren was de modulaire organisatiestructuur ingevoerd, op aanwijzing van de Minister van Onderwijs; er was geld beschikbaar gesteld, door diezelfde Minister, voor innovatie van de onderwijsactiviteiten; en er waren in de diverse talenafdelingen docenten aanwezig die, meestal op hun eigen houtje, al behoorlijk veel expertise hadden verworven in vertaalonderwijs. Naar goed Nederlands gebruik werd de beschikbaarheid van financiële middelen meteen aangegrepen en de faculteit slaagde erin om voor een periode van vier jaar een bedrag te verkrijgen uit het genoemde innovatiefonds. Met dat bedrag werd een projectgroep van zes personen aangesteld die tot taak kreeg, in die vier jaar een afstudeerspecialisatie vertalen van de grond te krijgen.

Er werd een voorlopig studieprogramma opgesteld, grotendeels bestaande uit cursussen die van oudsher deel uitmaakten van het aanbod van de diverse

studierichtingen. Daarmee lukte het om in het najaar van 1988 te starten met de *Specialisatie Vertalen*, al vertoonde het programma nogal wat leemten. Met name ontbraken er theoretische cursussen, en de projectgroep toog aan het werk om deze te ontwikkelen. Het resultaat is het hiervoor al geschetste scala van colleges over vertaalwetenschap, vaktaal en interculturele communicatie. Het programma komt er in concreto op neer dat studenten wordt geleerd oog te hebben voor verschillen in culturele conventies, rekening te houden met het verwachtingspatroon van de doelgroep(en) in de cultuur waarvoor de boodschap vertaald moet worden, en de functie die de boodschap daar moet gaan vervullen nooit uit het oog te verliezen. Het is de enige opleiding in Nederland waarin zowel een coherent onderwijsprogramma wordt verzorgd alsook onderzoek wordt verricht op bovengenoemde gebieden. Nu het ontwikkelingswerk grotendeels achter de rug is, houdt de projectgroep zich tot medio 1992 vooral bezig met de coördinatie, de bewaking van de samenhang van het studieprogramma, en, niet te vergeten, het geven van een deel van het onderwijs.

3. De samenwerkingsverbanden op nationaal en internationaal niveau

Om dit alles te realiseren wordt er binnen de Rijksuniversiteit Utrecht samengewerkt met de Faculteiten Sociale Wetenschappen en Rechtswetenschap en bestaan er op landelijk niveau contacten met de vrije studierichting Lexicologie van de Vrije Universiteit in Amsterdam, het Instituut voor Vertaalwetenschap van de Universiteit van Amsterdam en de Opleiding Tolk-Vertaler in Maastricht. Er is contact met docenten van deze instituten en er bestaat de mogelijkheid tot studentenuitwisseling. Deze interfacultaire en interuniversitaire samenwerking, die nu nog in de kinderschoenen staat, moet de komende jaren uitgroeien tot een volwassen samenwerkingsverband. In onderling overleg dienen zusterinstituten er voor te zorgen dat hun onderwijsprogramma's niet te veel overlappen maar elkaar aanvullen, zodat er sprake is van een vruchtbare samenwerking die de studenten een onderwijsprogramma biedt dat hen in staat stelt zich zowel in de diepte als in de breedte te ontwikkelen. De Openbaar Vervoer-jaarkaart stelt alle beursstudenten tegenwoordig in de gelegenheid bij alle universiteiten en H.B.O.-instellingen in Nederland cursussen te volgen. Hoe meer die cursussen elkaar complementeren, hoe beter.

Het spreekt voor zich dat samenwerkingsverbanden zich niet tot nationaal niveau kunnen beperken. Ook in de wereld van het Hoger Onderwijs is er in toenemende mate sprake van internationalisering. Te denken valt met name aan E.G.-programma's als Erasmus en Lingua. Voordat we een toekomstvisie schetsen m.b.t. het belang van internationale samenwerkingsverbanden, zullen we eerst in grote lijnen aangeven in hoeverre de *Specialisatie Vertalen* nu al met buitenlandse instituten samenwerkt.

De projectgroep die de *Specialisatie Vertalen* heeft opgezet en nu zorg draagt voor de coördinatie, heeft de afgelopen jaren contacten aangeknoopt met docenten van verschillende buitenlandse zusterinstituten. Via wederzijdse bezoeken en telefonische en schriftelijke contacten is er regelmatig overleg met collega's in België, de Bondsrepubliek, Frankrijk, Oostenrijk, Spanje en de Verenigde Staten. Het is zeer leerzaam te zien op welke wijze men in het buitenland onderzoek verricht en onderwijs verzorgt op het gebied van vertalen en vaktaal. Met Straatsburg-II, Mons en Madrid is de samenwerking inmiddels zover voortgeschreden dat er een studentenuitwisseling is opgezet. Door studenten wordt hier nog vrijwel geen gebruik van gemaakt. Er is dus nog veel werk te verrichten. Via goede voorlichting over de studiemogelijkheden en toekomstperspectieven hopen we de komende jaren meer en meer studenten over de streep te trekken.

De projectgroep voor de *Specialisatie Vertalen* heeft daarom contact gezocht met Bureau Internationale Samenwerking van de Rijksuniversiteit Utrecht en een folder opgesteld waarin een overzicht wordt gegeven van de colleges waar Frans, Duits, Engels, Spaans of Portugees als voertaal wordt gebruikt en die dus rechtstreeks voor buitenlandse studenten toegankelijk zijn. De informatie wordt ook in die talen verstrekt. Dit lijkt vanzelfsprekend voor een universiteit die deelneemt aan en coördinator is van een groot Erasmus-programma, maar tot voor kort bestond deze informatie alleen voor enkele Engelse cursussen. Verder neemt de *Specialisatie Vertalen* deel aan een onlangs door de Ecole d'Interprètes Internationaux te Mons in E.G.-verband opgezet terminologie-netwerk dat in eerste instantie voor docentenuitwisseling is bedoeld maar waar in een later stadium ook studenten gebruik van kunnen maken.

Bovendien probeert de projectgroep de internationale dimensie te versterken door contacten aan te knopen met verschillende ambassades en de landenkamers van de Kamers van Koophandel. Deze contacten beperken zich niet alleen tot hulp met betrekking tot het verkrijgen van authentiek materiaal

voor de colleges vaktaal-vertalen, maar omgekeerd levert de *Specialisatie Vertalen* studenten die onderzoek verrichten voor deze instanties. Zo onderzoekt momenteel een studente het imago van Franse producten bij Nederlandse importeurs, een goed voorbeeld van het brede gebied waarop de specialisatie zich beweegt. Verder heeft de Franse ambassade op voorstel van de *Specialisatie Vertalen* een project gestart over juridische vaktaal waaraan vertegenwoordigers van verschillende Nederlandse universiteiten, H.B.O.-instellingen en de EG deelnemen.

4. Een toekomstvisie: het belang van internationale samenwerking

Ten slotte een korte bespiegeling over het belang van internationale samenwerking.

Wat het uiteindelijke resultaat van het verdwijnen van de grenzen binnen de EG ook zal zijn, zeker is dat de komende jaren instituten die zich met internationale communicatie bezighouden alleen al uit financiële overwegingen gedwongen zullen worden zowel nationaal als internationaal samen te werken. Nu al vormt geld vanuit Brussel een aanzienlijk deel van het beschikbare budget en dit zal de komende jaren waarschijnlijk nog toenemen. Geïsoleerd optreden behoort dan ook niet meer tot de mogelijkheden.

Maar het gaat niet alleen om financiële overwegingen: ook inhoudelijk gezien is het voor instituten die zich bezighouden met communicatie over de grenzen van talen en culturen heen van levensbelang met buitenlandse partners samen te werken. Bovendien is het voor studenten zeer leerzaam enige tijd in het buitenland te vertoeven. De projectgroep voor de *Specialisatie Vertalen* zal dan ook op de ingeslagen weg voortgaan. Wij hopen de reeds bestaande contacten met zusterinstituten in Nederland en elders in de wereld te intensiveren en zijn van plan met nieuwe instituten ook dergelijke contacten aan te gaan.

Met behulp van de door de IVN opgestelde lijst van in het buitenland aanwezige instituten neerlandistiek benadert de projectgroep momenteel verschillende van dergelijke instituten met het oog op docenten- en studenten-uitwisseling. U bent dus nog niet van ons af.

Ondertitelvertaling

of: Maar ze vertalen niet wat er gezegd wordt!

Helene J.B. Reid (Hilversum)

De titel van mijn voordracht is 'Over vertalen in ondertitels'. De ondertitel echter 'Maar ze vertalen niet wat er gezegd wordt', is veel belangrijker. HET grapje over ondertitels is immers dat je een lange volzin hoort uitspreken, waar dan onder staat: 'Nee'. Weer hoor je een lange volzin, en daaronder staat: 'Ja'.

En dat klopt; zo hoort het ook. In principe dan. Ondertitelvertalen is inkorten. En waarom dat zo is, kan ik u duidelijk maken aan de hand van een filmfragmentje.

De vraag rees indertijd: Wat doen de ogen van een mens die naar een beeldscherm kijkt? Hoe is de aandacht verdeeld over verschillende beeldelementen, en wat is daarbij de rol van een telkens wisselende ondertitel? Daar is wetenschappelijk onderzoek naar gedaan, met name in Italië en België, waarbij een laserstraal op de ooglenzen wordt geprojecteerd die weer terugkaatst op het beeldscherm, zodat daar een lichtpuntje te zien is dat nauwkeurig aangeeft waar het oog zich op richt. Zo is er een fragment van een Italiaans gesproken film, waarbij precies te zien is hoe de blik van de kijker telkens naar de ogen van de spreker kijkt die het woord neemt (en niet naar de mond, merkwaardigerwijs) en naar ieder bewegend object: een hand, een weggegooide revolver, een aansteker. En natuurlijk naar de letters op het beeld, in dit geval het bordje op de kamerdeur dat aangeeft waar de scène zich afspeelt. Ook gaat het oog steeds naar een 'nieuw' gegeven op het beeld, en dus ook naar iedere nieuwe ondertitel. Vergeleken bij gewoon kijken, blijkt lezen een zeer arbeidsintensieve bezigheid te zijn. Op het filmfragment is te zien hoe lang de blik zich op zo'n geschreven mededeling blijft richten.

Het feit dat het oog automatisch naar een nieuw belangstellingspunt gaat,

betekent ook dat de kijker echt niet anders kan dan naar een nieuwe ondertitel te kijken zodra die het beeld in flitst. Mensen die zeggen dat ze de ondertitels 'niet eens merken', zijn nog knapper dan ze zelf denken, want ze hebben blijkbaar de reflexbewegingen van hun oog in bedwang.

Als het oog tijd moet hebben om het beeld te scannen en de ondertitel te lezen, moet er ingekort worden. Men is na enig onderzoek tot een soort gemiddelde gekomen, zodat wij ervan uitgaan dat 'de' kijker de gemiddeld 60 tot 64 karakters die het scherm in twee regels kan bevatten, in zes seconden kan lezen. Een woordgroep als 'Onderlinge ziektekostenverzekeringsmaatschappij' neemt 4½ seconden in beslag. En: 'Jammer' maar één. Maar omdat titels van één seconde een zeer onrustig beeld zouden opleveren, wordt bij de Nederlandse televisie bovendien de regel gehanteerd dat een titel niet minder dan anderhalve seconde mag 'in staan'.

De ondertitelvertalers gaan het gesprokene indelen in segmenten van zes seconden of minder, en vertalen ieder segment in een overeenkomstig aantal lettertekens, ruwweg tien lettertekens per gesproken seconde. Maar wel zo, dat iedere titel op zichzelf een afgeronde grammaticale eenheid vormt. Bij gesproken taal houdt de toehoorder onafgemaakte zins-gedeelten in een soort buffergeheugen in afwachting van de afronding, totdat inflectie van de stem of een grammaticaal eindwoord aangeven dat deze zin nu is afgelopen. Van de lezende kijker kan dat niet verwacht worden. Iedere ondertitel moet op zichzelf een zinvolle mededeling zijn, wat met zich meebrengt dat de structuur van de gesproken zin vaak niet gehandhaafd kan blijven.

Soms (bij komedies zelfs meestal) is de tijdsruimte zo krap dat we twee sprekers moeten combineren om tot een secondenaantal te komen waarin we een begrijpelijke vertaling kunnen leveren. Dan ziet u de dubbeltitel, waarbij vraag en antwoord samengevoegd worden. De drie seconden van de ene spreker plus de anderhalve van de andere spreker samen, geven ons dan net de gelegenheid iets vollediger te vertalen. Wij proberen dan te vermijden om de clou van het antwoord te geven voordat hij uitgesproken wordt, maar dat is niet altijd mogelijk.

Wat er in feite in een ondertitel weergegeven kan worden, hangt af van de spreeknelheid van de persoon in beeld. Er zijn mensen die zo mooi langzaam spreken, dat je ze vrijwel voluit kunt vertalen, er zijn er die tot op de helft ingekort moeten worden.

De favoriet aller tijden bij ons op de vertaalafdeling was generaal De Gaulle,

die eigenlijk al in ondertitels sprak, compleet met pauzetjes iedere zes seconden, en bovendien perfect articuleerde. Hoofdpijnbezorgers zijn mensen die met grote snelheid veel belangrijke feitelijke gegevens meedelen in een interview, dat dan het liefst is opgenomen met een ronkend vliegtuig op de achtergrond, in een fabriekshal of langs de snelweg.

Snelsprekers moet je dus inkorten, maar inkorten betekent niet altijd weglaten. Je kunt beter spreken van indikken. Is dit indikken zo erg? Ik denk van niet. U doet dat onbewust zelf ook al. Als ik tegen u zeg: 'Ik nodig u uit voor een drankje, maar laten we het informeel houden, ik stel voor in kamer 119 [...]' dan kort u die boodschap in gedachten ook zelf al in. U 'hoort' waarschijnlijk alleen DRANKJE, INFORMEEL, 119. Dus de ondertitel kan zonder problemen luiden: 'Ik bied u een informeel drankje aan in kamer 119.' Van de inhoudelijke waarde van de mededeling is dan niets verloren gegaan.

Indikken doe je

- door de wol weg te laten: 'Als u mij naar mijn mening vraagt', wordt 'Ik vind [...]';
- door weg te laten wat de kijker al ziet: 'De vergadering van het Internationaal Gerechtshof in het Vredespaleis, is vanmorgen begonnen [...]' wordt: 'Hier vergadert vandaag het Internationaal Gerechtshof [...]';
- door samentrekking: 'Een nog niet zo lang geleden gedane ontdekking [...]' zou kunnen worden: 'Een interessant nieuwtje [...]'

Zo zijn er nog talloze andere trucjes die door de kijker soms wel, maar vaker niet gezien worden.

Dat proces van inkorten is door zijn prettige kwantificeerbaarheid het aspect waar de meeste studies over ondertitelen zich op richten (Wat wordt er weggelaten, welke strategieën worden daarbij toegepast, wat is het percentage verloren gegane informatie [...]?), maar het is voor ondertitelvertalers zelf eigenlijk het minst interessante aspect van het werk.

Ondertitelvertalers leren voornamelijk zeer economisch met taal om te gaan. Onze taakomschrijving is namelijk niet 'te vertalen wat er gezegd wordt', maar wat er gezegd wordt zo te vertalen dat de kijker het kan lezen en tegelijk kijken. Onze loyaliteit ligt bij de toehoorder, meer dan bij de spreker. U kunt ons het beste niet zien als gewone vertalers maar als vertaal-

goochelaars die het publiek keer op keer verrassen door een woordenserpentine uit de hoed te toveren die telkens niet langer, maar juist korter is dan de slinger die er in ging. Overigens zult u het aan het eind van ieder symposium en iedere vergadering wel met mij eens zijn dat veel sprekers er juist baat bij zouden hebben als ze tot op tweederde werden ingekort.

Een veel belangrijker aspect bij het ondertitelvertalen is het overbrengen van het ene cultuur-totaal naar het andere. We moeten ons bij speelfilms ervan bewust zijn dat de film gemaakt is voor een bepaalde doelgroep en dat de aanwezige achtergrondkennis heel anders kan zijn dan de Nederlandse. Die verschillen moeten dan zo worden gladgestreken dat de kijker begrijpt wat er bedoeld werd, zonder het gevoel te krijgen dat hij betutteld wordt.

Bij interviews voor actualiteitenprogramma's moeten wij ons realiseren wat de kijker al weet of nog niet weet. Soms moeten wij met onze vertaling aansluiten op voorafgaand commentaar, soms moeten we extra informatie toevoegen omdat anders de mededeling onbegrijpelijk is. De geïnterviewde praat immers voor zijn gevoel met de man die hem de microfoon aanreikt, en niet tegen een miljoen onwetende Nederlanders. Een extreem voorbeeld van hoe bepalend de situatie kan zijn voor een reactie van een geïnterviewde is het volgende geval: In een land waar het rommelde werd gedemonstreerd. Onze man van de actualiteitenrubriek liep hijgend naar de koploper en vroeg in een paar uit het hoofd geleerde woorden: 'Waarvoor demonstreert u?' Waarop de demonstrant de handen omhoog hief en een geëmotioneerd antwoord gaf dat, toen het programma-onderdeel gemonteerd was en klaar voor de uitzending, bij vertaling bleek te luiden: 'Wat een stomme vraag - u loopt hier toch al twee dagen rond en u moet dat nou nog vragen?!' Die persoon begreep op dat moment niet dat de vraag gesteld werd namens de gemiddelde Nederlandse kijker. Wij moeten zo'n man dan de hand boven het hoofd houden en een vertaling zoeken die halverwege ligt tussen wat hij echt zegt en wat hij gezegd zou hebben als hij even had mogen nadenken. Maar we moeten wel aansluiten bij zijn gebaar, anders zou er een verwarrende discrepantie ontstaan. Ik geloof dat ik ervan gemaakt heb: 'Hoe vreselijk dat zo'n vraag nog gesteld moet worden!'

Dat zou je een vorm van cultuuraanpassing kunnen noemen, maar er zijn nog vele andere. Er zijn allerlei gegevens - instituten, merknamen, bekende gebouwen, verwijzingen naar weer andere TV-programma's - die de brontaalkijker allemaal geacht wordt te kennen en die voor onze kijkers misschien niet vertrouwd zijn.

Plaatsnamen hebben natuurlijk behalve een geografische betekenis ook een sociale, historische of psychologische lading die je onrecht zou aandoen als je daar in je vertaling geen aandacht aan besteedde en de plaatsnaam gewoon de plaatsnaam liet. Om vanuit Nederland te denken: het maakt een wereld van verschil uit of iemand in de bocht van de Heerengracht woont of in de bocht van de Zeedijk. Of iemand uit Winschoten komt of uit Wassenaar.

Een plaatsnaam kan ook een heel andere bijbetekenis hebben. In de film 'The Heat of the Day', met een scenario van Harold Pinter, komt de mededeling voor: 'He died halfway through Munich'. De vertaler heeft dat toen vertaald met: 'Hij stierf toen Chamberlain in München was'. Voor het oorspronkelijke, Britse publiek, is 'Munich' - de film speelt in de Tweede Wereldoorlog - voldoende indicatie, meer dan dan voor ons.

Als een musicus het over 'Brugge' heeft als een van de belangrijkste verschijnselen in de oude muziek, dan heeft hij het niet over het plaatsje Brugge, maar over het Festival van Vlaanderen Oude Muziek en moet 'Brugge' ook als zodanig vertaald worden. Maar 'He's got biceps the size of Bournemouth', heeft niets met een Britse badplaats te maken, maar alleen iets met alliteratie. Dan ben je zo vrij in je vertaling als je fantasie toelaat.

Persoons- en merknamen kunnen, net zoals bijnamen en sommige nationale typering, in het ene land een andere graad van bekendheid hebben dan in het andere. Wij zeggen veel makkelijker Kever voor een Volkswagen, dan de Engelsen Beetle voor dezelfde auto. Iedere Engelsman weet wie Doctor Crippin is, maar een Nederlander kent hem beter bij zijn bijnaam Jack the Ripper. Voor een Engelsman is 'de' Fransman een rokkenjager, en voor een Nederlander gelukkig ook, (gelukkig voor de vertaler dan) maar ik betwijfel of in Frankrijk een grapje daarover op het eerste gezicht duidelijk is.

De ondertitelvertaler moet niet alleen de taal, maar ook de hele literatuurgeschiedenis, de kindertaal, de politiek, en vooral de contemporaine cultuur van het brontaalland kennen en daarvan eventueel imaginaire equivalenten kunnen geven. Wuthering Heights is niet de Hoge Veluwe. The Lake District is niet de Friese meren. Een baby blijft in het ene land langer een baby dan in het andere, waar het al gauw een kind is.

Dat ombouwen voor de Nederlandse doelgroep geldt ook voor opleidingen en schooltypen (denk eens aan public school) beroepen (soms moet je solicitor vertalen met advocaat, soms met notaris), ja zelfs gerechten. Als u in een Nederlandse film de oliebollen op tafel ziet staan, weet u al op dag en uur precies hoe laat het is. Maar als het relevant is voor de loop van het

verhaal en ik die film in het Engels vertaal, dan moet ik proberen dat gegeven in een ondertitel duidelijk te maken. En als er in een Engels programma lang uitgesponnen grappen worden gemaakt over bij voorbeeld een gezegde dat in het Nederlands helemaal niet bestaat, dan moeten we voor de gelegenheid doen alsof het wel bestaat of het zelf introduceren. Of iets totaal anders verzinnen, zolang er maar door de kijker gelachen kan worden als het ingeblikte publiek ook lacht.

De derde reden waarom wij niet 'vertalen wat er gezegd wordt', is minder grijpbaar. Het gaat om het verschil tussen spreek- en schrijftaal. Spreektaal kan variëren van een voorbereide tekst die eigenlijk in oorsprong schrijftaal is (de Troonrede), via gefilmde toneelstukken, films en series (opgeschreven spreektaal, maar bedoeld om vlot begrepen te worden) tot totaal onvoorbereid gestamel (de jonge barricadestrijder of de vrijheidsheld die ineens in het Engels iets moet zeggen).

De ondertitel moet in alle gevallen even moeiteloos leesbaar zijn, zo moeiteloos dat de kijker de betekenis in zich kan opnemen zonder erover te hoeven piekeren. Zodra de ondertitel namelijk te 'moeilijk' is, blijft de kijker eraan hangen en verliest hij het contact met het beeld en dus de actie. Daarom kun je bij voorbeeld Parijs argot niet altijd met een sappig Amsterdams bargoens equivalent vertalen, omdat ook de kijker in Noordoostgroningen meeleeft. En wat in de spreektaal misschien direct herkend wordt als slang, zal in een ondertitel waarschijnlijk alleen de reactie opwekken: 'Hee, wat staat daar nou?' Om dezelfde reden kun je een versprekingsgrapje niet altijd vertalen met een verschrijvingsgrapje. Het eerste wordt direct als zodanig herkend, het tweede wordt in eerste instantie voor een tikfout aangezien.

U kunt zich voorstellen voor welke problemen wij staan bij het ondertitelen van Shakespeare. Onze taak is daar niet: een nieuwe Shakespeare-vertaling te leveren, maar de kijker van déze Shakespeare-uitvoering te laten genieten alsof hij het moeiteloos kon verstaan.

Nu is spreektaal onlosmakelijk verbonden met mimiek, gebaren, stemvolume, al die dingen die het gesprokene een toegevoegde waarde verlenen en de betekenis beïnvloeden. De ondertitel, en dit is natuurlijk de grote beperking van het systeem, is koud, bloot, uitdrukkingloos. Nu doet het merkwaardige verschijnsel zich voor dat sommige van die niet-tekstuele aspecten in de brontaal door de kijker wel worden ervaren en in de betekenis van de

ondertitel meegenomen.

Mensen aarzelen: de spreker die met eh en ah strooit, in welke taal dan ook, brengt zijn aarzeling heus wel op de kijker over zonder dat er in de ondertitel met puntjes gewerkt hoeft te worden. De spreker die zijn stem verheft, hoeft niet ook nog eens een uitroepteken in zijn ondertitel te krijgen. We kunnen in iedere taal zien of iemand die zich over iemand anders heenbuigt, dat in liefde doet of moordneigingen heeft. We zien dat wel makkelijker in een verwante of bekende taal dan in een 'echte vreemde taal'. Daar houdt de filmvertaler dan ook danig rekening mee.

Ironie en sarcasme stellen ons voor problemen: de sarcastische uitroep 'Ja ja, en ik ben dus degene die al die moorden heeft gepleegd' moet het van zijn intonatie hebben, en zou, letterlijk opgeschreven, een totaal omgekeerde indruk wekken. De Russische regisseur Stanislavski liet zijn studenten op zo verschillend mogelijke manieren het woordje 'Vanavond' zeggen. Dat dan misschien afhankelijk van de intonatie ondertiteld zou moeten worden met: Vanavond pas? Vanavond al? Toch niet vanavond? Ik ben er vanavond. Of zelfs: Reken maar niet op mij vanavond.

Een laatste aspect van dat verschil tussen spreektaal en schrijftaal betreft het verschil in impact van krachttermen. Ik kan terloops een aantal drieletterwoorden laten vallen waar de gemiddelde Nederlander anno 1991 niet van zou schrikken, maar die zwart op wit een heel andere uitwerking krijgen. Zoals bekend kan het woord 'motherfucker' soms bijna liefkozend gebruikt kan worden, maar uitgespeld krijgt het ineens zijn oorspronkelijke betekenis terug, en in een ondertitel een onjuiste lading. Met andere woorden: de juiste vertaling kan soms de verkeerde zijn. Vandaar het verwijt dat wij in Hilversum niet kunnen vloeken. Wij kunnen dat wel, maar terecht doen we dat niet zwart op wit - of wit op zwart. Dat daarbij de verschillende zendgemachtigden in Nederland ook nog eens verschillende normen hanteren van wat wel en wat niet kan, wat wel en wat niet moet, maakt ons werk nog interessanter.

LSP-slalom of over het vertalen van vakteksten Christoph Sauer (Utrecht)

Samenvatting

Een geslaagde vertaling is er één die in de doelcultuur gaat functioneren op gelijke wijze als in de broncultuur - of die om specifieke redenen die in de doelcultuur liggen en waarvoor de vertaler gesensibiliseerd hoort te zijn, moet worden veranderd. Om dergelijke keuzes te kunnen maken is het nodig over criteria te beschikken. In deze bijdrage zal ik een overzicht geven van criteria die een rol spelen bij het vertalen van *vakteksten*. De keuzes waarvoor de LSP(= Language for Specific Purposes)-vertaler zich geplaatst ziet, kunnen vooral beargumenteerd worden op grond van resultaten van onderzoek naar de communicatieve of handelingstheoretische dimensie van vakteksten. Ze moeten tevens voor een groot spectrum van vakteksten en hun vertalingen kunnen gelden. Vooralsnog lijkt het echter niet mogelijk de taakafhankelijke beslissingen die een LSP-vertaler moet nemen, op systematische wijze vanuit een sluitende theorie af te leiden. Daarom wordt hier gebruik gemaakt van een open lijst van criteria - in de hoop dat hieruit later een theoretisch en praktijkgericht geheel zal ontstaan.

1. Inleiding

1.1 Vaktaal-onderzoek

Onderzoek naar vaktaal (LSP) in Nederland was oorspronkelijk vooral gericht op terminologie, op de 'afwijkende' woordenschat waarvoor een vertaler oog diende te hebben. In deze situatie is echter recentelijk verandering gekomen. Er heeft een zekere verruiming van de opvattingen omtrent *vaktaal* en *vaktalige communicatie* plaatsgevonden. In feite hebben we te

maken met een verschuiving van statische naar dynamische benaderingen. Eerst ging het om elementen en combinaties van elementen, nu vooral om communicatieve processen binnen vakken en beroepen. Dit leidt tot de volgende schets:

1.2 Vaktalige communicatie

Op grond van vernieuwde inzichten in wat op communicatief terrein binnen vakken en beroepen gebeurt, kwam de vaktalige communicatie centraal te staan (zie voor een overzicht: Sauer 1990). Het werd belangrijk de rollen die vakkundigen in hun communicatieve handelingen spelen, nader te specificeren. Daarbij vormde de principiële onderscheiding van *vakkundig* vs. *niet-vakkundig* het uitgangspunt. Uitgaande van de contacten die daarbij kunnen optreden, worden de volgende communicatieve vormen onderscheiden:

De verwachting is - en onderzoek heeft dit aangetoond - dat het gebruik van vaktaal en de structuren en functies van de vaktalige communicatie afhangen van de eisen die door de betreffende (gespreks- of schrijf-)situatie worden gesteld. Zo zullen artsen in een ziekenhuis onderling (= *vakintern*) zoveel mogelijk een gespecialiseerde variatie van hun vaktaal spreken of schrijven; in contacten met patiënten (= *vakextern*) zullen ze tot op zekere hoogte met het taalgebruik en de voorkennis van leken rekening houden, terwijl in gesprekken met verzekeraars of juristen (= *transdisciplinair*) aanpassingen van de wederzijdse vaktalen zullen optreden. Het moge nu al duidelijk zijn dat ook de rol van de *vertaler* in dergelijke termen kan worden beschreven; hij vertegenwoordigt als het ware het transdisciplinaire principe zelf.

1.3 Handelingstheoretisch tekstmodel

Het feit dat de communicatie in of vanuit vakken en beroepen zowel door middel van *spraak* als ook door middel van *schrift* tot stand komt, noopt tot een nadere beschouwing van verschillen en/of overeenkomsten met betrekking tot de talige middelen. Hoewel we in principe mondelinge interactie in het kader van deze uiteenzetting kunnen verwaarlozen omdat deze niet tot de taken van de vertaler gerekend kan worden, moeten we toch greep zien te krijgen op mondelinge 'elementen' die deel kunnen uitmaken van op schrift gestelde teksten. Dergelijke gemêleerde vormen van communicatie zouden wel eens vertaalproblemen kunnen opleveren. Te denken valt ook aan manuscripten voor redevoeringen of aan protocollen van vakdiscussies, dus aan de schriftelijke weergave van mondelinge bijdragen.

Om de theoretische basis te ontwikkelen, gaan we uit van de algemene vorm waarin *communicatie* verloopt. Een spreker S maakt iets kenbaar aan een hoorder H; deze kan daarna de rol van S overnemen, wat ten minste inhoudt dat de eerdere spreker vervolgens als H opereert. En vice versa. Dit is onproblematisch zolang het 'kenbaar maken' in aanwezigheid en nabijheid

van S en H gebeurt. Zodra echter deze onmiddellijke opeenvolging van actie en reactie vervangen wordt door een constellatie waarin S en H niet meer in elkaars nabijheid verkeren, kunnen we van *tekst* spreken. In een schema ziet dit er als volgt uit:

De belangrijkste conclusie uit deze 'uitgerekte' communicatie is dat teksten zowel *schriftelijk* als ook *mondeling* kunnen zijn. Het gaat immers om de specifieke constellatie; en zodra deze optreedt, kunnen we de uitingen van S die later door H worden geïnterpreteerd, met het begrip *tekst* aanduiden. Tekst is dus altijd een meer complexe talige handeling waarbij het op overlevering aankomt. In de ene situatie wordt iets te berde gebracht dat in de andere situatie wordt geactualiseerd. Een gelijktijdigheidsrelatie is een opeenvolgingsrelatie geworden.

Het tekstmodel verliest zijn abstractheid wanneer we ons socio-historisch opstellen. In orale culturen immers komt overlevering uitsluitend door mondelinge teksten tot stand. Pas nadat het schrift zijn intrede heeft gedaan, bestaat er een keuzemogelijkheid tussen mondelinge en schriftelijke overlevering en zullen de mogelijkheden van spraak en schrift functioneel worden opgesplitst. In onze door het schrift gedomineerde hedendaagse cultuur verliezen we wel eens de verbazingwekkende prestaties van mondelinge overlevering uit het oog. Maar in sommige situaties - bij voorbeeld instructies in de beroepscontext - zijn mondelinge teksten onmisbaar. Dit neemt niet weg dat het schrift momenteel (nog?) het belangrijkste medium voor het vergaren en doorgeven van vakkennis is. We zijn er echter op voorbereid dat ook *in* schriftelijke teksten heel wat mondelinge fenomenen kunnen opduiken, die mogelijkwijs van de vertaler specifieke oplossingen vragen.

1.4 De actieve lezer

Het lezen van vakteksten verschilt niet sterk van algemene leesprocessen. Voor beide geldt dat lezen neerkomt op het *(re)construeren* van de betekenis van de tekst. In de literatuur wordt er in het algemeen van uitgegaan dat de lezer gelijktijdig met zogenaamde 'top-down-' als ook 'bottom-up-structureringen' bezig is. Tijdens de activiteit van het *(re)construeren* mobiliseert de lezer zijn reeds aanwezige voorkennis, de terzake vakkundige lezer zijn vakkennis. Lezen kan als een specifieke communicatieve handeling worden beschouwd. Zonder lezer bestaat de tekst niet eens: pas door het actieve lezen kan een tekst zijn rol waarmaken als 'potentieel' voor aansluitingshandelingen, voor de eigenlijke overlevering. Hoe specifieker de kennis is die de lezer mobiliseert of moet mobiliseren, hoe meer een tekst als vaktekst over zal komen. Teksten dienen zodoende als *aanwijzingen* voor lezers om betekenissen te *(re)construeren* en verbanden te leggen.

1.5 Vertalen

Ook de vertaler treedt in eerste instantie op in de gedaante van lezer. Zijn taak is echter meer omvattend. Eerst *(re)construeert* hij de betekenis van de oorspronkelijke tekst (*BT* = brontekst/brontaal) op grond van kennis die hij zich eigen heeft gemaakt. Daarna wacht hem het probleem hoe hij een nieuwe tekst (*DT* = doelttekst/doeltaal) kan maken waarvan een *DT*-lezer een betekenis kan *(re)construeren* die overeenkomt met die van de *BT*-lezer.

Zoals het schema laat zien, komt vertalen neer op de *creatie* van een tekst, waarbij de vertaler zich laat leiden door 'randvoorwaarden' die hij reeds als *DT*-betekenis heeft samengevat. (Ik heb het hier dus niet over het vertaalproces, niet over specifieke vertaalproblemen, maar doe uitsluitend voorstellen over de *noodzakelijke analyses van de BT* die aan het eigenlijke vertalen voorafgaan.) Als de *criteria* voor het maken van de *keuzes* overeenkomen met criteria zoals deze voor de auteur of lezer van een brontekst hebben gegolden, en als van de daadwerkelijke keuzes door de vertaler hetzelfde gezegd kan worden, dan noemen we de ontstane vertaling 'geslaagd'.

2. Keuzes van de vertaler

2.1 Communicatieve omgeving van de tekst

Een doeltekst is een heel bijzondere zaak. Hij treedt op als 'dubbelganger' van de brontekst - niet qua uiterlijk, want (haast) alle woorden zullen anders zijn, maar wel door de communicatieve effecten die hij teweegbrengt. De DT-lezer hoeft van dit alles geen weet te hebben; voor hem gaat het slechts om een gewone functionele tekst waar hij bij de uitoefening van zijn beroep mee te maken krijgt.

Al deze observaties laten zich herleiden tot eisen die aan de vertaling te stellen zijn en die tot de *communicatieve omgeving van de tekst* behoren. Het blijkt dat de indeling naar *vakintern*, *vakextern* en *transdisciplinair* als eerste benadering wel bruikbaar is, maar verdere aanvulling behoeft. Deze aanvullingen hebben te maken met de *aanwijzingen* vanuit de tekst die de (vak)lezer krijgt aangereikt om zijn vakkennis te mobiliseren. Naast vakspecifieke spelen ook algemene kennisdomeinen een rol. De communicatieve omgeving van de tekst bepaalt zodoende het kader waarbinnen de vertaler de nadere analyse van de BT maakt. Centraal staat de vaklezer:

De beoogde DT-lezer moet in staat worden gesteld de betekenis van de tekst te (re)construeren ten aanzien van het eigenlijke *vakgebied* alsmede de *relatie met andere vakken*. Zo kunnen zich van land tot land verschillen voordoen die de groepering van vakken en beroepen rondom specifieke werkterreinen betreffen. [Zo zullen teksten over het Nederlandse omroepbestel ook in vertaling niet zonder meer door buitenlandse omroepspecialisten worden begrepen; door voetnoten en andersoortige opmerkingen kan de vertaler deze lezers een handje helpen]. *Institutionele* factoren bepalen tot op zekere hoogte wat in de communicatieve verwachting van de lezer bij elkaar hoort en wat niet. De notie van *institutie* gaat uit van grotere samenwerkingsverbanden waarin een zekere hoeveelheid vakken en beroepen met elkaar complexere taken vervullen: broncultuur en doelcultuur kunnen hierin behoorlijk verschillen. [Vakinterne teksten, bij voorbeeld over educatieve onderwerpen of schoolkwesties, veronderstellen dat de lezer op de hoogte is van het school-

systeem en belerende vakken: de psycho-pedagogische dimensies van de betekenissen vereisen namelijk een andere uitleg wanneer er wel of geen schooladviesdienst is. De vertaler moet dan verdere informatie verschaffen.]

Het begrip *cultuur* legt verbanden met algemenere verschijnselen die de vakbeoefening kunnen beïnvloeden: te denken valt aan nationale gewoontes, veelgebruikte retorische patronen en technieken, de waardering van een vak door het publiek en de reputatie die sommige vakmensen hebben verworven. Hiermee vergelijkbaar is de activering van kennis met betrekking tot de *samenleving*. De opvatting over wat maatschappelijke problemen zijn en welke taken voor bepaalde vakken en beroepen zijn weggelegd, kan tussen BT en DT nogal schommelen. [Worden er in transdisciplinaire teksten onderwerpen behandeld die op algemene resonantie kunnen rekenen, dan zal de verwoording anders zijn dan in gevallen waar een maatschappelijke discussie over het betreffende onderwerp niet aan de gang is]. Tenslotte kan de mate van *internationalisering* van een vak van invloed zijn op de talige middelen die gekozen dan wel verworpen worden. De vertaler dient hiervoor oog te hebben, aangezien de acceptabiliteit van de DT in het geding is: te veel Engels kan slecht zijn, te weinig bij voorbeeld ouderwets overkomen.

2.2 Medium

Het criterium van het *medium* valt te herleiden tot de vraag of er in de BT *typisch mondelinge elementen* in een overigens schriftelijke tekstuele omgeving optreden. Is dit het geval, dan moet de vertaler bepalen welke en eventueel hoeveel van deze elementen hij ook in de DT wil opnemen. Niet iedere cultuur en samenleving houdt er dezelfde gewoontes op na wanneer het om de 'vermenging' van spraak en schrift in geschreven teksten gaat. Ook zullen vakgebieden en instituties zich hierin van elkaar onderscheiden. Meestal komen deze verschijnselen in vakexterne teksten voor, maar soms ook in vakinterne en transdisciplinaire. *Reclame* en *voorlichting* maken er dikwijls gebruik van. [De vertaling van reclameteksten zal meestal door een reclamebureau gecontroleerd worden, dat wil zeggen aangepast en veranderd. De grenzen tussen vertalen en opnieuw schrijven vervagen in dit geval.]

Wat is nu de functie van spraak-elementen in schrift? Van de analyse hiervan hangt de beslissing af die de vertaler moet nemen. Deze elementen voegen aan de betreffende teksten een extra dimensie toe, een *stilistische* meerwaarde. Een familiale of populaire toonzetting vermindert de afstand tussen tekst

en lezer. Dat kan gewenst zijn, zoals in reclameboodschappen en sommige voorlichtingsteksten. Maar omgekeerd kunnen ze ook een afweerreactie oproepen: vakexterne teksten zullen dan als kinderachtig of opdringerig overkomen. Er zijn gevallen waar de vertaler er goed aan doet alles in het werk te stellen om zulke averechtse effecten te vermijden. Ze liggen al op de loer als het om *syntaxis* gaat: korte, eenvoudige en uitsluitend paratactisch verbonden zinnen worden niet in alle contexten op prijs gesteld. Dialectale elementen, imitatie van spraak - bij voorbeeld: 'm, 't, 'ns of ie -, verkleinwoorden en andere procédés vereisen een nauwkeurige beoordeling, alvorens de vertaler ze in DT-teksten invoegt.

2.3 (Vak)school of paradigma

Vakken en beroepen zijn in beweging. De vakwoordenschat weerspiegelt tot op zekere hoogte de ontwikkeling die in vakgebieden plaatsvindt. Vaak is er discussie gaande over het behoud van oude en de invoering van nieuwe vakinhouden. *Innovatie* is nodig, maar wordt niet door alle deelnemers aan vaktalige communicatie gemakkelijk aanvaard of gestimuleerd. Dikwijls wordt verzet geboden tegen al te snelle of te vroegtijdige veranderingen. Er vormen zich groepen die onderling strijd voeren. Wanneer echter eenmaal een beslissing is geforceerd, dan zal de overwinnaar aan de verliezer door een volledige uitwisseling van vaktermen zijn wil opleggen.

We oriënteren ons hier op Thomas Kuhns beschrijving van ontwikkelingen binnen wetenschappelijke disciplines die als 'revoluties' kunnen worden aangemerkt (Kuhn 1962). Kuhns observaties zijn ook op andere vakken en beroepen toepasbaar. De analogie richt zich vooral op het gebruik van vaktermen. Zolang de strijd nog niet is beslecht, hebben we te maken met opsplitsingen, nieuwe richtingen, uitbreiding van werkdomeinen enz. De concurrentie die de scholen op elkaar uitoefenen, vindt haar weerklank in de gekozen benamingen, in *vaktaalconcurrentie* binnen een vak. Wie met teksten van het betreffende vak te maken krijgt, dient dus rekening te houden met het feit dat de gekozen vaktermen aan de ene dan wel andere school moeten worden toegeschreven. Vakteksten (vakinterne, maar zeker ook transdisciplinaire en vakexterne) zouden zodoende herleid kunnen worden tot stadia in deze concurrentiestrijd. De vertaler moet hierop attent zijn. Hij moet kunnen inschatten hoe ver de strijd gevorderd is en of in de doeltaal

een vergelijkbare ontwikkeling aan de gang is. Al te gauw namelijk kan hij door zijn beslissingen omtrent de te kiezen DT-termen tot partij in deze strijd worden.

Daar vakken en beroepen commercieel opereren, doet zich geregeld het verschijnsel voor dat bepaalde bedrijven er een eigen vakterminologie op nahouden, ook al druist deze in tegen het streven naar standaardisering en normalisatie. [Gebruiksaanwijzingen voor computers bij voorbeeld onderscheiden zich ook terminologisch naar gelang van het termenbeheer van de onderneming die deze teksten de wereld doet ingaan. Het lezen van vertalingen zou ernstig belemmerd kunnen worden wanneer de DT termen van verschillende 'komaf' vermengt.] Tevens is het niet denkbeeldig dat ook de structuren van vakteksten als geheel beïnvloed kunnen zijn door de strijd tussen de paradigma's.

2.4 Terminologie

Het vertalen van vakteksten die verzadigd zijn van *terminologie*, komt neer op de toepassing van een zeker 'filter-effect'. Dit is vooral zo bij vakinterne en transdisciplinaire teksten, maar het komt ook bij vakexterne teksten voor. Een eenvoudig stroomschema voldoet daarom niet:

Het moet worden vervangen door een schema dat de aandacht voor en selectie van vaktermen weergeeft. Hierbij gaat het niet om de mogelijke interpretaties van termen als 'strijdkreten' van (vak)scholen die met elkaar ruziën, maar om resultaten van *standaardisering* en *normalisatie*. De gestandaardiseerde en genormaliseerde woordenschat fungeert in eerste instantie als bron voor afwegingen omtrent de te kiezen vakwoorden. De vertaler moet aan de ene kant kunnen achterhalen welke afwegingen de auteur van de BT heeft gemaakt. Aan de andere kant moet hij zichzelf ervan vergewissen dat zijn selecties de toets der (geldende) terminologie kunnen doorstaan:

Dit houdt in dat de vertaler in sommige gevallen als maker van terminologie moet fungeren, namelijk wanneer in de DT onvoldoende genormaliseerde documentatie beschikbaar is. Het spreekt vanzelf dat hij hierbij met omzichtigheid te werk gaat. In andere gevallen zal hij echter aan de DT-lezer oplossingen moeten aanbieden die ronduit onbevredigend zijn. [Juridische termenbestanden bij voorbeeld laten zich nauwelijks van BT naar DT 'transporteren', aangezien de procedure waarop de BT betrekking heeft, slechts in de brontaal, en in de brontaal alleen, rechtsgeldigheid bezit. Zie onder meer de bijdrage van Rita Snel Trampus, in deze bundel.] Het hier geschetste 'filter-effect' groeit dan uit tot een eigen vertaal-taak: de verduidelijking en rechtvaardiging van bepaalde termen in de doeltekst.

2.5 Jargon

Binnen de Nederlandse standaardtaal wordt *jargon* weliswaar met professioneel taalgebruik in verband gebracht, maar heel vaak met een pejoratieve bijmaak. Deze eenzijdige benadering is mijns inziens achterhaald. Ik pleit ervoor om meer oog te krijgen voor verschijnselen die zich door de institutionele organisatievorm van het werk in vakken en beroepen voordoen. Het gaat dan om vakinterne communicatie die tot stand komt in het kader van een institutionele werkomgeving. Jargon-uitdrukkingen hebben een specifieke functie: ze opereren langs het verschil tussen 'officieel' en 'officieus'

taalgebruik en benutten alle mogelijke middelen om een snelle uitwisseling van informatie door vakmensen onderling te waarborgen. Men vindt jargon daarom vooral in mondelinge interactie wanneer de participanten zich bewust zijn van 'informele uitingen' tegen de achtergrond van 'formele', die desondanks 'door het jargon heen schijnen'.

Dikwijls belanden jargon-elementen ook in schriftelijke vakteksten. Dat komt onder meer doordat schrijvers behoefte hebben aan *stilistische variatie*. Een andere reden om jargon-uitdrukkingen in teksten te doen belanden, is de *geslaagdheid* en *doeltreffendheid* ervan: zo zijn 'centenbak' en 'fietsenrek' uitgegroeid tot orthodontische vaktermen. Ten slotte zijn er talige middelen die een zekere *nonchalance* verspreiden en de eigen werkzaamheden door middel van *humor* relativeren: deze worden graag door derden die over de betreffende institutie schrijven, aangehaald om te onderstrepen dat men op de hoogte is van datgene waarover het gaat. Voor de vertaler kunnen jargon-uitdrukkingen in vakteksten flinke obstakels vormen. Ze noden hem tot beslissingen over wat als combinatie van formaliteit en informaliteit in de doeltaal mogelijk is, aanvaard wordt en niet uit de toon valt.

De kunst en kunde van het indirecte communiceren voegt aan vakteksten een reeks van associaties toe. Deze kunnen de valkuil zijn waarin de vertaler trapt. Daarom doet hij er goed aan de DT enigszins te 'ontjargoniseren'. 'Le plaisir du texte' (Roland Barthes) mag dan gerust wat minder zijn, als de vak-boodschap maar overkomt.

2.6 Juridisch-administratieve overlapping

Wie de vaktalen van verschillende, ook ver van elkaar verwijderde vakken bestudeert, zal toch steeds weer overeenkomsten moeten constateren. Hiervoor zijn twee redenen aan te wijzen. Ten eerste grijpen alle vaktalen terug op standaardtalige mogelijkheden, waaruit ze zich immers door middel van 'gespecificeerde afleiding' voeden (Sauer 1990). Daardoor is veilig gesteld dat communicatieproblemen opgelost kunnen worden door het 'algemene register' in te schakelen. Ten tweede kennen steeds meer vakken en beroepen eigen *administratief-juridische* afdelingen of overkoepelende organisaties die ze nodig hebben voor contacten en contracten met andere vakken. Sociologen spreken in dit verband van de algemene trend tot 'bureaucratisering' en juristen van 'verrechtelijking'. Dit geldt zeker voor transdisciplinaire teksten, maar mist zijn uitwerking ook niet op vakinterne (en wellicht vakexterne)

teksten. We kunnen stellen dat vakteksten beschikken over een juridisch-administratieve 'laag', een reeks van woorden, uitdrukkingen en constructies, die de communicatie met administratoren en juristen waarborgen. Bij de verwoording van een vak-onderwerp wordt zodoende rekening gehouden met de noodzaak om binnen en buiten het eigenlijke vak andere vakmensen aan te spreken die belast zijn met coördinatie, archivering, controle en registratie.

Als we ons tot het niveau van (transdisciplinaire) vakteksten - en de vertaling ervan - beperken, dan houdt deze ontwikkeling in dat de gebruikte vakwoorden minimaal een *dubbele referentie* hebben. Ze moeten interpreteerbaar zijn door de vakmensen, dat wil zeggen aanwijzingen bevatten om de betekenis te kunnen reconstrueren; en ze moeten gelezen kunnen worden door administratief-juridische vakmensen wier taak het is de transdisciplinaire interpretaties tot stand te brengen. Het komt neer op een model van 'samensmelting' van ten minste twee vaktermen:

De vertaler wordt in een lastig parket gebracht, vooral wanneer in de doelcultuur de ontwikkeling van bureaucrativering en verrechtelijking net anders verloopt dan in de broncultuur. Gelukkig zijn er heel wat *multifunctionele* woorden die uitkomst bieden, zoals *operatie*, *verrichting*, *actie*, *effect*, *systeem* e.a. Ook zijn er tekstgedeeltes die zich tot de ene dan wel andere lezersgroep richten. [Een goed voorbeeld zijn medicijnenbijsluiters die zowel door medici als door juristen en patiënten gelezen moeten kunnen worden. Ook koopcontracten - vooral die met veel technische detailinformatie - en

veiligheidsvoorschriften (als onderdeel van bedieningshandboeken) vallen hieronder.] Dergelijke *overkoepelende*, vakoverschrijdende eisen aan teksten maken dat de vertaling ervan neerkomt op het produceren van een DT die een puzzel-structuur zal hebben. De beoogde DT-vaklezers zijn hieraan gewend - en zouden zelfs opkijken van een onverwacht niet-ambivalente tekst.

2.7 Traditie

Vakken, beroepen en instituties hebben specifieke strategieën ontwikkeld om hun complexe relatie met de samenleving onder woorden te brengen. In tegenstelling tot de volgende paragraaf, waarin het vooral om agressieve relaties gaat (zie 2.8), wordt hier gekeken naar de wijze waarop men in vakteksten op *algemene en (vak)specifieke tradities* inspeelt. Er zijn veelvuldige mogelijkheden die hier niet alle besproken kunnen worden.

Kortheidshalve beperk ik me tot enige karakteristieke fenomenen die ik bovendien ter verduidelijking slechts 'binair' groepeer. De uitgangsvraag luidt: Hoe wordt 'traditie' in vakteksten verwerkt? We onderscheiden voorts algemene tradities en vakspecifieke tradities.

Algemene traditie(s) in tekstuele technieken: enkele voorbeelden

Deze lijsten zullen niet onomstreden zijn. Het gaat er uitsluitend om te laten zien wat men zich überhaupt onder *algemene tradities* moet voorstellen. Het is van belang dat bij voorbeeld 'zakelijkheid' als een tekstuele techniek of strategie wordt ervaren die bepaalde communicatieve inspanningen nodig maakt, en niet als iets vanzelfsprekends dat als het ware in de 'zaak' zelf - het onderwerp enz. - zou zitten. Dit geldt ook voor de (*vak*)specifieke tradities.

(Vak)specifieke traditie(s) in tekstuele technieken: enkele voorbeelden

Als we aannemen dat deze voorstelling van tekstuele technieken die aanspraak op tradities maken, redelijk realistisch is, dan heeft ook de vertaler ermee te maken. Ook hij moet beslissingen nemen die een bepaalde voorkeur voor sommige technieken en een afwijzing van andere inhouden. Hij dient zich er rekenschap van te geven dat de tradities in de BT van die in de DT kunnen verschillen. Dat vereist soms een grootschalige reorganisatie van de technieken die in de BT zijn toegepast.

Zodra in de BT zichtbaar wordt dat er sprake is van bepaalde op traditie gebaseerde tekstuele strategieën, kan de vertaler op zoek gaan naar mogelijke DT-analogieën. [Jaarverslagen van bedrijven, voorlichtingsteksten en zakelijke brieven aan potentiële investeerders bij voorbeeld vallen onder die vakteksten waarin een hele reeks van traditie-technieken zullen voorkomen.]

2.8 Defensieve of offensieve inzet van de auteur

In sommige situaties staan vakken en beroepen in de publieke belangstelling en kunnen zij op verhoogde attentie rekenen. Het is dan te verwachten dat vakteksten, vanuit het betreffende vak geschreven, op de een of andere wijze deel gaan uitmaken van deze situatie. Ze kunnen immers de *reputatie* van het vak aantasten dan wel sparen, wanneer het publiek in het algemeen kritisch is ingesteld; en ze kunnen de reputatie opvijzelen dan wel in stand houden, wanneer het publiek zich minder argwanend opstelt.

De vertaler heeft dan met de volgende vragen te maken waarop hij een antwoord moet zien te vinden. Ligt een onderwerp in de BT maatschappelijk gevoelig? Geeft de auteur blijk van een behoedzame opstelling door omzichtig, terughoudend, eufemistisch, verdoezelend of op andere wijze voorzichtig te formuleren? Of is de auteur integendeel geprikkeld en gaat hij in de aanval door offensief, emotioneel, ironisch, strijdvaardig of op andere wijze van zich afbijtend te schrijven? Men moet zich ervoor hoeden bij dergelijke teksten - vaak zal het om vakexterne en transdisciplinaire gaan - met een psychologiserende interpretatie voor de dag te komen. Die is in het geheel niet aan de orde. [Milieubelastende industrieën hebben met deze situatie te maken: in hun teksten zullen ontwijkende, geforceerd positieve, ontkenkende, versluisende of bagatelliserende strategieën prevaleren. Reclameteksten worden eveneens gekenmerkt door het beklemtonen van nuttige en het wegwerken van schadelijke effecten van producten: de kleur groen, het bijvoegelijk naamwoord *groen* en toespelingen op iets 'groenigs' fungeren tegenwoordig als semantische kernen van heel wat formuleringen. Omstreden projec-

ten - landontginning, uitbreiding verkeerswegen, aanleg fabrieksterreinen - brengen een hele vloed van teksten met zich mee: op alle mogelijke niveaus zullen daarom keuzes tussen offensieve en defensieve opstellingen gemaakt worden.]

De vertaler kan niet om deze kwesties heen. Hoe hij ook vertaalt, steeds zal hij te maken krijgen met ongewenste reacties op de DT. Want een 'neutralisering' wordt door de opdrachtgever meestal niet geaccepteerd, vooral dan niet, wanneer ook in de doelcultuur een vergelijkbare maatschappelijke strijd woedt. Integendeel, er zal een nadrukkelijk beroep gedaan worden op de *inventiviteit* van de vertaler en zijn vermogen zich in de verschillende posities in te leven die in deze strijd betrokken worden.

2.9 Internationale oriëntatie

Vakteksten die geschreven worden met het oog op het penetreren van internationale markten, hebben soms al een *internationaal 'vernis'* meegekregen. Dit vernis is vaak te zien aan het gebruik van al dan niet vermeende internationale termen. Het zogenaamde 'Nederengels' is hier een voorbeeld van. Het gevaar voor de vertaler schuilt in het feit dat in de doeltaal vaak andersoortige *conventies van internationalismen* gelden dan in de brontaal. Ook de wijze waarop Griekse en Latijnse stammen tot vakwoorden worden verheven, kan nogal verschillen. Maar er is meer aan de hand. Vakken in het binnenland houden er soms een andere gewoonte op na dan dezelfde vakken in het buitenland, en wel ten aanzien van het 'internationale' imago. [Zo kennen we het voorbeeld van goed bedoelde Engelse uitdrukkingen die helaas niet gangbaar blijken te zijn in Engelstalige landen: *all risk*, *city bag*, *total-loss* e.a. zijn in Nederland ontstaan.]

Vertalen vereist hier een bijzonder 'zintuig', namelijk attent te zijn op gewoontes in de doelcultuur, soms ook slechts in enige DT-vaktalen, internationalismen 'inheems' te maken. Hierop kan ook de scholen-strijd van invloed zijn (zie 2.3). Naarmate een vak ertoe overgaat zijn interne (wetenschappelijke) teksten in het Engels te publiceren (medici, genetici, natuurkundigen e.a.), zal het steeds moeilijker worden om nog anderstalige termen te maken en bij voorbeeld voor vertalingen ter beschikking te stellen. Resultaat van dergelijke ontwikkelingen zijn dikwijls *hybridische* vakteksten, bestaande uit Nederlandse structuur- en functiewoorden, maar hoofdzakelijk

uit termen in het Engels. Helaas vervangen dergelijke teksten het vertalen niet: de conventies over hybride vakteksten gaan in de verschillende landen niet gelijk op. Er zijn *snelle opnemers* en er zijn *barrière-culturen*.

2.10 Institutionele heterogeniteit

Wanneer verschillende vakken en beroepen binnen één institutie samenwerken, ondergaan ze een verandering. In plaats van uitsluitend met vakgenoten van het eigen vak heeft men permanent te maken met experts van andere vakken. De *institutionele organisatie* van het werk vereist bijzondere maatregelen: aanpassingen van vakinhouden aan de institutionele randvoorwaarden, gedifferentieerde hiërarchische structuren, veranderingen in de relatie van hoofd- en bijwerkzaamheden alsmede overkoepelend bestuur en beheer. Al deze factoren dragen ertoe bij dat vakinhouden steeds gerelateerd worden aan institutionele behoeften. Terwijl afzonderlijke vakken en beroepen terug kunnen vallen op een soort van 'homogeniteit', gaat het in instituties daarentegen steeds om 'heterogeniteit': vakhandelingen krijgen betekenis doordat ze door verschillende vakken als zodanig erkend worden. Deze sociologische beschrijving, hoe grof en voorlopig ook, vormt de basis voor de stelling dat vaktalige communicatie overwegend institutioneel bepaald is. Op het niveau van vakteksten betekent dit dat het *aantal lezers* groeit. Niet alleen de eigen vakgenoten komen als lezer in aanmerking, maar ook institutionele functionarissen op verschillende hiërarchische posities:

Deze vermenigvuldiging van de vaklezer heeft verstrekkende gevolgen voor het vertalen van deze teksten. Als de betekenis van een bepaalde handeling of

tekst aan institutionele *relevantie-verwachtingen* dient te beantwoorden, dan moet ook de DT zo geschreven zijn dat hij voor meer dan één vaklezer zinvol interpreteerbaar is. [Rapporten die door ambtenaren worden opgesteld, kenmerken zich bij voorbeeld door een zekere 'ongrijpbaarheid': dit is gewild, want anders zou er geen ruimte voor interpretaties zijn die door verschillende (lees-)instanties van de betekenissen worden gemaakt. Ook bedrijfsinterne rapportage moet rekening houden met een zekere diversiteit van geadresseerden.] Vooral ten aanzien van woordkeuze en het aanbrengen van coherentie zullen dergelijke vakteksten als 'raar' of 'slordig' overkomen. Ze zijn daarom vaak ook onderwerp van openbare kritiek. Het hoort echter bij de functie van deze teksten dat 'het publiek' - dat niet als belangrijkste lezer wordt ervaren - zich kritisch opstelt. Wanneer deze kritiek zou ontbreken, kan dat voor de makers een indicatie zijn dat ze er niet in geslaagd zijn de nodige heterogeniteit tot stand te brengen. Ook de vertaler kan niet om deze heterogeniteit heen. Mocht hij namelijk te eenduidig willen zijn, dan beperkt hij de interpretatieve speelruimte voor de verschillende DT-lezers.

3. Slalom?

De keuzes die de vertaler moet maken, liggen op uiteenlopend terrein. Ook de criteria die hij hiervoor nodig heeft, onderscheiden zich nogal qua intensiteit en reikwijdte. Het gevolg hiervan is dat de activiteiten van de vertaler (analyseren, oplossingen uitproberen, documentatie verzamelen, vergelijken, inschakelen van anderen enz.) heel wat verrassende wendingen tonen. Als hij er zelf maar niet al te veel door verrast wordt!

Dat de vertaler over de deugd van de wendbaarheid moet beschikken, blijkt uit de bespreking van alle keuzemogelijkheden zoals deze hierboven de revue gepasseerd zijn. Hij lijkt in veel op een skiër die bergafwaarts racet en zich tijdens de afdaling oriënteert aan de slalom-poortjes. Zigzaggend vervolgt hij zijn weg, soms hinder van de poortjes ondervindend, omdat die hem weer een andere kant doen uitgaan, soms steun vindend bij de poortjes wanneer hij het spoor bijster is. Dat de bewegingen die door een slalomtraject aan de skiër worden opgelegd, buitengewoon elegant overkomen, maakt de charme van deze sport uit - en van het vertalen van vakteksten, zoals we er nu aan kunnen toevoegen.

Bibliografie

KUHN, T.S. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago University Press, Chicago/London, 1962.

SAUER, CHR. *Vak/Taal/Kennis. Inleiding tot het taalgebruik in vakken en beroepen*. Alpha, Leiden, 1990.

Het vertalen van vaktaal, in het bijzonder van juridische teksten **R.D. Snel Trampus (Triëst)**

De toehoorders zullen de terechtzittingen met ongedekten hoofde bijwonen, en voorts een betamelijk ontzag en stilzwijgen bewaren; al wat de president tot handhaving der goede orde beveelt, zal stiptelijk en terstond ten uitvoer gelegd worden (Rv. art. 23).

1. Inleiding

Na het lezen of horen van het zojuist geciteerde wetsartikel zal, denk ik, wel niemand eraan twifelen of er enig verschil bestaat tussen rechtstaal en andere vaktalen en of dientengevolge de juridische tekst de vertaler voor specifieke problemen stelt. Uit literatuur over vaktaal blijkt echter dat dit allerm minst vanzelfsprekend is. Vandaar dat ik in deze bijdrage allereerst kort zal ingaan op de relatie rechtstaal - andere vaktalen - algemene taal.

Verder wordt algemeen erkend dat bij het vertalen van een juridische tekst de terminologie het grootste probleem vormt. Dit geldt in het bijzonder voor de zogenaamde systeemgebonden termen. Hiervoor zijn door verschillende auteurs alternatieve vertaaloplossingen voorgesteld; ik zal trachten na te gaan of er selectiecriteria zijn aan te wijzen wanneer gekozen moet worden voor een van deze alternatieven¹.

Nauw verbonden met de terminologie is de fraseologie. Tot slot hoop ik ook hieraan enige aandacht te kunnen wijden.

2. De relatie rechtstaal - andere vaktalen - algemene taal

De definitie van vaktaal in *Van Dale* luidt: 'terminologie die binnen een bepaald vak of beroep de communicatie vergemakkelijkt'. Dat deze definitie niet volledig is, zal iedereen duidelijk zijn². Wel is ze kenmerkend voor het feit dat onderzoek op het gebied van vaktaal jarenlang beperkt is gebleven tot

onderzoek op lexicaal niveau. En hoewel men er nu wel algemeen van overtuigd is dat syntaxis en tekststructuur, alsmede de hele situationele context niet minder belangrijk zijn binnen vaktalige communicatie, wordt er vaak nog van uitgegaan dat het essentiële van vaktalen - ook van de rechtstaal - in de vaktermen besloten ligt (Michele Cortelazzo, 1991).

Toegegeven moet worden dat we door middel van de woordenschat duidelijker en gemakkelijker zowel de relatie vaktaal - algemene taal als de relatie tussen de verschillende vaktalen onderling kunnen aangeven. Ook het onderscheid, dat algemeen aangenomen wordt, tussen sociale wetenschappen en natuurwetenschappen is in de eerste plaats gebaseerd op het verschil in terminologie. De relatie algemene taal - vaktaal wordt wel voorgesteld in de vorm van cirkels (zie b.v. de diagrammen van Baldinger, Reinhardt en Heller in: Drozd - Seibicke, 1973, p. 102). De verschillende vaktalen liggen dan rond de algemene taal gegroepeerd, waarmee de wisselwerking tussen algemene taal en vaktalen tot uitdrukking wordt gebracht.

Vaak zal men echter in literatuur over vaktalen vergeefs zoeken naar een duidelijke uiteenzetting over de relatie rechtstaal - andere vaktalen. De rechtstaal wordt in de meeste gevallen op één lijn geplaatst met andere vaktalen. Om de relatie vaktaal - algemene taal te verduidelijken worden voorbeelden èn uit de rechtstaal èn uit andere vaktalen aangehaald en vaak bij voorkeur uit de rechtstaal. Maar als we er even bij stilstaan dat alle facetten van het menselijk leven en elke maatschappelijke activiteit wettelijk worden of kunnen worden geregeld en dat rechtstaal perlocutionaire kracht heeft, dan verklaart dit niet alleen de in vergelijking met andere vaktalen sterkere wederzijdse beïnvloeding van rechtstaal en algemene taal, maar ook kunnen we hieruit concluderen dat de rechtstaal een afzonderlijke en uitzonderlijke plaats onder de vaktalen inneemt.

Wat de relatie rechtstaal - andere vaktalen betreft, valt op te merken dat vele rechtsbegrippen, in tegenstelling tot andere takken van wetenschap, niet grensoverschrijdend zijn. Deze systeemgebondenheid brengt met zich mee dat rechtswetenschappelijke publikaties zelden rechtstreeks in een vreemde taal verschijnen, terwijl in vele andere takken van wetenschap zo langzamerhand overwegend in een internationale taal wordt gepubliceerd (vergelijk onder andere Renkema, 1985, Cigada, 1988).

Rechtstaal is, volgens een gangbare opvatting, 'gewone taal plus juridische terminologie' (Van den Bergh, 1970, p. 93). En inderdaad zien we ook in het hierboven geciteerde wetsartikel geen enkel woord dat niet ook in de

algemene taal gebruikt zou kunnen worden³, doch tegelijkertijd is het daarbij duidelijk dat er geen scheiding gemaakt kan worden tussen de omgangstaal en de formele rechtstaal (Drilisma, 1975, p. 75).

Dat er eveneens een sterke interpenetratie bestaat tussen rechtstaal en andere vaktalen, wellicht sterker dan tussen andere vaktalen onderling, lijdt geen twijfel. We hoeven maar te denken aan de milieu(hygiënische) wetten (Wet verontreiniging oppervlaktewateren, Afvalstoffenwet enz.) waarmee sinds lang vele termen uit andere vaktalen, onder andere uit de chemie en de biologie, de taal van het milieurecht en daarmee dus de rechtstaal zijn binnengedrongen. En binnen de economie zien we dat hele sectoren beheerst worden door het recht (b.v. het belastingrecht), zodat daar overlapping van rechtstaal en economentaal onvermijdelijk is.

Uit één en ander kunnen we concluderen dat rechtstaal zich van andere vaktalen onderscheidt door:

- een minder duidelijk onderscheid tussen de woordenschat van de algemene taal en de exclusief tot de rechtstaal behorende woordenschat;
- een grotere wederzijdse beïnvloeding van termen uit andere vaktalen en de tot de rechtstaal behorende woordenschat;
- de perlocutionaire kracht van de taaluitingen.

Een bijkomend probleem voor de vertaler is tenslotte dat de meeste juridische teksten, aangezien werkelijk alles uit het maatschappelijk leven aanleiding tot een rechtsgeschil kan vormen, termen uit andere vaktalen bevatten. Ter vermijding van ambiguïteit worden dan termen of benamingen vaak gespecificeerd:

Met B is het hof van oordeel dat B [...] belang erbij heeft dat op V controle door een registerinformaticus (het hof verstaat: lid van de Nederlandse Vereniging van Register Informatici) zal worden uitgeoefend (in: *Rechtspraak van de Week*, 17, 1991, p. 485).

Het vertalen van een juridische tekst is dus een interdisciplinaire bezigheid. Toch is het de juridische terminologie die de vertaler van zijn gemoedsrust berooft.

3. Termen, vertaalalternatieven en tekstsoorten

Juridische termen kunnen onderverdeeld worden in twee grote categorieën: technische en niet-technische termen. Niet technisch maar wel juridisch is bij voorbeeld *althans* dat in de rechtstaal 'of' kan betekenen, en de uitdrukking *op of omstreeks* (in een contract).

De technische termen kunnen weer onderverdeeld worden in:

- a. kwalificerende termen, termen die verwijzing impliceren naar door normen (rechts- en gedragsregels) gekwalificeerde feiten; hiertoe behoren onder andere namen van rechtscolleges, van wetten en vormen van commerciële samenwerking⁴;
- b. termen waarmee wordt verwezen naar feiten die niet door normen worden beheerst, maar die wel algemeen gangbaar zijn in de rechtstaal. Soms hebben deze binnen een deel-specialisme van het recht betekenisverdichting of -beperking ondergaan (levering, wanprestatie enz.).

Het zijn vooral de kwalificerende termen die de vertaler voor grote dilemma's plaatsen. De begrippen waarvoor ze staan structureren namelijk niet alleen kennis maar functioneren ook als oriëntatie voor toekomstig handelen (vergelijk Van den Bergh, 1970, p. 104), zodat, wanneer een semantische vertaling (Newmark, 1981/1991) noodzakelijk is, hiervoor eigenlijk een 1:1 equivalentie gevonden zou moeten worden. Dit is niet altijd mogelijk, omdat juist deze termen vaak systeemgebonden zijn. Ze behoren dus tot de zogenaamde (rechts)*realia* en staan voor begrippen waarmee de brontaal(BT)-lezer volkomen vertrouwd is, maar die voor de doeltaal(DT)-lezer onbekend zijn. Vandaar dat door verschillende auteurs (onder andere Newmark, 1981/1988; Pigeon, 1982; Weston, 1983; Sarcević, 1986/1988; De Groot, 1988; Groffier, 1990) alternatieve vertaaloplossingen zijn voorgesteld, te weten:

- het functionele equivalent, dat uitvoerig door Pigeon (1982) is besproken. Hierbij wordt het begrip uit de BT in de DT weergegeven met een term waarvan de inhoud de meeste overeenkomstige kenmerken vertoont met die uit de BT;
- het citeren van de term uit de BT, die dus als leenterm in de doeltaaltekst (DTT) wordt overgenomen;
- het citeren van de term uit de BT, maar gevolgd of voorafgegaan door een omschrijving;

- alleen een omschrijving van het begrip;
- de calque, het letterlijk vertalen van een woord of uitdrukking;
- het neologisme.

Dit zijn keuzemogelijkheden, maar uiteraard is elke vertaalbeslissing, wannèer er keuzemogelijkheden zijn, afhankelijk van het type of soort tekst waartoe de brontaaltekst (BTT) behoort, alsmede van de lezer voor wie de vertaling bestemd is en van de functie die de DTT moet vervullen. Eveneens belangrijk zijn de zogenaamde frequentienormen, dat wil zeggen de mate waarin alternatieven in een bepaalde tekstsoort of type tekst reeds worden gehanteerd bij het overbrengen van begrippen in een vreemde rechtstaat.

Onderzoek naar deze frequentienormen is echter niet eenvoudig, omdat het moeilijk is in het bezit te komen van vertaalde juridische teksten. Om enigszins inzicht te krijgen in de frequentienormen met betrekking tot het vertalen van systeemgebonden termen heb ik een aantal bronnen geraadpleegd en deze ondergebracht in een verticale geleding van drie lagen, te weten:

- A.
 - een vertaalde wet en wel de Franse vertaling van Boek 1 van het Nederlandse *Burgerlijk Wetboek* (BW). Wetsteksten behoren tot het hoogste niveau, de eerste laag. Op dit niveau zien we een maximum frequentie aan technische termen, een specifieke, voorspelbare syntaxis en een specifieke tekststructuur;
 - vertalingen van arresten van het Hof van Justitie en van andere belangrijke buitenlandse arresten die niet door vertalers van de gemeenschap zijn vertaald. Vonnissen en arresten behoren eveneens tot het hoogste niveau. Ze bevatten uiteraard veel technische termen. De tekststructuur is altijd conventioneel;

- B1.
 - de toelichting bij de eerder genoemde arresten. Deze toelichtingen behoren tot de doctrinaire teksten en kunnen gerekend worden tot het op één na hoogste niveau, de tweede laag. Ze zijn nog altijd in hoge mate vaktechnisch, maar de syntaxis benadert die van de algemene taal; de tekststructuur is niet specifiek juridisch, maar te vergelijken met die van een voetnoot;

- B2.
 - vertalingen van artikelen van de hand van buitenlandse juristen. Deze zijn uiteraard vaktechnisch met nog steeds een hoge frequentie aan technische termen, maar kunnen tot een iets lager niveau gerekend worden, aangezien het taalgebruik, vooral wat de syntaxis en de

fraseologie betreft, dat van de algemene taal benadert. Hetzelfde geldt voor

- artikelen van juristen over buitenlands recht. Dit is een zeer waardevolle bron, omdat daarin de jurist, wanneer hij een uiteenzetting geeft over begrippen die niet in het eigen rechtssysteem bestaan, voor dezelfde moeilijkheden komt te staan als de vertaler;

- C. - korte samenvattingen van buitenlandse arresten.

3.1 Het eerste niveau: wetsteksten en arresten

In het voorwoord van de uitgave in het Frans van Boek 1 van het BW (1972), verzorgd door het toenmalige Nederlandse Ministerie van Justitie, wordt vermeld dat de Franse versie is geredigeerd om een ieder die niet over voldoende kennis van de Nederlandse taal beschikt, in de gelegenheid te stellen van de nieuwe wetstekst kennis te nemen, zowel met het oog op juridische controverses als rechtsvergelijkend onderzoek. De functie van de BTT is directief, die van de DTT, zoals uiteraard van elke vertaalde nationale wet, in de eerste plaats informatief.

In deze tekst worden slechts twee termen uit de BTT als leenterm in de DTT overgenomen: Nederlandse Bank en Nederlandse Staatscourant. Functionele equivalenten worden in vertalingen van wetsteksten over het algemeen vermeden (behalve in Canada), omdat deze vaak misleidend zijn (vergelijk Sarcević, 1988) of, zoals De Groot (1988) zegt, omdat ze zelden structureelfunctioneel zijn. Zodoende zien we ook in de vertaling van deze wetstekst calques, zoals *juge de canton* voor kantonrechter. In het Juridisch Woordenboek Nederlands-Frans van het Asser Instituut wordt er echter op gewezen, dat in Frankrijk kantonrechter *juge d'instance* is en in België *vrederichter/juge de paix* [zie b.v. ook art. 410 Belgisch Burgerlijk Wetboek (BBW)/Code Civil Belge (CCB)]. De calque, *juge de canton*, heeft echter het voordeel dat er geen ruimte is geschapen voor misverstanden of ambiguïteit. De Franstalige jurist die het heeft over *juge de canton* zal door zijn Nederlandse collega onmiddellijk worden begrepen, terwijl *juge de paix* wel eens minder snel met kantonrechter geassocieerd zou kunnen worden.

In deze tekst wordt ook gebruik gemaakt van een semantisch ongemarkeerde, dus niet juridische vertaling, waarbij de tendens valt te herkennen om voor een term te kiezen met een iets ruimere betekenis. 'Stamvermogen' (art. 140) is vertaald met *patrimoine de base*, terwijl het juridisch woordenboek van het

Asser Instituut aangeeft dat het Franse (functionele?) equivalent *patrimoine d'origine* is.

In het tijdschrift voor jurisprudentie *Il Foro Italiano* worden arresten van het Hof van Justitie en andere belangrijke buitenlandse arresten in vertaling opgenomen. In deze vertalingen worden de namen van Duitse rechtscolleges altijd geciteerd; voor namen van anderstalige rechtscolleges wordt meestal voor een functioneel equivalent of voor een calque gekozen. Wanneer Arrondissementsrechtbank en Gerechtshof worden geciteerd, worden deze termen met een hoofdletter geschreven⁵. Namen van wetten worden altijd geciteerd en tussen haakjes volgt een omschrijving.

3.2.1 Het tweede niveau, doctrinaire teksten: toelichting bij vertaalde arresten

In de toelichting bij de eerder genoemde vertaalde arresten worden alle sleutelbegrippen - in de hele tekst en dus niet alleen de eerste keer - met een calque vertaald, waarna de BT-term altijd wordt geciteerd.

3.2.2 Vertaalde artikelen van buitenlandse juristen en artikelen over buitenlands recht

Ook in vertalingen van doctrinaire teksten zien we dat dezelfde methode als in de toelichtingen bij arresten wordt gehanteerd. Het invoeren van Boek 2 van het BW in 1976 was aanleiding om artikelen van Nederlandse auteurs te vertalen.

In de vertaling van een rechtsvergelijkend artikel⁶ over vennootschappen worden alle Nederlandse sleuteltermen vertaald met een calque of met een functioneel equivalent, maar de eerste keer dat ze in de tekst voorkomen, volgt tussen haakjes de brontaalterm: 'consiglio di sorveglianza' (Raad van Commissarissen), 'consiglio di fabbrica' (Ondernemingsraad). Daarna wordt alleen de calque of het functioneel equivalent gebruikt. Zolang er binnen de Gemeenschap geen harmonisatie van vertalingen van juridische termen heeft plaatsgevonden, is dit een manier om te voorkomen dat verwarring ontstaat ten gevolge van de vele van elkaar afwijkende calques en/of functionele equivalenten.

Ook in artikelen over buitenlands recht kunnen veel calques aangetroffen worden, waarbij de BT-term in elk geval de eerste keer dat deze in de tekst

voorkomt, geciteerd wordt. In een Italiaans artikel over de Nederlandse vennootschappen lezen we bij voorbeeld 'Camera d'Impresa' (Ondernemingskamer) en de B.V. wordt vertaald met 'le cosiddette società chiuse'. Twee jaar later heeft dezelfde auteur het echter over 'la società ristretta a responsabilità limitata'⁷. Wanneer de BT-term niet geciteerd zou zijn, zou de lezer van beide artikelen kunnen denken dat het hier om twee verschillende vormen van commerciële samenwerking gaat.

Wanneer de BT-term en dus ook de calque niet doorzichtig zijn en dientengevolge voor de lezer nietszeggend, worden de BT-term of de calque van een verklarende voetnoot voorzien.

Ook in Nederlandstalige artikelen over buitenlands recht wordt behalve van het functionele equivalent vaak gebruik gemaakt van de calque om een begrip uit de vreemde rechtstaat weer te geven of om te voorkomen dat de jurist te snel zou kunnen concluderen dat er analogie tussen het vreemde en het eigen rechtssysteem bestaat. Bij voorbeeld: 'Het Italiaanse Constitutionele Hof' (Corte costituzionale); 'ontbinding (scioglimento) van het huwelijk'; 'nietigverklaring' (annullamento); 'scheiding van tafel en bed' (separazione legale)⁸. Vermeldenswaard is dat er in genoemd artikel gesproken wordt over *het* Tribunale (cursief van mij, RST); ook een lidwoord kan een structurele functie vervullen. *Tribunale* is in het Italiaans namelijk mannelijk, maar het lidwoord 'de' zou geassocieerd kunnen worden met de functie van de rechtbank, terwijl 'het Tribunale' eerder verwijst naar de competentie van het Gerechtshof.

3.3 Het derde niveau: korte samenvattingen van buitenlandse arresten

Ook in samenvattingen worden veel calques gebruikt. Interessant is in dit verband dat in Italiaanse samenvattingen van Nederlandse arresten de term 'kantonrechter' met de calque *giudice cantonale* wordt vertaald, dit waarschijnlijk onder invloed van het Frans. Ook 'Arrondissementsrechtbank' wordt weergegeven met een calque *tribunale distrettuale*⁹.

Deze equivalenten voor BT-termen die in tekstverband in elk geval doorzichtig zijn, kunnen, hoewel ze niet functioneel zijn, wel structureel genoemd worden. In samenvattingen van niet Nederlandse arresten wordt deze techniek ook aangewend. In deze teksten worden nooit BT-termen geciteerd.

3.4 Conclusie

Hoewel hier slechts enkele voorbeelden van tekstsoorten en vertaalalternatieven als bijdrage voor verdere discussie konden worden gegeven, lijkt me dat er toch enige voorlopige conclusies kunnen worden getrokken.

Juristen blijken over het algemeen grote voorzichtigheid te betrachten bij het kiezen voor functionele equivalenten, waarschijnlijk omdat deze zelden functioneel-structureel zijn. Ook vertalers zullen dus met de grootste omzichtigheid te werk moeten gaan en in de meeste gevallen alleen na het raadplegen van een vakdeskundige functionele equivalenten kunnen gebruiken. Soms zal echter de voorkeur gegeven moeten worden aan een voetnoot.

Op het hoogste, het meest gespecialiseerde niveau (wetten en arresten), wordt weinig of geen gebruik gemaakt van het citeren van de BT-term, maar vooral van calques en soms van functionele equivalenten.

In de vertaling van wetsteksten laat zich dit verklaren uit de hoofdzakelijk informatieve functie waar de DTT aan moet voldoen. De lezer van de DTT zal in de eerste plaats inzicht in de vreemde wet, in de structuur van het vreemde rechtssysteem, wensen te verkrijgen. Bovendien wordt bij de gevolgde methode ook het directieve taalgebruik van deze gezaghebbende tekst gehandhaafd in de DTT.

In de vertaling van arresten daarentegen wordt het gebruik van BT-termen waarschijnlijk vermeden vanwege hun exotiserend effect dat afbreuk zou doen aan het betogende, hoewel onpersoonlijke en objectieve karakter van deze tekstsoort. Teksten op het eerste niveau zijn, hoewel om uiteenlopende redenen, de moeilijkste om te vertalen.

Op het tweede niveau (toelichtingen, vertaalde wetenschappelijke artikelen enz.) worden veel calques gebruikt waarna de BT-term geciteerd wordt. Calques van BT-termen hebben hier - evenals de tekst zelf - een metatagige informatieve functie. Aangenomen kan worden dat het citeren van de BT-termen in de toelichtingen bij arresten ook tot doel heeft de gedachtengang bloot te leggen die tot de beslissing heeft geleid.

Op het derde niveau (samenvattingen) worden alleen structurele calques gebruikt die enig inzicht kunnen verschaffen in de structuur van het vreemde rechtssysteem. Deze teksten hebben dan ook een globale informatieve functie.

Er zijn dus diverse factoren die de keuze voor het ene of het andere vertaalalternatief bepalen. De belangrijkste schijnt in elk geval de functie te zijn die de DTT moet vervullen.

4. Fraseologie

Ook al zouden alle problemen rond de terminologie opgelost zijn, dan is dat nog geen garantie dat de vertaler een doeltaaltekst kan produceren waarvan gezegd kan worden dat die in rechtstaal is gesteld. Het is niet voldoende te weten dat bij voorbeeld de Italiaanse term *sentenza* met vonnis of arrest vertaald dient te worden. Even belangrijk is dat we weten dat de Italiaanse rechter een vonnis uitspreekt (*pronuncia*) of uitgeeft (*emette*), maar dat zijn Nederlandse collega een vonnis of arrest wijst. Voor het vertalen van een juridische tekst is kennis van de fraseologie die tot de juridische taalnormen gerekend kan worden, onontbeerlijk.

Over de definitie van de term fraseologie bestaat noch wat de algemene taal, noch wat vaktalen betreft eensgezindheid. De term fraseologie kan voor de rechtstaal, lijkt me, het best gebruikt worden in dezelfde betekenis als Zofia Klimaszewska (1985, p. 198) eraan hecht. Een fraseologisme is voor haar:

- a. een semantische eenheid waarvan de betekenis af te leiden is uit de afzonderlijke bestanddelen;
- b. een woordverbinding die gekenmerkt wordt door 'fraseologische gebondenheid', dat wil zeggen een syntactische gebondenheid die bepaald wordt door de usus, het taalgebruik.

Deze definitie is minder strak dan vele andere¹⁰ en daarom ook toepasbaar op fraseologismen in vaktaal. Voorts dient opgemerkt te worden dat ook een juridische term vaak niet uit één enkel woord bestaat. Een term kan bestaan uit een woord of een woordgroep.

De elementen die samen met de term een fraseologisme vormen, zijn de co-occurenten. Co-occurenten zijn nooit technische termen. In een zin als 'In beginsel zijn alle vonnissen gewezen op incidentele vorderingen incidentele vonnissen' bevinden zich dus drie termen: vonnis, incidentele vordering en incidenteel vonnis. Gewezen is co-occurent bij vonnis waarmee het een fraseologisme vormt.

Zolang we nog niet of niet voldoende over betrouwbare fraseologische woordenboeken beschikken, zal de vertaler om de juiste co-occurenten bij een bepaalde term te kunnen gebruiken, in de eerste plaats aangewezen zijn

op eentalige woordenboeken. Daarin zijn de termen meestal voorzien van een bronvermelding. Deze bronvermelding leidt vervolgens tot de zogenaamde parallelle teksten. Voor het vertalen van de juridische tekst komen twee categorieën parallelle teksten in aanmerking:

- a. teksten waarin eenzelfde boodschap in verschillende talen is geformuleerd en die dus bestemd zijn voor lezers met verschillende culturele achtergronden (b.v. de richtlijnen van de EG);
- b. teksten die niet gecorreleerd zijn, maar slechts met elkaar gemeen hebben dat de omstandigheden die tot hun ontstaan geleid hebben analogie vertonen (normatieve teksten, handleidingen, formulierboeken enz.).

De laatste categorie verdient zonder meer de voorkeur, omdat meertalige normatieve teksten vaak een eigen terminologie en fraseologie hanteren. De inhoud van een term is bovendien niet altijd dezelfde als die van de overeenkomstige nationale term.

Bibliografie

- BERGH, C.C.J.J. VAN DEN. 'Rechtstaal en Rechtsvinding', in: *Plus est en vous. Opstellen over recht en cultuur*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1970.
- CIGADA, S. 'Le lingue di specializzazione: problemi scientifici e istituzionali. Relazione introduttiva', in: *Il linguaggio delle scienze e il suo insegnamento*, Atti del Convegno su 'Le lingue di specializzazione e il loro insegnamento nella scuola secondaria e nell'università', Brescia, la Scuola, 1988.

- CORTELAZZO, M.A. *Lingue speciali - La dimensione verticale*. Studi Linguistici Applicati, Padova, Unipress, 1990.
- DRILSMA, R.L. 'Rechtsvinding en "het handelings" karakter van het woord', overdruk uit: *'t Exempel dwingt, opstellen aangeboden aan Kisch*, in: *Rechtsvinding*, deel I, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 1979/80, p. 81-94.
- DROZD, L. en W. SEIBICKE. *Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Bestandsaufnahme - Theorie - Geschichte*, Wiesbaden, Oscar Brandstetter, 1973.
- GROFFIER, E. 'La langue du droit', in: *META*, 35, 2 (1990), p. 314-331.
- GROOT, MR. G.R. DE. 'Vertaalproblemen', in: D. Kokkini-Iatridou, J.G. Sauveplanne, R.H. Lauwaars en G.R. de Groot, *Inleiding tot het rechtsvergelijkende onderzoek*, Deventer, Kluwer, 1988.
- HOFFMANN, L. *Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung*. Tübingen, Gunter Narr, 1985.
- KLIMASZEWSKA, Z. 'Verbale uitdrukkingen in het Nederlands. Aspecten en perspectieven van het onderzoek', in: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 837 (1985), p. 197-215.
- KLIMASZEWSKA, Z. *Verbale Phraseologie des Niederländischen*. Proefschrift Uniwersytet Warszawski, 1990.
- NEWMARK, P. *Approaches to Translation*. Oxford, Pergamon, 1981.
- NEWMARK, P. *About Translation*. Multilingual Matters, Clevedon/Philadelphia/Adelaide, 1991.
- Nouveau Code Civil Néerlandais, Livre 1, Droit des personnes et de la famille*, traduit du néerlandais par L.F. Ganshof et Ch. Petit, Deventer, Kluwer, 1972.
- OVERDIEP, G.S. *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1937.
- PIGEON, L.PH. 'La traduction juridique - L'équivalence fonctionnelle', in: J.C. Gémar (sous la direction de), *Langage du Droit et Traduction, The Language of the Law and Translation, Essais de jurilinguistique*, Essays on jurilinguistics, Quebec, Linguatex, 1982.

RENKEMA, J. 'Tekst en wetenschap', in: A. Grypdonck [red.], *Nederlands als taal van de wetenschap*, Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1985.

ŠARČEVIĆ, S. 'The challenge of legal lexicography: Implications for bilingual and multilingual dictionaries', in: *ZuriLEX '86 Proceedings* (Papers read at the EURALEX International Congress 9/14-9-1986), Tübingen, Francke Verlag, 1986.

ŠARČEVIĆ, S. 'Translation of legislation - with special emphasis on languages of limited diffusion', in: *Translation, our future, La traduction, notre avenir, Proceedings XIth World Congress of FIT*, Maastricht, Euroterm, 1988.

SAUER, CH. *Vak/Taal/Kennis. Inleiding tot het onderzoek naar taalgebruik in vakken en beroepen*. Leiden, Alpha, 1990.

SNEL TRAMPUS, R.D. *La traduzione e i linguaggi giuridici olandese e italiano. Aspetti e problemi*. Trieste, Italo Svevo, 1989.

TEMMERMAN, R.; F. SIMONIS en L. LUYTEN. *Terminologie; een methode. Inleiding tot theorie en praktijk van systematische terminografie*. Leuven/Amersfoort, Acco, 1990.

WESTON, M.R. *The problem of translating legal French into legal English* (Dissertation towards the degree of Master of Arts), University of Exeter, 1983.

Eindnoten:

- 1 De beschrijving berust niet op kwantitatief onderzoek.
- 2 Vergelijk de definitie van Rita Temmerman e.a. (1990, p. 21) en de 'open' definitie van Ch. Sauer (1990, p. 29).
- 3 Uiteraard doen sommige woorden en uitdrukkingen nogal archaïsch aan, maar we moeten niet vergeten - waar overigens ook Overdiep (1937, p. 180-182) reeds op gewezen heeft - dat we binnen vaktalen niet van archaïsmen kunnen spreken wanneer we vormen en betekenissen tegenkomen die in de algemene taal niet meer gebruikelijk zijn. Een bepaalde vaktaal kan minder onderhevig geweest zijn aan verandering dan de algemene taal of onderhevig geweest zijn aan andere veranderingen. Zoals uitdrukkingen als 'een probaat middel', 'bij zijn positieven blijven' en 'te hooi en te gras', die afkomstig zijn uit het oude recht (Van den Bergh, 1979, p. 88), niet meer tot de rechtstaal gerekend kunnen worden, maar uitsluitend tot de algemene taal, zo behoren andere uitdrukkingen die afkomstig zijn uit de algemene taal, maar daaruit verdwenen zijn, nog wèl tot de rechtstaal.
- 4 Zie voor een aanzet tot classificatie t.b.v. het vertalen van juridische teksten R. Snel Trampus, 1989, p. 68-73.
- 5 Vergelijk onder andere Bundesgerichtshof; 1StR 262/88 in: *Il Foro Italiano*, 1991, parte IV, p. 148-160 causa 144/81 en voor de vertaling van een Nederlands arrest: *Il Foro Italiano*, 1983, parte I, p. 72-76.
- 6 P. Sanders, 'La legge societaria olandese', in: *Rivista delle società*, Giuffrè, Milano, 1977, p. 337-349.
- 7 V. Allegri, 'La struttura dell'organo amministrativo delle grandi società azionarie nei progetti di riforma olandesi', in: *Rivista delle società*, Giuffrè, Milano, 1971, p. 419-421; en V. Allegri, 'Novità legislative nella disciplina delle società olandesi', in: *Rivista delle società*, Giuffrè, Milano, 1973, p. 198-203.
- 8 Voorbeelden ontleend aan Mr. G.R. de Groot, 'Wijziging van het Italiaanse nationaliteitsrecht', in: *Het personeel Statuut*, 4 (1985), p. 51-55.
- 9 In: *Il Foro Italiano*, parte II (1991), p. 76-77.
- 10 Zie ook haar enigszins anders geformuleerde definitie in *Verbale Phraseologie des Niederländischen*, 1990, p. 39.

Automatische vertaling Frank van Eynde (Leuven)

Descartes en Leibniz droomden er al van en in 1933 vroeg de Rus Trojanski er zelfs een patent voor aan, maar de ontwikkeling van vertaalautomaten kreeg pas echt de wind in de zeilen met de opkomst van de eerste computers in de jaren veertig. Hoewel die toen vooral voor wiskundige en administratieve toepassingen werden gebruikt, zag de Amerikaan Warren Weaver er ook andere mogelijkheden voor, zoals vertalen. In zijn manifest *Translation* (1949) vergeleek hij het vertaalproces met het ontcijferen van gecodeerde boodschappen en aangezien er tijdens de Tweede Wereldoorlog een aanzienlijke expertise was opgebouwd in het decoderen van zulke boodschappen, zag hij het succes van de automatische vertaling vol vertrouwen tegemoet:

It is very tempting to say that a book written in Chinese is simply a book written in English which was coded into the 'Chinese code'.
If we have useful methods for solving almost any cryptographic problem, may it not be that with proper interpretation we already have useful methods for translation? (Weaver, 1949, p. 22)

Het optimisme van Weaver is intussen al lang weggeëbd en zijn opvatting van vertaling als decodering is niet houdbaar gebleken, maar de behoefte aan vertaalautomaten is sterk gegroeid en de ontwikkeling ervan vertoont een gestage vooruitgang. Als gevolg hiervan is automatische vertaling één van de belangrijkste computerlinguïstische toepassingen geworden. Op dit moment zijn er tientallen projecten voor automatische vertaling aan de gang; Japan en Europa investeren het meest, maar ook in de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Amerika en Zuidoost-Azië wordt er aan de weg getimmerd.

Dit artikel bestaat uit twee delen. Het eerste is thematisch en behandelt de algemene opbouw van vertaalautomaten; de aandacht gaat daarbij in eerste instantie naar de taalkundige aspecten van het vertaalproces. Het tweede deel is historisch; het biedt een kort overzicht van de ontwikkelingen in de automatische vertaling sinds Weaver.

1. Opbouw van een vertaalsysteem

1.1 Woord voor woord

De eerste systemen voor automatische vertaling waren woord-voor-woord vertalers; om een zin als

(1) reigers eten vis

in het Engels te vertalen nam de automaat achtereenvolgens de woorden *reigers*, *eten* en *vis* en verving ze door hun Engelse equivalenten:

De eerste stap is die van de analyse: de zin wordt verdeeld in de woorden waaruit hij bestaat en die woorden krijgen een nummer mee. Die worden dan elk afzonderlijk en met behoud van hun nummer vertaald in het Engels (*reigers* → *herons*, enz.); die stap heet transfer. In de derde stap, de synthese, worden de Engelse equivalenten samengevoegd tot een Engelse zin.

De betrouwbaarheid van zulke systemen is gering; bekend is het voorbeeld van de automaat die *nous avions* vertaalde in *we aeroplanes*. Maar de verdeling van het vertaalproces in drie stappen - analyse, transfer en synthese - is bruikbaar gebleken en vormt het basisschema van de meeste bestaande syste-

men. De precieze invulling van die drie modules is natuurlijk wel gewijzigd; daarover gaan de volgende paragrafen.

1.2 Morfologie

Een wat gesofistikeerdere variant van de woord-voor-woord vertaler is de automaat die vóór de eigenlijke vertaalstap (transfer) de woorden morfologisch ontleedt:

De toevoeging van morfologische informatie maakt een belangrijke vereenvoudiging van de transfermodule mogelijk. In plaats van aparte regels voor alle vormen van *eten*

eet	→	eats
eten	→	(to) eat
at	→	ate
aten	→	ate
gegeten	→	eaten

volstaat nu een regel voor de stam

eet	→	eat
-----	---	-----

en een aantal regels voor de andere bestanddelen

enkelvoud	→	singular
meervoud	→	plural
OTT	→	present

Aangezien die laatste regels algemeen geldig zijn en dus niet voor ieder substantief of werkwoord apart vermeld worden, wordt er flink bespaard op het aantal transferregels. Een gevolg van deze werkwijze is wel dat de synthesesmodule ook slimmer moet worden. Die moet nu niet alleen de woorden op een rijtje zetten, maar ze ook nog vormen: uit de stam *heron* en het bestanddeel *plural* moet bij voorbeeld het woord *herons* samengesteld worden.

Dit is een algemene tendens bij het ontwerpen van vertaalsystemen: door de analyse- en synthesesmodules complexer en slimmer te maken wordt de transferstap vereenvoudigd. Dit zal ook uit de volgende paragraaf blijken.

1.3 Syntaxis

De noodzaak van syntactische analyse blijkt in gevallen waar de woordorde in brontaalzin en doeltaalzin niet dezelfde is, zoals in

(3) het schijnt dat reigers vis eten

(4) it seems that herons eat fish

De toevoeging van een regel aan de transfermodule die de laatste twee woorden gewoon van plaats verwisselt zou in dit geval volstaan om een correct resultaat te bekomen en de eerste vertaalsystemen maakten dan ook gebruik van dit soort regels, maar de geldigheid van zulke regels is uitermate beperkt. Bij vertaling van

(5) het schijnt dat reigers veel vis eten

gaat het al fout:

(6) * it seems that herons much eat fish

Hieruit blijkt dat veranderingen in woordorde beter niet in termen van woorden gedefinieerd worden, maar in termen van zinsdelen: niet de woorden *eat* en *fish* veranderen van plaats, maar de zinsdelen (*much*) *fish* en *eat*.

Om regels in termen van zinsdelen te kunnen formuleren moeten die laatste natuurlijk wel als dusdanig herkend zijn en dat is precies de rol van de zinsdeelanalyse. Voor de bijzin [...] *dat reigers veel vis eten* ziet die er zo uit:

De transfermodule bevat nu niet alleen een vertaalwoordenboek maar ook een syntactische regel die het werkwoord van de laatste plaats in de zin naar de tweede plaats brengt:

$$1 [...] x \rightarrow 1 x [...]$$

In dit geval is x gelijk aan 3, maar x kan ook groter zijn, zoals in

Om dit soort van bilinguale transformaties te kunnen uitvoeren is het noodzakelijk dat de computer automatisch zinsdeelstructuren kan opbouwen. Met de huidige stand van het onderzoek in de computerlinguïstiek is dat geen

probleem; als men over een krachtige machine beschikt, is die automatische ontleding een kwestie van minder dan een seconde. Ter illustratie geef ik de constituentenstructuur die in het Eurotra-project wordt toegekend aan de Engelse zin

(11) the commission has sent the proposal to the Council

Met de toekenning van constituentenstructuren zijn de vertaalproblemen nog niet van de baan. Vergelijk

(12) wie hebben jullie gezien?

(13) wie heeft jullie gezien?

Beide zinnen vertonen dezelfde zinsdeelstructuur:

Bij vertaling naar het Engels blijkt er evenwel een verschil: in het geval van (12) kan de woordorde gewoon bewaard worden, terwijl dat voor (13) niet kan:

(14)	who(m)	have	you	seen?
	1.	2.	3.	4.
(15)	who	has	seen	you?
	1.	2.	4.	3.

Dit verschil heeft te maken met het feit dat *jullie/you* in (12/14) onderwerp is en in (13/15) lijdend voorwerp, maar die informatie is niet aanwezig in een gewone zinsdeelstructuur. Hij kan er wel uit afgeleid worden, want in het Nederlands moeten onderwerp en vervoegd werkwoord in getal overeenstemmen en aangezien *hebben* en *jullie* allebei meervoudig zijn en *heeft* en *wie* allebei enkelvoudig, kan het onderwerp in (12) en (13) geïdentificeerd worden. Om nu voor transfer beschikbaar te zijn moet die informatie expliciet uitgedrukt worden en dat gebeurt in de vorm van relationele structuren. Voor (12/13) zien die er als volgt uit:

'GOV' staat voor *governor*: het is de kern van een constructie en heeft als dusdanig een aantal bepalingen, in dit geval een onderwerp (SUBJECT) en een lijdend voorwerp (OBJECT). 'VTT' staat voor *voltooid tegenwoordige tijd*. De andere termen zijn al eerder ingevoerd.

Een aardig neveneffect van de toekenning van relationele structuren aan zinnen is dat de volgorde van de zinsdelen er niet meer toe doet. Die is natuurlijk wel relevant op het niveau van de zin - *katten eten muizen* betekent iets anders dan *muizen eten katten* - maar op het niveau van de relationele structuur is ze niet meer relevant omdat het verschil tussen onderwerp en lijdend voorwerp er niet meer uit de woordorde moet blijken, maar in de

structuur zelf vastgelegd is. In plaats van de zinsdelen precies zo te ordenen als in de zin zelf kan men in de relationele structuren een uniforme volgorde vastleggen, bij voorbeeld met de governor voorop, gevolgd door het subject, het object, het meewerkend voorwerp, de bijwoordelijke bepalingen, enz.

Die volgorde hoeft dan in transfer niet gewijzigd te worden en het is vervolgens aan de synthesemodule om de zinsdelen in de juiste orde te plaatsen. We merken hier opnieuw de tendens om de transferstap te vereenvoudigen door het intelligenter maken van analyse en synthese.

Na de toevoeging van syntactische modules ziet het vertaalmodel er zo uit:

In de meer geavanceerde systemen worden de zinsdeelgrenzen en syntactische functies niet alleen bepaald op het niveau van de oppervlaktestructuur, maar ook op dat van de dieptestructuur. Zo zal aan de zin

(16) deze reigers schijnen vis te eten

niet alleen een oppervlaktestructuur worden toegekend waarin *deze reigers* onderwerp is van *schijnen* en waarin *eten* geen onderwerp heeft, maar ook een dieptestructuur waarin *deze reigers* onderwerp is van *eten* en waarin het onderwerp van *schijnen* de hele bijzin is:

Het voordeel van de toekenning van zulke dieptestructuren blijkt bij vertaling naar het Frans:

(17) * ces hérons semblent manger du poisson
il semble que ces hérons mangent du poisson

De functies in de Nederlandse oppervlaktestructuur corresponderen niet met die in de Franse oppervlaktestructuur, maar op het niveau van de dieptestructuur is die correspondentie er wel.

1.4 Semantiek

De vraag rijst of systemen met syntactische modules voldoende gesofistikeerd zijn om alle vertaalproblemen het hoofd te bieden. Het antwoord daarop is helaas negatief. Vergelijken we bij voorbeeld

(18) paarden zijn verstandige dieren

(19) de paarden zijn de enige stukken die over andere stukken mogen springen

In de eerste zin gaat het over warmbloedige viervoeters en in de tweede zin over schaakstukken. In het Engels zijn dat respectievelijk *horses* en *knights*. Er bestaat bijgevolg een keuzeprobleem bij het vertalen en om dat op te lossen is een morfo-syntactische representatie onvoldoende. Dat *paard* een substantief is dat in (18) en (19) gebruikt is als de kern van een nominale groep die de functie heeft van subject, is allemaal juist en relevant, maar om het keuzeprobleem op te lossen is er meer nodig: er moeten, primo, twee verschillende betekenissen van *paard* onderscheiden worden en, secundo, er

moeten regels geformuleerd worden die in concrete gevallen kunnen uitmaken met welk soort *paard* men te maken heeft. Pas dan kan de automaat beslissen of hij *paard* zal vertalen als *horse* of als *knight*.

Een soortgelijk geval van lexicale ambiguïteit treffen we aan bij de vertaling van

(1) reigers eten vis

in het Duits. In tegenstelling tot het Nederlands maakt het Duits een onderscheid tussen eten wanneer dat door mensen gebeurt en eten wanneer dat door dieren gebeurt. Het eerste heet in het Duits *essen*, het tweede *fressen*. Om nu te vermijden dat (1) wordt vertaald als

(20) * Reihher essen Fisch

of dat

(21) studenten eten vis

wordt vertaald als

(22) * Studenten fressen Fisch

moet de automaat iets weten over de betekenis van *reiger* en *student*, met name dat een reiger een dier is en een student een mens.

Het belang van de juiste keuze in zulke gevallen mag onder meer blijken uit het vaak geciteerde (zij het apocriefe) verhaal over de automaat die voor

(23) the spirit is willing but the flesh is weak
(de wil is sterk maar het vlees is zwak)

na vertaling in het Russisch en hervertaling naar het Engels het volgende produceerde:

(24) the liquor is alright but the meat is spoilt

De ontsporing is te wijten aan het feit dat het Russisch eenzelfde woord gebruikt voor *geest* en *geestrijke drank* evenals voor *flesh* en *meat* (dat laatste geldt overigens ook voor het Nederlands). Door in beide gevallen de foute keuze te maken bij terugvertaling naar het Engels verkrijgt men (24).

Semantische problemen doen zich overigens niet alleen voor bij het vertalen van lexicale elementen zoals substantieven en werkwoorden, maar ook bij gegrammaticaliseerde morfemen zoals werkwoordstijden, lidwoorden, hulpwerkwoorden, voornaamwoorden, en dergelijke. De problemen met lidwoorden blijken bij vertaling van

(1) reigers eten vis

in het Frans:

(25) les hérons mangent du poisson
* hérons mangent poisson

De aanwezigheid van beide lidwoorden in het Frans is verplicht, maar het is geen eenvoudige zaak om de regels te definiëren die beslissen in welke gevallen er een lidwoord moet staan en - zo ja - welk lidwoord dat moet zijn; in (25) bij voorbeeld krijgt het subject een bepaald lidwoord maar het object een *article partitif*.

Een gelijkaardig probleem rijst bij de vertaling van werkwoordstijden. Vgl.

(26) we zijn vandaag naar Brussel gekomen

(27) we zijn gisteren naar Brussel gegaan

In het eerste geval correspondeert de Nederlandse voltooid tegenwoordige tijd met een Engelse present perfect, maar in het tweede geval met een simple past:

(28) we have come to Brussels today

(29) * we have gone to Brussels yesterday
we went to Brussels yesterday

Hoe worden deze problemen nu aangepakt?

Voor de behandeling van lexicale ambiguïteiten wordt meestal gebruik gemaakt van semantische kenmerken, zoals [+/- levend wezen] en [+/- mens]. Aan de hand van die kenmerken kan men bij voorbeeld de twee betekenissen van *paard* onderscheiden:

paard [+ levend wezen]	→ horse
paard [- levend wezen]	→ knight

Men kan ze ook gebruiken om de verschillende contexten te definiëren van *essen* en *fressen*:

essen < subject:	[+ levend wezen, + mens],	object: _>
fressen < subject:	[+ levend wezen, - mens],	object: _>

Semantische kenmerken zijn dus zeker bruikbaar en stellen computationeel ook geen grotere problemen dan morfo-syntactische kenmerken zoals persoon, getal en genus. Problemen ontstaan echter als men ze consequent op de hele woordenschat wil toepassen. Zo is het bepalen van het genus voor alle substantieven weliswaar een saaie taak, maar wel een beslisbare, terwijl men over de toekenning van het kenmerk [+/- levend wezen] aan substantieven soms eindeloos kan twisten. Is *parlement* bij voorbeeld [+ levend wezen] of [- levend wezen]? De oorzaak van die moeilijkheden is dat genus een kenmerk is van substantieven, terwijl [+/- levend wezen] een kenmerk is van datgene waarnaar een substantief verwijst; het betreft dus geen linguïstische eigenschap en de toekenning ervan aan linguïstische elementen is dan ook problematisch.

Een tweede probleem betreft de keuze van de semantische kenmerken; dat [+/- levend wezen] en [+/- mens] relevante onderscheidingen zijn wordt meestal niet in twijfel getrokken, maar ze volstaan niet om alle relevante onderscheidingen uit te drukken. Zo kan het Nederlandse *paard* niet alleen naar een [- levend] schaakstuk verwijzen, maar ook naar een [- levend] gymnastiektoestel, een *vaulting horse* in het Engels. Betekent dat nu dat we ook kenmerken als [+/- schaak] en [+/- gymnastiektoestel] moeten opnemen in de verzameling van semantische distincties? En moeten die dan aan alle substantieven in het lexicon toegekend worden?

Op dit moment worden er voor de behandeling van lexicale ambiguïteit twee methodes gevolgd. De eerste vertrekt van intuïties over welke onderscheidingen relevant zijn en concentreert zich op de ontwikkeling van criteria voor de definitie en systematische toepassing van die onderscheidingen. De tweede vertrekt van bestaande woordenboeken, zowel verklarende als vertaalwoordenboeken, en tracht de informatie die daarin opgeslagen is bruikbaar te maken voor integratie in vertaalsystemen; men onderzoekt met andere woorden de herbruikbaarheid van bestaande lexica.

Voor de behandeling van grammaticale elementen in vertaling wordt geëxperimenteerd met interlinguale oplossingen. Dat betekent dat elementen als lidwoorden en hulpwerkwoorden niet in transfer worden afgebeeld op doeltaalequivalenten, maar dat ze in de monolinguale modules (analyse en synthese) worden afgebeeld op semantische representaties. In de mate dat die laatste universeel zijn, kunnen ze in transfer gewoon gekopieerd worden. Voor een concreet voorbeeld van zulk een analyse verwijs ik naar Van Eynde, 1991.

1.5 Tekstanalyse

Helemaal moeilijk wordt het wanneer de informatie die men voor het kiezen van de juiste vertaling nodig heeft, in een andere zin staat. Dat is vaak het geval wanneer het antecedent van een voornaamwoord moet worden opgezocht. In

(30) De bavianen eten vandaag geen bananen.
Ze hebben immers nog geen honger.

is het antecedent van het persoonlijk voornaamwoord *ze* gelijk aan het subject van de eerste zin, *de bavianen*, en aangezien het equivalent van *baviaan* in het Frans mannelijk is, correspondeert *ze* met een mannelijke vorm van de derde persoon:

(31) Les babouins ne mangent pas de bananes aujourd'hui.
Ils n'ont pas encore faim.

Als het antecedent echter gelijk is aan het object van de eerste zin, zoals in

(32) De bavianen eten vandaag geen bananen.
Ze zijn immers nog niet rijp.

dan correspondeert ze, aangezien het equivalent van *banaan* vrouwelijk is, met een vrouwelijke vorm van de derde persoon:

(33) Les babouins ne mangent pas de bananes aujourd'hui.
Elles ne sont pas encore mûres.

Deze voorbeelden tonen aan dat men voor de juiste vertaling van persoonlijke voornaamwoorden het antecedent ervan moet kunnen terugvinden; sprekers van het Nederlands hebben daar geen moeite mee, maar het valt niet mee om de regels die ze daarbij (onbewust) gebruiken expliciet te maken en zo te formuleren dat een automaat ze kan toepassen.

Het onderzoek in dit domein staat nog in zijn kinderschoenen. Er zijn wel een aantal interessante observaties en descripties voorhanden, maar een formele en computationeel bruikbare behandeling is vooralsnog niet beschikbaar.

2. Een historisch overzicht

2.1 Twee generaties

In de relatief korte geschiedenis van de automatische vertaling kan men twee generaties onderscheiden.

De systemen van de eerste generatie worden gekenmerkt door de afwezigheid van taalkundige analyse: brontaalzinnen worden woord-voor-woord op doeltaalzinnen afgebeeld en waar dat tot problemen leidt in verband met de woordorde of de woordkeuze, worden die ad hoc opgelost [conform voorbeeld (5-6)].

Een tweede kenmerk van die systemen is het gebruik van programmeertalen die nauw aansluiten bij de machinetaal. Dat was geen bewuste keuze: men

moest in die dagen - de jaren vijftig - roeien met de riemen die men had en dat waren nu eenmaal programmeertalen die meer geschikt zijn voor wiskundige dan voor taalkundige toepassingen.

Het eerste kenmerk - afwezigheid van taalkundige analyse - was een gevolg van de onderschatting van het vertaalprobleem. De opvatting van vertaling als decodering van geheimtaal mag dan al een inspirerende metafoor geweest zijn, als uitgangspunt voor de constructie van grote vertaalsystemen is zij ongeschikt gebleken: de relatie tussen *het regent* en *tneger teh* bij voorbeeld is van een heel andere aard dan die tussen *het regent* en *it is raining*. Naarmate dit steeds duidelijker werd, ging de automatische vertaling een andere weg op. Van de ontwikkeling van grootschalige woord-voor-woord vertalers schakelde men over op de studie van taalkundige modellen die een degelijker aanpak van de vertaalproblemen mogelijk zouden maken:

[...] by the mid-sixties most Machine Translation researchers were beginning to move along the path of learning how language operates and of attempting to incorporate the results of their research into the design of automatic procedures for the translating processes.
(Josselson, 1971)

In de praktijk heeft dit onderzoek geleid tot de toevoeging van syntactische analyse- en synthesesmodules aan vertaalsystemen. De eenheid van vertaling was niet langer het woord maar de geanalyseerde zin en voor de analyse en synthese van die zinnen werden modellen gehanteerd uit de theoretische taalkunde. Die belangstelling voor de taalkunde had een dubbele oorzaak: naast het besef dat men zonder taalkundige analyse geen echte vorderingen kon maken, was er het feit dat de taalkunde in die dagen steeds meer geformaliseerd en gemathematiseerd werd. Vooral onder invloed van Noam Chomsky kreeg de studie van de wiskundige eigenschappen van syntactische theorieën grote aandacht, ook vanwege taalkundigen.

Tegelijk en onafhankelijk van die evolutie deden er zich in de computerwetenschap nieuwe ontwikkelingen voor die leidden tot de creatie van zogenaamde hogere programmeertalen. Dat zijn talen die minder nauw aansluiten bij de machinetaal, maar flexibeler zijn in het gebruik en een geschikter formaat bieden voor de formulering van taalkundige regels. Voorbeelden van

zulke talen zijn Algol, Pascal en Prolog. Het duurde dan ook niet lang voor ze gebruikt gingen worden bij de ontwikkeling van vertaalsystemen.

Beide evoluties - het gebruik van syntactische modellen en van hogere programmeertalen - zijn kenmerkend voor systemen van de tweede generatie.

2.2 De huidige stand van zaken

Op dit moment biedt het domein van de automatische vertaling een gediversifieerde aanblik. In zijn overzichtsartikel, *A survey of machine translation: its history, current status and future prospects*, onderscheidt Jonathan Slocum drie soorten vertaalsystemen.

Ten eerste zijn er de produktiesystemen. Die zijn momenteel op de markt en worden dagelijks door vertalers gebruikt. De meeste ervan behoren tot de eerste generatie en vertonen daar ook alle tekorten van, maar het feit dat ze gebruikt worden, bewijst dat ze kostenbesparend werken. De cruciale vraag bij de evaluatie van zulke vertaalsystemen is immers niet of ze perfecte vertalingen produceren, maar veeleer of ze het de (menselijke) vertaler mogelijk maken om sneller, efficiënter of accurater te werken. Als de tandem mens-machine beter functioneert dan de mens in zijn eentje, dan heeft de machine zijn waarde bewezen.

Ten tweede zijn er de systemen in ontwikkeling. Dat zijn produktiesystemen in wording. Ze zijn meestal gebaseerd op de principes van de tweede generatie en stellen produkten in het vooruitzicht voor de jaren negentig.

Ten derde zijn er de systemen die niet meteen voor grootschalige ontwikkeling en produktie bedoeld zijn, maar waarin geëxperimenteerd wordt met nieuwe computationele technieken, met tekstmodellen en met systematische semantische analyse. Slocum noemt ze de onderzoekssystemen. Het kan nog lang duren voor zulke experimentele systemen en prototypes het stadium van de ontwikkeling en de produktie bereiken, maar het kan ook snel gaan. Zowel het onderzoek als het vinden van geldschieters voor dat onderzoek zijn activiteiten waarvan de uitkomst niet geheel voorspelbaar is.

Bibliografie

- CHOMSKY, N. *Syntactic structures*. Mouton, 1957.
- DURAND, J., P. BENNETT, V. ALLEGRANZA, F. VAN EYNDE, L. HUMPREYS, P. SCHMIDT EN E. STEINER. 'The Eurotra Linguistic Specifications: An Overview', in: *Machine Translation*, 6 (1991), p. 103-147.
- EYNDE, F. VAN. 'Automatische vertaling: een overzicht van veertig jaar onderzoek en een blik in de toekomst', in: *Linguistica Antverpiensia*, XX (1986), p. 151-204.
- EYNDE, F. VAN. 'The semantics of tense and aspect', in: *Natural Language Processing. Lecture notes in Artificial Intelligence*, Volume 476 (1991), p. 158-184.
- JOSSELSOHN, H. 'Automatic translation since 1960. A linguist's view', in: *Advances in Computers*, 11 (1971), p. 1-58.
- SLOCUM, J. 'A survey of machine translation: its history, current status and future prospects', in: *Computational Linguistics*, 11 (1985), p. 1-17.
- TSUJII, J. 'Future directions of machine translation', in: *Proceedings of the Coling Conference*, Bonn, 1986, p. 655-668.
- WEAVER, W. 'Translation', in: Locke en Booth [eds], *Machine translation of languages*, Wiley, New York, 1949, p. 15-23.
- De belangrijkste tijdschriften voor automatische vertaling zijn *Machine Translation* (Kluwer), *Computational Linguistics* (Association of Computational Linguistics) en *Studies in Machine Translation and Natural Language Processing* (Commission of the European Communities).

Een heuristisch vertaalmodel: twee vliegen in een klap

Jan Walravens (Brussel)

Sinds de tweede helft van de jaren zeventig is er een grote inspanning geleverd om de studie van het vertaalfenomeen tot een ernstige academische - en bijgevolg wetenschappelijke - discipline te verheffen. 'Verheffen' is hier wel degelijk het juiste woord, want tot voor een paar decennia kreeg je bij het uitspreken van de term 'vertaalwetenschap' hoogstens een smalend lachje als reactie. Dit vak werd duidelijk te licht bevonden om aan de universiteit gedoceerd te worden. Vandaag is het tij gelukkig gekeerd. Het lag wel enigszins in de lijn der verwachting dat deze discipline, om vermelde status te verwerven, vanaf de aanvang consequent voor een *beschrijvende* aanpak koos (cf. Holmes 1978 en Hermans 1985). Maar hoewel deze aanpak bijzonder interessante vruchten heeft afgeworpen en blijft afwerpen, gaan er met de regelmaat van een klok stemmen op (cf. Woodsworth 1988, Nord 1988, Jones 1989 en Weissbort 1989) om de vertaler/vertaalster *zelf* aan het woord te laten en na te gaan in welke mate zijn of haar discours bij kan dragen tot het formuleren van een 'Algemene Vertaaltheorie', wat het uiteindelijke doel is van de vertaalwetenschap.

Een van de hoofdbekommernissen van het vertaalwetenschappelijk onderzoek is inzicht te verwerven in de aard en de werking van het vertaalproces zelf. Maar tot op heden heeft de experimentele psychologie (waar nochtans heel wat van de te verwachten viel/valt, denk maar aan de zogenaamde 'thinking aloud' procedures) noch de beschrijvende vertaalwetenschap in dit opzicht veel opheldering gebracht. Als de beschrijvende vertaalwetenschapper enig inzicht wil krijgen in wat er omgaat in de psyche van de vertaler, dan moet hij hypothesen omtrent de vertaalactiviteit formuleren vanuit een vergelijking tussen brontaaltekst en doeltaaltekst en/of, in het beste geval, steunen op (helaas vaak erg verwarde) notities gemaakt door de vertaler/vertaalster met betrekking tot zijn of haar vertaalwerk. Zo'n aanpak is uiteraard wetenschap-

pelijk verantwoord, maar vrij omslachtig. Bovendien is het in vele gevallen moeilijk hypothesen te verifiëren (b.v. wanneer de auteur overleden is of niet bereid gevonden wordt commentaar te leveren bij eigen werk) zodat het denkbaar is dat een schitterende theorie gebouwd is op drijfzand, zonder dat men daar ooit achter kan komen.

Als we bijgevolg enig profijt willen halen uit het discours van de vertaler/vertaalster om een dieper inzicht te verwerven in het wezen van het vertaalproces, dan lijkt het wenselijk een bruikbaar methodologisch framework te hebben waarbinnen zulke onderzoeken op een systematische manier kunnen gebeuren.

Een schematische voorstelling van de brede context van het vertaalgebeuren zou eruit kunnen zien zoals Fig. 1. Het bron- en doelsysteem¹ worden gescheiden door een verticale stippellijn. Binnen elk systeem zijn allerlei 'krachten' aan het werk die elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden (cf. de richting van de pijlen). Zo is het bij voorbeeld duidelijk dat het politiek-economische en het culturele klimaat waarin de vertaler/vertaalster werkt een invloed hebben op zijn/haar werk (denk maar aan het systeem van vergoeding voor de vertaler/vertaalster, of het ontbreken van enige behoorlijke vergoeding). De wisselwerking tussen al deze 'krachten' en de plaats die vertalingen daarin innemen, is het onderzoeksterrein bij uitstek van de beschrijvende vertaalwetenschap. Maar zoals aangekondigd, zouden we ons in deze bijdrage voornamelijk bekommeren om de activiteiten van de vertaler/vertaalster zelf. Met dat doel richten we onze blik op de kern van het model, waarvan Fig. 2 een uitvergroting is. De 'module' is enerzijds gegroeid uit bestaande theoretische modellen over het vertaalproces (cf. Nida en Taber 1969 en Holmes 1988) en anderzijds uit mijn eigen vertaalpraktijk².

Fig. 1: Model voor het vertalen van (literaire) teksten
Symbolen en afkortingen:

P	=	politiek	Com	=	opdrachtgever
E	=	economie	Tr	=	vertaler
C	=	cultuur	Trea	=	doeltaallezer
W	=	wereld	TLt	=	doeltaaltekst
SLa	=	bronauteur	GOV	=	'Governing Box'
Srea	=	brontaallezer	SUPP	=	'Supporting Box'
H	=	historisch verband	SLt	=	brontaaltekst

Fig. 2: Module voor het vertalen van literaire teksten
Symbolen en afkortingen:

Lit	: literair	T	: volledig oeuvre
Styloling	: 'styloinguistics'	T1	: de brontaaltekst
Disc An	: 'discourse analysis'	Viewpoint	: vertelperspectief
Pragm	: pragmatiek		

Zoals blijkt uit Fig. 2 wordt het vertaalproces gedomineerd door de zogenaamde governing box. Hierin legt de vertaler/vertaalster vast welk(e) doel(en) hij/zij met de vertaling wil bereiken en hoe de vertaling zou moeten 'functioneren' in het doelsysteem (b.v. 'Welk lezerspubliek willen we bereiken?'). Het spreekt vanzelf dat deze basisregels het hele vertaalgebeuren zullen beïnvloeden, zeg maar domineren.

De supporting box bevat alle mogelijke informatie die de vertaler/vertaalster kan verzamelen of relevant acht met betrekking tot de relatie tussen de broncultuur en de doelcultuur (b.v. het ontbreken van een literair genre in de doelcultuur terwijl je net dat genre uit de broncultuur moet vertalen).

In de time en culture box beslist de vertaler/vertaalster welke houding hij/zij zal aannemen (b.v. trouw aan de brontekst of 'vrije' vertaling) wanneer een 'oude' tekst vertaald dient te worden (b.v. een stuk van Shakespeare voor een hedendaags publiek).

Daarna wordt de brontaaltekst onderworpen aan een (inhoudelijke) analyse. Afhankelijk van de opleiding en specialisatie van de vertaler/vertaalster kan gebruik worden gemaakt van één analysemethode of een combinatie van verschillende aanpakken. Welke methode ook wordt gekozen, de analyse moet in elk geval leiden tot een karakterisering van het zogenaamde idiolect van de bronauteur en het in kaart brengen ('SLt map') van de *vormelijke* eigenschappen van de brontaaltekst.

In het volgende stadium van het vertaalproces wordt bepaald in welke mate de inhoudelijke en vormelijke kenmerken van de brontaaltekst zullen worden overgenomen in de doeltaaltekst ('idiolect TLa' en 'TLt MAP'). Wanneer het doel van je werk bij voorbeeld is een Nederlandse versie voor kinderen te schrijven van een Russische volksvertelling (wat zou blijken uit de governing box) dan is het weinig waarschijnlijk dat het idiolect van de vertaler/vertaalster en de 'kaart' van de doeltaaltekst identiek zullen zijn aan het idiolect van de bronauteur en de 'kaart' van de brontaaltekst. Mocht het daarentegen in je bedoeling liggen een 'wetenschappelijk verantwoorde' uitgave te verzorgen van datzelfde volksverhaal dan zal je erop toe moeten zien dat de stadia C en E van het vertaalproces identiek zijn.

De volgende stap in de 'module' omvat het niveau van de *eigenlijke* vertaalbeslissingen, dat wil zeggen het concrete omzetten van de brontaaltekst in de doeltaaltekst. Ik zal aan de hand van een kort voorbeeld illustreren hoe dat in

zijn werk gaat, maar het is van belang in het achterhoofd te houden dat vertaalbeslissingen worden genomen in functie van de informatie die door het model en de module wordt aangereikt, waarbij *in principe* een hiërarchie wordt gerespecteerd van boven naar onderen toe en van links naar rechts (het is weliswaar denkbaar dat hierop uitzonderingen kunnen voorkomen). Dat betekent bij voorbeeld dat de wens van de opdrachtgever ('Com') voorrang heeft op de persoonlijke smaak van de vertaler ('Tr'). Of dat de doelstellingen neergeschreven in de governing box, de voorkeur genieten boven de resultaten van de analyse. Maar eerst een voorbeeld uit de praktijk.

De passage die ik even van naderbij wil onderzoeken komt uit het vierde tafereel van het bekende stuk van Tennessee Williams, *A Streetcar Named Desire*. De vertaling werd gemaakt ten behoeve van het gezelschap TheaterTeater uit Mechelen, deels omdat de regisseur niet tevreden was met bestaande Nederlandse versies. Hieronder volgen na elkaar origineel en vertaling:

What you are talking about is brutal desire -
Desire!
The name of that rattle-trap street-car that bangs through the Quarter,
up one old narrow street and down another [...]

Waar jij over praat is brutale begeerte -
Platweg Begeerte!
Zo heet die rammeltram die hier rondbeukt straat in, straat uit.

Binnen het bestek van deze bijdrage is het onmogelijk elke verschuiving tussen origineel en vertaling in detail te bespreken, maar enkele opvallende 'ingrepen' kunnen toch opgemerkt worden.

1. 'The name of that' wordt 'Zo heet'

Een van de bezwaren die de regisseur van deze produktie had tegen bestaande Nederlandse vertalingen was dat ze vaak 'stroef' overkomen, dat ze 'niet lopen', veelal omdat de Nederlandse tekst de Engelse nogal slaafs volgt. Een eerste element uit het model waar hier dus rekening mee gehouden is, is de wens van de opdrachtgever ('Com'). Een tweede element is de governing

box waarin gespecificeerd werd dat de vertaling trouw moest blijven aan het origineel, maar niet ten koste van de 'vlotheid'. Dit is immers een stuk dat opgevoerd zou worden: de Nederlandse tekst moest dus 'goed in de mond liggen'. Omwille van deze twee redenen werd dan ook gekozen voor 'Zo heet' in plaats van, bij voorbeeld, 'De naam van die [...]']'.

2. 'brutal desire' wordt 'brutale begeerte'

Men zou kunnen opperen dat de vertaling een ongewenste toevoeging bevat aangezien de Engelse tekst niet allitereert en de Nederlandse wel. Toch werd voor de alliteratie gekozen omdat, weer in samenspraak met de regisseur, vooraf bepaald werd het uitgesproken '*litteraire* karakter' van de brontaaltekst zoveel mogelijk te bewaren. Aangezien het elders in de vertaling niet altijd mogelijk was het 'spel met de taal' van Williams getrouw na te bootsen, moet dit fragment beschouwd worden als een geval van 'compensatie': een toevoeging *hier* om te compenseren voor een gemis elders.

3. 'the Quarter' wordt 'hier'

De regisseur wou dat al te specifieke verwijzingen naar eigenaardigheden of kenmerken van de zuidelijke Verenigde Staten (waar het stuk speelt) zouden worden geweerd. Nu verwijst 'the Quarter' naar 'The French Quarter', een oude wijk in New Orleans. Deze plaatsbepaling is heel herkenbaar voor een Amerikaans publiek, maar minder voor een Europees. Wat wel herkenbaar is voor een Europees publiek als 'setting' is de toneelruimte waarin het stuk wordt opgevoerd; vandaar de vertaling 'hier'.

4. 'that rattle-trap street-car that bangs [...] up one old narrow street and down another' wordt 'die rammeltram die [hier] rondbeukt straat in, straat uit'.

Op het eerste gezicht wordt hier gewoon verwezen naar een oude tram die met veel lawaai door de wijk rijdt en die, zoals uit de bredere context blijkt, een van de hoofdpersonages naar haar bestemming brengt. Maar de literaire analyse heeft aan het licht gebracht dat het werk verscheidene betekenislagen heeft³ en dus op verschillende niveaus gelezen moet worden. Een van die betekenislagen is de zwoele sfeer van seksuele aantrekkingskracht die - vaak onuitgesproken - de drijfveer is voor het handelen van de personages. Achter

hun woorden zit dan ook voortdurend meer verscholen dan de lezer na een eerste lectuur zou vermoeden. In het licht daarvan mag men de woorden 'bang', 'narrow street' en 'up and down' een diepere, seksueel geladen, betekenis toekennen. Een van de middelen die de vertaler/vertaalster tot zijn/haar beschikking heeft om een equivalent te vinden voor dat soort dubbelzinnigheden is het gebruik van zogenaamde 'vrije associatie' (in dit geval weerom binnen het bredere kader van het model).

Een lijstje van vrije associaties met als centrale gedachten seksualiteit, vruchtbaarheid, gammel transport, dubbele bodem, klankassociatie met de brontaaltekst, gaf als resultaat het woord 'rammelaar'. Een mannelijk konijn staat namelijk bekend om zijn grote 'produktiviteit' en het werkwoord 'rammelen' verwijst naar het geluid van de tram. Het overstapje naar 'rammeltram' was daarna eenvoudig, ook al omdat het stuk vooral in Vlaanderen opgevoerd zou worden, waardoor de parallelle /a/=a/ vanzelfsprekend werd. Dat soort informatie met betrekking tot eigenaardigheden van bron- en doeltaal wordt opgeslagen in de supporting box.

Het werkwoord 'to bang' slaat enerzijds op het lawaai dat de tram maakt; anderzijds roept het als 'slang'-woord een beeld op van seksueel contact. De combinatie van beide - weer via associatie - leidde tot 'rondbeukt'. Dat ene lettertje ('b') verschil met een duidelijk herkenbaar werkwoord scheidt een dubbelzinnigheid die vergelijkbaar is met die in het Engels.

De 'straat in, straat uit' behoeft in het licht van wat voorafgaat, naar ik meen, geen verder commentaar.

De reden waarom 'old' en 'narrow' zijn weggevallen, dient weer gezocht te worden bij de wens van de opdrachtgever ('Com') om wat hij zag als 'overtolligheden' voor zijn doelpubliek te mijden. We zien hier dus hoe het samenspel tussen analyse, associaties en opdrachtgever uiteindelijk tot een doeltaaltekst leidt.

Dit voorbeeld uit *A Streetcar Named Desire* toont aan hoe het relaas van de *systematische* introspectie van de vertaler zelf een rijke bron van *betrouwbare* informatie verschaft aan de onderzoeker die het vertaalproces beter wil leren kennen⁴.

Maar er is meer! Door systematisch terug te grijpen naar de verschillende componenten van het model worden als het ware een aantal vertaaloplossingen aangereikt, althans ten dele. Daarom noem ik het een '*heuristisch*' model: het assisteert de vertaler/vertaalster bij het zoeken naar oplossingen voor concrete problemen. Dat betekent niet dat het model vertalingen 'genereert', maar de zelfopgelegde introspectie via het model maakt de kans op coherente, consequente en gefundeerde vertaalkeuzes wel degelijk groter. Dat kan de kwaliteit van vertalingen die volgens deze aanpak gemaakt worden alleen maar vergroten. Hierbij dient opgemerkt dat het model flexibel genoeg is om gebruikt te worden door verschillende vertalers (elk met behoud van hun eigen 'stijl') en over de grenzen van specifieke talenparen heen⁵.

Ik maak me bijgevolg sterk dat ik met dit heuristische vertaalmodel twee vliegen in één klap sla. Hopelijk kunnen daar met mij heel veel vertalers én onderzoekers baat bij vinden.

Bibliografie

- HERMANS, TH. [red.]. *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*. Londen, Croom Helm, 1985.
- HOLMES, J.S. e.a [red.]. *Literature and Translation*. Leuven, Acco, 1978.
- HOLMES, J.S. *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam, Rodopi, 1988.
- JONES, F.R. 'On Aboriginal Sufferance: A Process Model of Poetic Translating', in: *Target*, 1:2 (1989), p. 183-199.
- NIDA, E.A. en C. TABER. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden, Brik, 1969.
- NORD, CH. *Textanalyse und Uebersetzen*. Heidelberg, Julius Groos, 1988.
- The Theatre of Tennessee Williams*. New York, New Directions Books, 1971.
- WEISSBORT, D. [red.]. *Translating Poetry. The Double Labyrinth*. Londen, MacMillan, 1989.
- WOODSWORD, J. 'The Role of The Translator in Literary Translation', in: P. Nekeman [red.], *Translation, Our Future*, Maastricht, Euroterm, 1988.

Eindnoten:

- 1 Aangezien ik mijn proefschrift over het heuristische vertaalmodel in het Engels heb geschreven (*The Missing Link. Towards a heuristic Model for the Translation of Literary Texts*. Onuitgegeven doctoraatsscriptie, Universit  Libre de Bruxelles, 1991), is de terminologie bij de afbeeldingen in het Engels. De lezer zal het mij vergeven dat ik die terminologie aanhoud tot ik voor mezelf heb uitgemaakt voor welke Nederlandse termen ik uiteindelijk zal kiezen.
- 2 Die omvat voornamelijk vertalingen van hedendaagse toneelstukken uit het Frans, het Engels en het Duits naar het Nederlands evenals de vertaling naar het Nederlands van John Barths *Sabbatical* (1982) als onderdeel van mijn proefschrift.
- 3 Uiteraard kan hier binnen het bestek van deze bijdrage niet in detail op worden ingegaan.
- 4 Het is tevens mogelijk de factoren die de vertaalbeslissing hebben beïnvloed in eenvoudige 'formules' voor te stellen zodat de beschrijvende onderzoeker heel snel achter de 'vertaalpoëtica' van zijn studieobject kan komen. Helaas valt een bespreking van die 'herschrijfregels' buiten het bestek van deze bijdrage.
We moeten ook opmerken dat onze aanpak het makkelijker maakt zinvolle uitspraken te doen over de *kwali teit* van een vertaling: wij weten immers *waarom* een vertaler/vertaalster in een bepaald geval voor X gekozen heeft en niet voor Y.
- 5 Uiteraard kunnen vertalers/vertaalsters ook iets opsteken van de vertaalstrategieën van hun collega's wanneer ze geconfronteerd worden met vergelijkbare problemen in andere contexten. Ook hier kan het heuristische vertaalmodel zijn diensten bewijzen.

Vertalen - Het recht om te kiezen

Olga Krijtová (Praag)

Wijlen professor Jiří Levý (1926-1967), een bedrijver van de vertaalwetenschap bij uitstek, schreef ooit in zijn verhandeling: *Genese en receptie van het literaire werk* het volgende:

Vanuit het oogpunt van de vertaler is het vertalen op elk moment van zijn arbeid (dus vanuit pragmatisch oogpunt) een beslissingsproces, d.i. een serie van een bepaald aantal opeenvolgende situaties - zoals zetten in een spel - waarin de vertaler een keuze moet maken uit een bepaald aantal alternatieven. Een primaire beslissing is vanzelfsprekend de keuze van een te vertalen werk. De theorie van het vertalen laat deze keuze in de regel buiten beschouwing, alhoewel het om een zeer gecompliceerde strategie gaat, waarvan de regels vooral beheerst worden door uitgevers en waarmee de literaire sociologie zich bezig zou moeten houden¹.

Kan deze primaire beslissing voor de vertaalwetenschapper dus van ondergeschikt belang zijn, voor de vertaalkundige en vooral voor de vertaler, die niet zo maar klakkeloos een door anderen gekozen werk vertaalt, maar zelf *kies*t, is juist deze oerbeslissing van essentiële waarde. En wanneer hij even stil staat bij de verregaande gevolgen van zijn keuze, kan een verlamdend gevoel van verantwoordelijkheid hem soms parten gaan spelen. Het door hem gekozen en dikwijls met enorme inspanning gepousseerde en vertaalde werk - uit de context van een hele literaire produktie gerukt - zal in het land van aankomst voortaan het land van herkomst vertegenwoordigen. Decennia lang, ja, soms eeuwenlang.

Als men achteraf de keuze van de uit het Nederlands vertaalde werken in mijn land of het uwe beoordeelt, staat men vaak vol verbazing, vaak vol

bewondering en soms ook vol onbegrip stil bij de motieven die de vertalers in lang vervlogen tijden bewogen juist een bepaald boek uit een overvloed van andere werken te kiezen.

Hoe kwam het bij voorbeeld dat Erasmus al in 1513 (dus nog tijdens zijn leven) in het Tsjechisch vertaald werd, zelfs nog voordat zijn werk in het Nederlands verscheen? Wat bewoog de vertaler van *Noodlot* van Couperus om deze auteur al in 1895 - dus vijf jaar nadat het boek in Nederland verschenen was - in het Tsjechisch om te zetten, op een tijdstip dat de jonge schrijver zijn belangrijkste boeken nog zou gaan schrijven? Waarom werden zoveel boeken van Conscience zo snel na het verschijnen in het Tsjechisch en Deens vertaald en maakten de Vlaamse en Nederlandse regionalisten en Noordnederlandse rasvertellers sinds de jaren twintig zo'n goede beurt in zo vele landen, terwijl ze in hun geboorteland vaak denigrerend bejegend werden en eigenlijk nog steeds worden?

Bijna altijd kan men de drijfveren van de toenmalige - en ook hedendaagse - vertaler opsporen, verklaren en rechtvaardigen. Het vertaalde boek was in een bepaalde periode in het doel-land, dus in het land van aankomst, nuttig en belangrijk, al scheen het in het land van herkomst vaak omstreden te zijn. De metatekst bleek dus belangrijker dan de prototekst.

En daarmee zitten we meteen middenin een groot probleem: het recht van de keuze. Wie moet, of beter gezegd: wie mág bepalen welke culturele waarden de grens over gestuurd moeten worden? Wie bepaalt wat voor een land in den vreemde wel of niet representatief is? De zender in het land van de brontekst of de ontvanger in het land van de doelttekst?

Op het eerste gezicht lijkt ons 'de geadresseerde' belangrijker. De vertaler is in zo'n geval een culturele postbode, die zijn regionen op z'n duimpje moet kennen om 'de bestelling' (over een boodschap durft men na de bekende passage uit Harry Mulisch *Voer voor psychologen* niet te spreken) aan de juiste ontvanger te overhandigen. Maar wie bij zijn keuze het land van aankomst laat prevaleren, loopt vaak het gevaar dat hij - volgens de heersende opinie in het land van de auteur - niet het belangrijkste, het meest toonaangevende, kortom: dat wat men representatief vindt, gekozen heeft ... En omgekeerd: wie die keuze alleen op grond van criteria in het land van herkomst baseert, veronachtzaamt de culturele code, de context waarin het naar een ander land overgeplante werk zijn verdere leven zal leiden.

Voorstanders van het ene of het andere standpunt kunnen met een bijna gelijke hoeveelheid doorslaggevende argumenten of ook drogredenen op de

proppen komen en het enige resultaat is dan 'een som van misverstanden'.

In een artikel van Marjolein de Vos over de Neerlandistiek in Polen (CS Literair, *NRC Handelsblad* van 23-3-1990) komen we meermalen de woorden 'wonderlijk' en 'eigenaardig' tegen wanneer de keuze van in het Pools vertaalde Nederlandse literatuur ter sprake komt:

Daaronder bevinden zich wonderlijke keuzes. In de jaren dertig bestond onze literatuur wat de Polen betreft vrijwel uitsluitend uit het oeuvre van Jo van Ammers-Küller, in de jaren zeventig interesseerde men zich voor Maria Rosseels, Ward Ruyslinck en Marnix Gijsen. Ook auteurs van wie menig Nederlandse lezer ongetwijfeld nog nooit gehoord heeft, zoals Jo Elsendoorn, Walter Breedveld, Aster Berkhof en Cor Ria Leeman, kunnen in principe in een Poolse boekenkast aangetroffen worden [...]. De Polen moeten een eigenaardige indruk hebben van de Nederlandse literatuur als zij geloven dat de belangrijkste vertegenwoordigers daarvan Ward Ruyslinck, Ivo Michiels en Hugo Raes zijn.

Natuurlijk, een krantartikel hoeft niet uitputtend te zijn, maar toch vraag ik lichtelijk gepikeerd: Vanwaar die onvrede? Het is toch hún goede recht om hún eigen keuze te maken. Alleen zij weten welke affiniteit zij tot het werk van genoemde schrijvers hebben, welke herkenbare aanknopingspunten zij daarin vinden. Blijkbaar waren de zenders en de ontvangers op dezelfde golflengte afgestemd, toen juist deze boeken voor vertaling gekozen werden. Mogelijk speelden ook andere factoren in het eerste beslissingsproces - de keuze van een te vertalen boek - een doorslaggevende rol.

In de uitputtende bijdragen over de vertaalactiviteiten in verschillende landen, die tijdens het tiende Colloquium Neerlandicum in Gent voorgedragen werden en in de Handelingen gepubliceerd zijn, komen we de problematiek van de primaire keuze vaak tegen. Als we de opgesomde resultaten van die keuze bekijken, zien we de betrekkelijk hoge percentages van vertaalde hobby-boeken, van kinderliteratuur in de ruimste zin waaronder ook religieuze boeken (de Kinderbijbel b.v.) naast de kleinere aantallen vertaalde boeken uit de groep 'volwassenenliteratuur', onderverdeeld in 'volwaardige literatuur' en 'ontspanningsliteratuur'².

Datzelfde beeld krijgen we trouwens voor ogen als we de lijsten van uit het Nederlands vertaalde boeken in het onvolprezen tijdschrift *Ons Erfdeel*

volgen.

Een Neerlandicus pur sang kan onder deze feiten gebukt gaan. Hij kan zich afvragen: Wat voor beeld over de Nederlandstalige literatuur moet een buitenlandse estheet zich naar aanleiding van de vertalingen uit het Nederlands vormen, als non-fiction en lectuur prevaleren? En onze repliek kan luiden: Moet dat noodzakelijkerwijs een eigenaardig, vreemd, raar en wonderlijk beeld zijn?

Dikwijls lopen de grenzen van wat onder de noemer literatuur en lectuur valt in verschillende landen wat anders. In mijn land worden bij voorbeeld goede regionale romans wél tot de literatuur gerekend, terwijl er zeker neerlandici zijn die ook *Ernest Claes*, Felix Timmermans en Stijn Streuvels uit de literatuur bannen. Andere maatstaven dus, dat zeker, maar wie heeft het recht die maatstaven te bepalen? De neerlandicus in het land van afkomst - en welke neerlandicus dan wel: die van *De Revisor* of die van *De Leeuwarder Courant*? Die van een universiteit uit België of uit Nederland? Of heeft de vertaler als culturele bode, of de gretige lezer in welk land dan ook, toch enig recht van spreken? Of beslissen ze allen te zamen? Zou zoiets ooit kunnen?

Tientallen culturele ambassadeurs kunnen in verschillende landen één en hetzelfde cultuurproduct proberen door te drukken, aan te praten of te subsidiëren - en toch kan het resultaat teleurstellend zijn.

Er waren destijds zeker betere schrijvers dan Conscience en toch was het rond de eeuwwisseling zeer nuttig dat juist hij in het Tsjechisch vertaald werd. In de toonaangevende Nederlandse kritieken gooit Antoon Coolen zeker geen hoge ogen, en toch werden in de jaren dertig zijn boeken in Tsjechoslowakije net zo gretig gelezen als het werk van Jo Ammers-Küller in Polen. Inderdaad, de voorkeur voor bepaalde schrijvers is in bepaalde landen en bepaalde tijden soms 'wonderlijk', maar - zoals gezegd - haast altijd gegrond, verklaarbaar en begrijpelijk wanneer men de maatschappelijke en culturele context van die tijd in overweging neemt. Laten we de Tsjechen in de troosteloze jaren zeventig in hun dagelijkse beslommeringen dan ook hun Johan Fabricius en Jan de Hartog gunnen, want de toenmalige Nederlandse moderne 'top-tien'-auteurs waren voor hen mijlen ver. Wie de jaren zeventig in Bohemen meemaakte vindt het ook helemaal niet verwonderlijk dat toen ook Louis Couperus en Willem Elsschot hun come-back beleefden, en dat ook historische en biografische romans, waarin naar dubbele bodems gezocht

kon worden (zoals in *Adriaan Brouwer* van Felix Timmermans) een goede beurt maakten. Buiten-literaire redenen misschien. Maar wat maakt dat uit?

Met een soortgelijke benadering dient rekening gehouden te worden bij het beoordelen van literair-historische werken, literatuurgidsen, schetsen van de Nederlandse letteren geschreven door buitenlandse neerlandici. Die bekijken immers de Nederlandse - voor hen vreemde - literatuur met on-Nederlandse inheemse ogen, vanuit een ander milieu. Het is zeker opvallend dat 'in de Poolse *Historia literatury niderlandzkiej* Daniël Robberechts, Mark Insingel en Willy Roggeman samen ruim drie bladzijden krijgen, gevolgd door een halve pagina waarop fluks Bert Schierbeek en Gerrit Krol behandeld worden', aldus het reeds genoemde artikel van Marjolein de Vos. Even 'opvallend' zou het een Nederlandse lezer van de Tsjechische *Schets der Nederlandse literatuur* voorkomen dat daarin de zogenaamde vertellers zoveel ruimte krijgen, terwijl ongetwijfeld belangrijke andere moderne schrijvers, wier werk om allerlei redenen onvertaald bleef, het met veel minder moesten doen of gewoon ontbreken. Hun namen zouden voor de Tsjechische lezer net zo weinigzeggend zijn als de namen van onbekenden in een telefoongids. Ook hier is het wenselijk de polyfonie te benadrukken. Buitenlandse neerlandici moeten uiteraard goed op de hoogte zijn van de oorspronkelijke Nederlandse literair-historische en theoretische werken. Maar ook de in het buitenland geschreven beschouwingen over de Nederlandse literatuur en hun soms eigenaardige, maar toch gemotiveerde keuze van auteurs hebben het recht op die eigen gekleurde visie. Dat recht wordt de buitenlandse neerlandici trouwens ook al - zij het schoorvoetend - vanuit Nederland toegekend. In het uitvoerige - later door Brandt Corstius bestreden - artikel '*Hollands Glorie*' van Nicolaas Matsier en Willem van Toorn (*NRC-Handelsblad* , CS van 7-12-1990) lezen we: 'Het zelfbewustere Nederland [...] zou de totstandkoming moeten bevorderen van Nederlandse literatuurgeschiedenissen in de belangrijkste Europese talen, *toegesneden op de nationale literaturen in kwestie*' (gecursiveerd door mij, O.K.).

Natuurlijk wordt door dit 'toesnijden' het beeld van de Nederlanden in het buitenland onvolledig, 'besnoeid', dus enigszins vertekend. Maar elk beeld is immers bedrieglijk - daarom is het ook alleen maar een beeld. Net zo vertekend - want alleen fragmentarisch - kan het beeld zijn dat de Tsjechische (of Poolse, Hongaarse, maar ook Duitse, Engelse - en noem maar op) lezer in de uit het Nederlands vertaalde boeken vindt of méént te vinden.

Het specimen is nu eenmaal te klein. Terwijl de een zou denken dat de zorgen van de doorsnee-Nederlander zich tot de problemen van moederbinding, vaderfiguur en seksuele perikelen beperken, dat de Nederlandse bevolking na de oorlog opgehouden heeft te werken - want welke protagonist in de, wat heet toonaangevende boeken, heeft er een baan? - kan een andere lezer weer de indruk krijgen dat álle Nederlanders gebukt gaan onder hun oorlogsverleden en alle Vlamingen zitten te tobben over collaboratie. En ook dat is allemaal waar, ook al is 'niets geheel waar en zelfs dat niet'.

De vertaler - de promotor van de Nederlandse literatuur - die alle criteria zeer verantwoord overweegt, kan soms van culturele postbode veranderen in de beruchte ezel van Buridanus, die - tussen twee gelijke hopen hooi staande - door besluiteloosheid (of in ons geval door te veel verantwoordelijkheidsgevoel) verhongert. Laat hem dat trieste lot bespaard blijven! Laat hem het recht om te kiezen, desnoods het recht van beide hopen te snoepen, van twee walletjes te eten. Als hij de kostelijkste (gezondste en meest verantwoorde) hapjes overslaat, zullen die misschien weer door anderen gevonden worden. Té vers gras kan afsterven en verrotten, maar geurend hooi kan nog een popsje blijven liggen zonder zijn waarde te verliezen. Echte waarde is immers niet aan kortstondige mode onderhevig en een vertaler is nooit alleen. Naast hem zijn, en na hem komen toch weer andere vertalers met een eigen keuze. Ook zij zullen hun steentje tot het mozaïek bijdragen. En dat dit mozaïek, het beeld van de Nederlandse cultuur in den vreemde, altijd onaf zal zijn, dát is immers de grote uitdaging en grote bekoring van het alledaagse werk.

Eindnoten:

- 1 Jiří Levý: *Geneze a recepce literárního díla* opgenomen naar het manuscript van de auteur in: J. Levý: *Bude literární věda exaktní vědou?* (Zal de literaire wetenschap een exacte wetenschap worden?), Praag, 1971.
- 2 Zie het artikel van Kris van de Poel: 'Nederlandse literatuur in Deense vertaling van 1841 tot 1988', of de bijdrage van Ingrid Wikén Bonde: 'Vertalingen in het Zweeds van Nederlandstalige literatuur' (*Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum*, Woubrugge, 1989, p. 101-108 en 109-114), waarin geconstateerd wordt dat ongeveer een vijfde deel van de vertaalde boeken bestaat uit wat in de literaire overzichten en leesboeken 'literatuur' mag heten.

Annie M.G. Schmidt in Zweden Ingrid Wikén Bonde (Stockholm)

1. Nederlandse literatuur in Zweden

In een in 1990 in Stockholm verschenen proefschrift over de wijze waarop de Duitse literatuur zijn weg vindt naar het Zweedse publiek wordt getracht een beeld te geven van het 'vaak ondoorzichtelijke web van persoonlijke interactie, van invloeden en instellingen die bepalen wat de Zweedse lezer aangeboden krijgt'¹. Wie zich in Zweden bezighoudt met Nederlandse literatuur herkent de situatie, hoewel er ook verschillen zijn. Ik noem een paar conclusies uit het boek en geef een kort commentaar:

Duitse uitgeverijen kunnen niet begrijpen dat schrijvers die in Duitsland beroemd zijn in Zweden bijna onopgemerkt blijven.

Dit geldt misschien in iets mindere mate voor Nederlandse uitgevers. In Nederland neigt men al gauw - al te gauw - tot relativering van zijn eigen belangrijkheid. Maar de conclusie dat succes in het land van ontstaan geen garanties biedt voor succes in het buitenland klopt ook in het geval van de Nederlandse literatuur.

Duitse literatuur wordt in Zweden niet vanwege de financiële opbrengst uitgegeven, maar is bedoeld voor een beperkte kring van critici en schrijvers.

Dit geldt alleen in beperkte mate voor de Nederlandse literatuur voor volwassenen. Er is in Zweden geen Nederlandse cultuurtraditie, terwijl er in Zweden wel een Duitse cultuurtraditie bestaat. En voor de kinderliteratuur ligt het mijns inziens zéker anders. Die wordt uitgegeven voor kinderen en de besprekingen richten zich tot ouders, grootouders en degenen die beroeps-

halve goed leesvoer voor kinderen najagen, bij voorbeeld bibliothecarissen, pedagogen, psychologen.

De keuze van de uitgeverijen is vrij willekeurig en toevallig.

Ja, ieder Nederlands boek dat in het Zweeds wordt vertaald heeft zijn eigen 'geschiedenis'!

Bibliotheken laten zich echter bij hun inkopen vaak leiden door de beoordelingen van hun lectors².

Er is geen reden waarom dat niet zou gelden voor Nederlandse boeken.

2. Annie Schmidt in het Zweeds

Laten we nu aan de hand van enkele feiten en gegevens nagaan wat er in Zweden met Annie M.G. Schmidt is gebeurd. In Nederland is Annie Schmidt niet alleen bekend als kinderboekenschrijfster maar ook als schrijfster van gedichten (light verse), cabarettteksten en toneel; ze schreef de eerste echt succesvolle Nederlandse radioserie, de eerste Nederlandse televisieserie en de eerste Nederlandse musical. Ze heeft in Nederland als het ware aan de wieg gestaan van drie genres, alledrie behorend tot de zogenaamde 'lichte', 'minder serieuze' cultuurvormen, en ze is Nederlands grootste vertegenwoordigster van het genre kinderboek, dat tot voor kort ook 'minder belangrijk' werd geacht³. In alle genres die ze heeft uitgeoefend is ze buitengewoon geliefd en populair geworden en ze is in alle genres met prijzen bekroond.

Zweden kent haar alleen als schrijfster van prozaromans voor kinderen. Haar overige werk is immers vrijwel onvertaalbaar. De charme van haar gedichten ligt besloten in de taal zelf en in het spelen met taal. Het succes van haar radio- en televisieseries en musicals berust - zoals het succes van de meeste cabarettteksten - op een goede kennis van het milieu waar de humor van de schrijfster op mikt en waarvan ze de toon en de taal op onnavolgbare wijze heeft weten op te roepen. Ook dit genre is onvertaalbaar. Gelukkig dat Annie Schmidt ook kinderboeken in prozavorm heeft geschreven. Zulke teksten zijn wel enigszins vertaalbaar en kunnen de niet-Nederlandse lezer een indruk geven van de humor en de taalvirtuositeit van deze auteur.

Uit de recensies blijkt dat zowel haar humor als haar manier om de gewoonste, meest alledaagse spreektaal tot een kunstgenre te verheffen zelfs in de vertalingen gehandhaafd is gebleven. In het Zweeds vertaalde boeken van Annie Schmidt zijn, in volgorde van verschijnen:

1. Ned.: *Abeltje* (De Arbeiderspers 1953)
Zwe.: *Hissresan* (Rabén och Sjögren 1957, vert. door Saima Fulton)
2. Ned.: *Tijs en Lapeje* ⁴
Zwe.: *Lill-Mickel och Kisse Miss* (Folket i Bild 1961, vert. door Åke Löfgren)
3. Ned.: *De A van Abeltje* (De Arbeiderspers 1955)
Zwe.: *På jakt efter Laura* (Rabén och Sjögren 1959, vert. door Saima Fulton)
4. Ned.: *Wiplala* (De Arbeiderspers 1957)
Zwe.: *Viplala* (Rabén och Sjögren 1961, vert. door Saima Fulton)
5. Ned.: *Wiplala weer* (De Arbeiderspers 1962)
Zwe.: *Viplala kommer tillbaka* (Rabén och Sjögren 1965, vert. door Saima Fulton)
6. Ned.: *Minoes* (De Arbeiderspers 1970)
Zwe.: *Missan* (Berghs Förlag AB 1989, vert. door Ingrid Wikén Bonde)

Op die lijst ontbreken haar verzen voor kinderen - om vertaaltechnische redenen? - en de in Nederland zo populaire Jip en Jannekereeks. De oorspronkelijke Nederlandse illustraties zijn - behalve in *Minoes* - vervangen door Zweedse.

3. De recensies⁵

Van *Abeltje* en *De A van Abeltje* zijn geen recensies te vinden.

In 1961 wordt *Wiplala* echter twee keer besproken en uit beide besprekingen blijkt dat de recensenten ook *Abeltje* kennen en op prijs stellen. Ik vertaal uit *DN* 30-10-1961: 'De Hollandse Annie M.G. Schmidt heeft als kinderboekenschrijfster vele goede eigenschappen': ze is 'artistiek bewust', 'onsentimenteel maar toch warm', 'vol fantasie' en 'bovendien vaak ongelooflijk geestig', 'voor haar bestaat er geen groot verschil tussen kind en volwassene', 'haar wereld is wel een karikatuur maar het karikaturale is niet zo sterk dat we er onszelf niet meer in kunnen herkennen', 'het mirakel snijdt het contact met de werkelijkheid niet af'. De recensente vindt *Abeltje* 'haar

geestigste boek', maar 'Wiplala blijft daar niet ver bij achter'.

De tweede recensente van *Wiplala* (SDS 13-12-1961) merkt op dat dit het derde in het Zweeds vertaalde boek van Annie Schmidt is. Na een inhoudsoverzicht concludeert ze: 'Onweerstaanbaar meeslepend is dit verhaal met zijn op originele wijze fabulerende fantasie en humoristische alledaagse toon'.

Wiplala weer wordt in vier (groeps)besprekingen van december 1965 behandeld. Eerst SvD 4-12-1965: 'Wie het figuurtje reeds kent hoeft vast niet overgehaald te worden om de kennismaking te hernieuwen.' Wiplala is 'buitengewoon charmerend' ('rasande charmig') en Annie Schmidt heeft een stijl die op bijzonder gelukkige wijze het realisme van alledag combineert met de fantasie, 'een bevrijdende gekkigheid gaat uit van Wiplala en de familie Blom'. De vertaalster wordt genoemd (vertalers worden niet altijd genoemd!) en de (Zweedse) illustratrice geprezen.

De recensent van DN 20-12-1965 noemt het 'een heerlijk boek, zo mogelijk nog beter dan haar voorgaande'. GHT 23-12-1965 spreekt van 'Een fantasievol en grappig figuurtje', 'Geestig verhaal in rap tempo geschreven', 'de taal is alledaags en natuurlijk (vertaald door Saima Fulton)', 'Zweedse illustratrice'. SDS 10-12-1965 heeft het over 'Een soort Hollandse Nils Karlsson Pyssling'⁶, 'nog steeds beleeft men evenveel plezier in de omgang met Wiplala en het verhaal wordt nooit saai', 'aardige illustraties - zoals altijd van Ylva Källstrom', 'ook geschikt om hardop uit voor te lezen'.

Ter gelegenheid van de uitreiking van de H.C. Andersen-medaille aan Annie M.G. Schmidt in 1988 verscheen een korte notitie over haar in *Dagens Nyheter*⁷, waarin ook andere activiteiten dan het schrijven van kinderboeken worden genoemd. Haar positie als kinderboekenschrijfster in Nederland wordt vergeleken met die van Astrid Lindgren in Zweden. De journaliste constateert dat ze 'met schijnbaar eenvoudige middelen lezers weet te betoveren zoals toen ze haar dankwoord voor de medaille uitsprak en haar publiek van honderden personen in haar ban hield met haar onsentimentele humor en verrassende wendingen en het (publiek) tot lachen en stormachtig applaus dwong'. Ze spreekt de hoop uit dat de Zweedse uitgevers opnieuw zullen kijken of ze niet iets van haar werk willen uitgeven.

Toen *Minoes* in 1989 in het Zweeds verscheen werd er in de bespreking van *Dagens Nyheter* beweerd dat dit het eerste boek van Annie Schmidt was dat in het Zweeds verscheen. Verder is er alweer sprake van een 'charmerend

verhaal'. De bespreekster merkt op hoe goed Annie Schmidt de kattenkarakters weet weer te geven. Het verhaal 'zit goed in elkaar' en 'is geestig'. In de bespreking van *Sydsvenska Dagbladet* is er sprake van een 'verrukkelijk boek: spannend, geestig, goed gevonden', 'eigenschappen van katten en mensen zijn op zeer komische en fantasievolle wijze gecombineerd', 'wordt ook aan volwassen kattenliefhebbers als lectuur aanbevolen', 'is uitstekend geschikt om voorgelezen te worden'.

Een van de lectors van Bibliotekstjänst⁸ spreekt van een 'goed gevonden en bijzonder geestig verhaal', 'het kleinsteedse milieu goed geschilderd'. De vertaling krijgt een goed woord en ook de illustraties worden geprezen. Deze keer zijn de oorspronkelijke Nederlandse tekeningen en de kaft van Carl Hollander behouden. De uitgever vertelde me dat men had overwogen om de illustraties door tekeningen van een modern Zweeds tekenaar te vervangen. Men vond ze 'een beetje ouderwets'.

De andere lector merkt de maatschappijkritiek op: het ontmaskeren van een huichelachtige machtswellusteling, de grote ondernemer die eigenlijk misdadig is. 'De taal is lekker pittig, rijk aan dialoog en makkelijk toegankelijk', 'vertaling goed geslaagd'.

4. Annie Schmidt vertalen

Voor vertalers bestaat de uitdaging erin haar veelgeprezen alledaagse toon te vinden. Zelfs de Zweedse recensies tonen dat er met haar taal iets bijzonders aan de hand is. Ze is óók geestig maar vaak ligt die geestigheid juist besloten in haar taalgebruik, waarvan ik enkele aspecten noem:

- Het alledaagse:

Dit soort taal mag nooit letterlijk worden vertaald. Er moet altijd gezocht worden naar de stilistisch en inhoudelijk equivalente uitdrukking die diezelfde taalsituatie in de doeltaal vereist. Voor extramuraal docenten zij tussen haakjes opgemerkt dat de teksten van Annie Schmidt juist doordat ze de werkelijkheid zo goed heeft afgeluisterd uitstekend geschikt zijn om aan beginners in het Nederlands te laten lezen. Het communicatieve element - dat je door het bestuderen van grammatica en literatuur voor volwassenen niet altijd automatisch meekrijgt - wordt hier in iedere regel aangeboden. Haar teksten vormen een ware staalkaart van alledaagse situaties en daarbij behorende idiomatische uitdrukkingwijzen in het Nederlands.

- De humor:

Voor zover in de taal besloten, eist de humor van Annie Schmidt van de vertaler wel degelijk vindingrijkheid. Een deel van haar humor uit zich in de naamgeving van haar personages: juffrouw Minoes de Rooie van de Overkant, de stad Killendoorn, de sjieke Emmalaan, de Krullevaar, Pluk van de Petteflet, de vieze Jakkepoes, de Heen- en Weerwolf.

Soms berust de werking van haar humor op specifiek Nederlandse cultuurverschijnselen, hetgeen de vertaler ook voor een op te lossen vraagstuk stelt. In *Minoes* komt er een Schoolkat voor die meent dat datgene wat hij in de geschiedenisles heeft afgeluisterd recente gebeurtenissen zijn. Minoes - die met belangrijke actuele problemen worstelt - heeft niets aan zijn informatie. Het is niet uitgesloten dat hier een kleine kritiek op het schoolcurriculum in Nederland ligt besloten. Voor een vertaler in het Zweeds bestaat het probleem hierin dat de Zweedse scholen in de geschiedenisles allang geen dramatische heldenverhalen meer laten memoreren. Er is openlijk kritiek geuit op deze 'geschiedenisloosheid van de Zweedse school', maar ongeacht alle opvattingen die men op dit punt kan hebben, betekent het voor de vertaler dat het niet zo makkelijk is om een Zweeds equivalent te vinden voor bij voorbeeld de zilvervloot van Piet Hein. Je moet die vloot namelijk door iets uit de Zweedse geschiedenis vervangen om 'bij de lezers in de doeltaal hetzelfde effect te bereiken als in de brontaal' zoals het wetenschappelijk wordt uitgedrukt. Het is ook een goed voorbeeld van de vertalersproblematiek der 'culturele verschillen'.

- De 'pittige' taal:

Annie Schmidt heeft in haar tijd bij de VARA gestreden voor het recht van het woord 'verdomme' in de ether bij het weergeven van een natuurlijke uitdrukkingwijze in geval van woede. De vertaler moet haar hierin natuurlijk volgen.

5. Conclusie

We zien dus dat de eerste kinderromans van Annie Schmidt steeds ongeveer vier jaar na hun verschijnen in Nederland in het Zweeds vertaald zijn, maar dat er tussen 1965 en 1989 een leemte is. *Minoes* is pas bijna twintig jaar na verschijnen vertaald. Een blik op Annie Schmidts productie na *Wiplala weer*

(1962) toont aan dat ze dan voor de televisie produceert (*Ja zuster, nee zuster*) en veel musicals schrijft. Het eerste 'vertaalvriendelijke' kinderboek na acht jaar is inderdaad *Minoes* (1970). Het ziet er naar uit dat Annie Schmidt in de tussentijd 'vergeten' is door uitgeverij Rabén och Sjögren. Acht jaar is een lange tijd en personeelsveranderingen op uitgeverijen kunnen soms ook een lijn doorbreken. Tijdens een gesprek met een vertegenwoordigster van Berghs, de nieuwe Zweedse uitgeverij van Annie Schmidt, bleek dat hun belangstelling gewekt was door de toekenning van de H.C. Andersenmedaille in 1988. De uitgeverij wilde ook *Wiplala* laten vertalen. Een studente - Gun Wanders, die materiaal heeft verzameld over Nederlandse literatuur in Zweedse vertaling - heeft me erop gewezen dat dit boek reeds vertaald was, zodat we de uitgeverij daarvan op de hoogte konden stellen.

Geïnspireerd door de kennismaking - door *Minoes* - met de Nederlandse kinderliteratuur heeft Berghs toen ook besloten om *Deesje* van Joke van Leeuwen en *Lieveling, Boterbloem* van Margriet Heymans te laten vertalen. In *Deesje* is er sprake van een klein meisje waar de volwassen mensen niet naar luisteren en die daardoor in moeilijkheden geraakt. De Zweedse - zeer enthousiaste - recensente trok een lijn naar de traditie van speciale boeken voor meisjes. Ze zag het uit het oogpunt 'vrouwenliteratuur'. Het thema kindermishandeling van *Lieveling, Boterbloem* past ook goed in de tegenwoordige trend binnen de kinderliteratuur. Ook *Deesje* is in zekere zin een 'mishandeld kind'. Een ander voorbeeld van de trendgevoeligheid van kinderliteratuur is de beslissing van een andere kinderboekenuitgever om *Mijn tante is een grindewal* van Anne Provoost te laten vertalen. Het thema van dit boek is incest. De directeur van het Svenska Barnboksinstitutet⁹, Sonja Svensson, deelde mij begin augustus mee dat er op het ogenblik uitzonderlijk veel kinderboeken over incest verschijnen. Ook op de Zweedse televisie worden op het ogenblik films vertoond over dat thema.

Men zou verwachten dat de thema's uit de laatste kinderromans van Annie Schmidt (kritiek op milieuvervuiling en vernietiging van natuurschoon in *Pluk van de Petteflet*, kritiek op een vijandige bureaucratie in *Otje*) ook actueel zouden zijn, maar kennelijk is 'het mishandelde kind' nu voorlopig aan de orde.

Het is de vraag of het zal lukken om na de periode van vergetelheid een comeback te bewerkstelligen van Annie Schmidt op een ogenblik dat de trends een andere richting op gaan. Het toekennen van de H.C. Andersenmedaille aan deze grootmeesteres van de Nederlandse kinderliteratuur heeft

er echter wel toe geleid dat de belangstelling voor Nederlandse kinderliteratuur in het algemeen is aangewakkerd.

Eindnoten:

- 1 P. Landin, *Von dort nach hier. Zum Prozess der Vermittlung und Aufnahme deutschsprachiger Belletristik in Schweden 1980-1988*. Proefschrift, Stockholm, 1990. De vertalingen zijn van mij.
- 2 De Zweedse centrale voor advies aan de openbare bibliotheken, Bibliotekstjänst (gevestigd in Lund), laat een aantal lecteurs pas verschenen boeken lezen en stuurt hun beoordelingen naar de bibliotheken.
- 3 Over Annie Schmidt, zie: Anne de Vries, 'Annie M.G. Schmidt', in: *Lexicon van de jeugdliteratuur*, Groningen/Alphen aan de Rijn, 1982. Verder: *BZZLLETIN*, nr. 149, september 1987, (Annie Schmidt-nummer). Van het feit dat de bestudering van het kinderboek tegenwoordig een serieuze wetenschappelijke bezigheid is, getuigen werken als *De hele Biblebontse berg*, *De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Red.: N. Heimeriks, W. van Toorn e.a., Amsterdam 1989, en A. de Vries, *Wat heten goede kinderboeken?* Proefschrift, Amsterdam 1989. De universiteit van Stockholm beschikt over een professoraat voor kinderliteratuur.
- 4 Dit werk is niet opgenomen in Nederlandse bibliografieën. In de Zweedse uitgave van dit bekoorlijke fotokijkboek voor de allerkleinsten over een vosje en een katje wordt echter beweerd dat het Nederlandse origineel de vermelde titel heeft.
- 5 In: *Svensk Tidningsindex*, jg. 5, 1957-1960 en *Svenska Tidningsartiklar* 1961-mei 1991, uitgegeven door Bibliotekstjänst, Lund, worden ook boekbesprekingen uit de belangrijkste kranten in het land vermeld. De volgende besprekingen (in chronologische volgorde) van werk van Annie Schmidt werden gevonden:
 - Dagens Nyheter* (DN, Stockholm) 30-10-1961: 'Bland knattar och minimaler', Margareta Strömstedt over *Wiplala*.
 - Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (SDS, Malmö) 13-12-1961: 'Pysslingar och trollmakt', Kerstin Forsell over *Wiplala*.
 - Svenska Dagbladet* (SvD, Stockholm) 15-12-1961: 'Charmfull ostmus kommer tillbaka', een korte notitie van Jane Blomberg Fredlund over *Tijs en Lapeje*.
 - SvD* 4-12-1965: Elisabeth Sörensen over *Wiplala weer*.
 - SDS* 10-12-1965: 'Vantar, tanter, katter, somrar', Margaretha Wilhelmsson over *Wiplala weer*.
 - DN* 20-12-1965: 'Berättelser om pysslingar', Christer Dahl over *Wiplala weer*.
 - Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* (GHT, Göteborg) 23-12-1965: E. Genell Storm over *Wiplala weer*.
 - DN* 17-3-1990, 'Pälslätt behag', Irmelin Sandman Lilius over *Minoes*.
 - SDS* 22-12-1990, Gertrud Malmberg over *Minoes*.
- 6 Geliefd sprookje van Astrid Lindgren over een jongetje dat door een kaboutertje klein wordt getoverd, net als indertijd Niels Holgersson (Selma Lagerlöf).
- 7 Gunilla Borén, 'Hollands Astrid Lindgren', *DN* 1-10-1988.
- 8 De lecteurs waren Anna Birgitta Eriksson en Jan Hansson.
- 9 Het Zweedse documentatie- en informatiecentrum voor kinder- en jeugdliteratuur. Opgericht 1965 in Stockholm. De bibliotheek bevat behalve kinderboeken ook een grote verzameling theoretisch werk.

Literatuur en beeldende kunst

De functie van verhaalmomenten in de Nederlandse kunst van de 15de tot en met de 17de eeuw

Ilja M. Veldman (Amsterdam)

Voor het thema van dit artikel heb ik naar een onderwerp gezocht dat teksten en uitbeeldingen verbindt. Vandaar dat ik iets wil vertellen over de uitbeelding van verhalen in de beeldende kunst én over de functie van de uitbeeldingen van een verhaal. Mijn uitgangspunt daarbij is, dat in de beeldende kunst van de middeleeuwen tot in de 17de eeuw een op een geschreven tekst gebaseerde geschiedenis nooit 'zo maar' of om louter formele redenen werd uitgebeeld, maar dat in vrijwel elke weergave van een verhaal een bepaalde inhoudelijke bedoeling of functie schuilt, die vaak ideologisch gekleurd is. Voor het achterhalen van die bedoeling is het essentieel om te kijken naar het verhaalmoment dat de kunstenaar heeft uitgekozen én naar de wijze waarop hij dat heeft vormgegeven. Ik ben mij er overigens van bewust dat het woord verhaalmoment niet in Van Dale voorkomt, maar dat overkomt wel meer termen die desondanks een grote populariteit genieten, zoals de term narratologie. Ik zal me in mijn eigen verhaal beperken tot de Nederlandse kunst én tot de uitbeelding van geschiedenissen uit het Oude Testament, die uit narratief oogpunt zo veel te bieden hebben en die voor kunstenaars eeuwenlang een belangrijke bron van inspiratie zijn geweest.

Al in vroeg-christelijke tijd werden oudtestamentische verhalen uitgebeeld. In de middeleeuwen werden zij aangeduid met de term *historiae*. Hun functie was vooral een didactische, omdat de voorstellingen de tekst van de bijbel, die toen door bijzonder weinig mensen gelezen kon worden, visueel aanschouwelijk moesten maken. Want zoals Gregorius de Grote het formuleerde: 'Wat het geschrift is voor hen die lezen, is de afbeelding voor het oog van hen die niet kunnen lezen.' De uitgebeelde verhalen waren meestal bekend door lezingen in de liturgie en het is dan ook de liturgie die in belangrijke mate de selectie van de *historiae* bepaalde. Dat betekent dat er in

de middeleeuwen slechts een beperkt repertoire aan oudtestamentische voorstellingen bestond.

Met het verschijnen van historiebijbels en gedrukte bijbels begon de illustratie van het Oude Testament als geheel op gang te komen. Enorme invloed op de beeldtraditie had de Keulse Bijbel die omstreeks 1478 werd gedrukt en die ook voor het Nederlandse taalgebied was bestemd. De afbeeldingen waren nu bedoeld als toevoeging en niet als vervanging van de tekst. In het voorwoord van de Keulse bijbel wordt ingegaan op de functie van de illustraties; zij dienen in de eerste plaats om de tekst beter te begrijpen, maar tevens hoopt de auteur dat de beschouwer door de plaatjes wordt aangemoedigd om ook de tekst te lezen. Dit laatste lijkt te suggeren dat in die tijd het beeld nog steeds gemakkelijker werd 'verstaan' dan het woord.

Een uitbeelding van een verhaal is echter aan heel wat meer beperkingen onderworpen dan een geschreven versie. Eén van de grootste problemen is de factor tijd. De ontwikkeling van een verhaal via verschillende verhaalmomenten is vanzelfsprekend bij een literaire versie, maar minder praktisch voor een visuele weergave. In de houtsnede in de Keulse Bijbel bij het dertiende boek Daniel, de geschiedenis van Suzanna, is dan ook maar een gedeelte van het Suzanna-verhaal weergegeven; maar wel een betrekkelijk lange passage, vanaf vers 45 tot en met 62, die zowel het wegvoeren van de veroordeelde Suzanna beslaat, als het optreden van Daniel die de ouderlingen ontmaskert en hen ter dood veroordeelt door middel van steniging. Het is dan ook te begrijpen, dat in de 15de en 16de eeuw kunstenaars er de voorkeur aan gaven om voor de duidelijkheid meerdere scènes van een verhaal binnen één en hetzelfde kader weer te geven.

Daarnaast moet men er niet voetstoots van uitgaan, dat een uitbeelding precies de letter van de tekst volgt. Voor een kunstenaar was tevens een visuele oftewel picturale traditie vaak een belangrijk uitgangspunt. Jan Swarts houtsnede van Jacobs droom in de Vorsterman-bijbel (1528) lijkt bij voorbeeld de scène van de droom van de ladder die tot de hemel reikt volgens de letter van de tekst weer te geven. Bij nader inzien staat echter in Genesis 28:11 te lezen, dat Jacob voor hij ging slapen een steen onder zijn hoofd legde. Maar in plaats van op een steen, slaapt de Jacob van Jan Swart in een wat ongemakkelijke houding, het bovenlijf half opgericht en het hoofd op de gebogen arm gesteund. Deze houding was al vanaf de oudheid de meest

gebruikelijke manier om een slapende persoon af te beelden, vergelijk de slapende Elia in de woestijn van Dirck Bouts op de triptiek met het Laatste Avondmaal (St. Pieterskerk, Leuven; ca. 1464-68), maar ook het antieke beeld van de slapende Ariadne (Vaticaan museum, Rome).

Een andere houtsnede uit de Keulse Bijbel laat twee scènes uit het tweede boek Koningen zien. Links wordt de profeet Elia in een vurige wagen ten hemel opgenomen terwijl hij Elisa, die van verdriet zijn kleed verscheurt, zijn mantel toewerpt. De rivier de Jordaan, die in deze passage een belangrijke rol speelt, is door de illustrator prominent en voorzien van een bruggetje weergegeven. Maar in feite is het afgebeelde bruggetje (dat bij de beeldtraditie van een rivier hoort) overbodig, want de bijbel vertelt dat het water tot twee maal toe droog viel, zodat beide profeten de rivier konden oversteken. De stadspoort in het midden dient om de scène met de hemelvaart te scheiden van het vervolg van de geschiedenis: de bespottung van Elisa door jongetjes uit Bethel die hem voor kaalkop uitscholden. De illustrator heeft Elisa rechts inderdaad met een kaal hoofd uitgebeeld, maar dezelfde Elisa is links nog van een weelderige hardos voorzien. In de interactie tussen de profeten Elia en Elisa speelt het kaalzijn van Elisa immers geen rol en een visuele inconsequentie is blijkbaar van minder belang dan de regels van het decorum, die eisen dat beide profeten er als eerbiedwaardige personen uitzien. Als straf voor hun gescheld worden de kinderen door berinnen verscheurd. Om praktische redenen is ook hier de illustrator afgeweken van de bijbeltekst: het aantal beren is van tweeënveertig tot twee teruggebracht.

Ook op schilderijen werd een verhaal vaak uitgebeeld door middel van verschillende scènes binnen één kader. Op een triptiek van de Leidse schilder Cornelis Engebrechtsz. (Kunsthistorisch Museum, Wenen; ca. 1520) is zowel op het middenpaneel als op de zijluiken een andere geschiedenis uit het tweede boek Koningen afgebeeld: Elisa geneest in de Jordaan legeroverste Naäman van melaatsheid. Op de achtergrond van het middenpaneel ziet men iets van de voorgeschiedenis en het vervolg: linksboven Naämans bezoek met paard en wagen bij Elisa en in het midden Naämans poging Elisa als beloning geschenken aan te bieden. De als meest essentieel beschouwde scène werd dus het meest op de voorgrond geplaatst, onafhankelijk van de chronologie van het verhaal.

De voorstelling van Naäman in de Jordaan geldt sinds de middeleeuwen als een prefiguratie van de Doop van Christus. Maar daar op de buitenzijde Cosmas en Damianus, de twee patroons van de geneeskunst, staan afgebeeld en de hoofdvorstelling een genezing uitbeeldt, is het ook mogelijk dat dit triptiekje voor een arts is vervaardigd.

De triptiekvorm werd echter meestal niet benut voor een weergave van één en hetzelfde verhaal, maar bracht meestal, vanwege de liturgische functie als altaarstuk, verschillende verhalen in beeld. Haar betekenis ontleent een triptiek dan ook meestal aan de combinatie en samenhang van deze verhalen. Nieuwtestamentische scènes, zoals de Kruisdood van Christus, de Aanbidding der Koningen of het Laatste Avondmaal, werden geflankeerd door oudtestamentische scènes die als prefiguratie dienden: een vooraanzegging of voorafbeelding van het betreffende moment uit de heilsgeschiedenis, zoals die in de middeleeuwse *Biblia pauperum* of het *Speculum humanae salvationis* waren geïllustreerd. De oudtestamentische geschiedenissen fungeerden dus niet ter wille van het verhaal zelf, maar als theologische parallel van een belangrijker gebeuren in het Nieuwe Testament. Zo fungeren op de zijpanelen van het *Kruisigingstriptiek* van Cornelis Engebrechtsz. (Lakenhal, Leiden), gemaakt voor het klooster Mariënpool in Leiden, twee oudtestamentische verhalen als prefiguratie van de Kruisiging: links het offer van Abraham en rechts de Oprichting van de koperen slang.

Ondanks de religieuze functie krijgt het narratieve aspect veel nadruk. Het verhaal van Abraham en Izaak uit Genesis 22 is door middel van verschillende verhaalmomenten in één landschap uitgebeeld, zodat de hoofdpersonen verschillende keren optreden. Boven in de hoek is heel klein het eigelijke offer afgebeeld, dat typologisch de belangrijkste scène had moeten zijn: Abraham staat op het punt zijn zoon te doden en de engel houdt zijn zwaard tegen. De hoofdvorstelling wordt echter ingenomen door Abraham en Izaak op weg naar de offerplaats, gevolgd door de twee knechten. Izaak draagt gehoorzaam de bundel hout en de vuurpot, zonder nog te weten dat hij het is die geofferd moet worden. Hoewel de voorstelling van Izaak die het offerhout draagt als prefiguratie geldt van Christus' kruisdraging, valt voor de toeschouwer vooral het accent op het emotionele aspect: op de moeilijke tocht van de vader en de nog onwetende zoon, die drie dagen duurde, terwijl de vader nog geheel onwetend was van het feit dat zijn offer niet zou worden geaccepteerd.

Het zal duidelijk zijn, dat voor een getrouwe navertelling van een verhaal van het begin tot het einde een schilderij niet het meest geschikte medium was. De in de Nederlanden sinds de 16de eeuw zo populaire prentkunst bood meer perspectieven, omdat de verschillende episodes van een verhaal door middel van een reeks prenten konden worden uitgebeeld. De prentkunst kwam zo beter aan de 16de-eeuwse behoefte tegemoet aan een leerzame en zo uitgebreid mogelijke weergave van de bijbeltekst en had bovendien het voordeel van een grote verspreiding. Sindsdien werden ook thema's uitgebeeld, die niet eerder tot het repertoire van de beeldende kunst hadden behoord.

Twee maal (ca. 1549 en in 1566) bracht Maarten van Heemskerck het verhaal van Juda en Tamar uit Genesis 38 in prent. Vier prenten waren voldoende om de hoofdmomenten van het verhaal uit te beelden. Tamar neemt verkleed als hoer de staf, armband en ring van haar schoonvader Juda in ontvangst als onderpand voor het beloofde geitebokje, waarop de gemeenschap plaats vindt en zij verzekerd is van nageslacht. Vervolgens zoekt de vriend van Juda tevergeefs naar de onbekende vrouw om haar het beloofde bokje te geven. Wanneer blijkt dat Tamar zwanger van een onbekende is, wordt zij naar de brandstapel gebracht. Daarop toont zij de eigendommen van Juda en wordt het vaderschap vastgesteld. Juda ziet vervolgens af van het vonnis. Tenslotte wordt de geboorte van Perez en Zerach uitgebeeld, van wie de eerste een van de voorvaders van Christus zou worden.

Wanneer een schilder dit verhaal in een schilderij moest uitbeelden, zoals Heemskerck deed op een schilderij uit 1532 (in de oorlog verloren gegaan), stond hij echter voor een keuze. Voor Heemskerck gold de eerste scène blijkbaar als het cruciale moment: Tamar verleidt haar schoonvader. Hoewel deze scène Tamars list toont om aan het felbegeerde nageslacht te komen, gaat het in de bijbel zelf vooral om de geboorte van dat nageslacht. Men kan zich echter niet geheel aan de indruk onttrekken, dat Heemskerck de scène prefereerde om hiermee een waarschuwend voorbeeld te geven. Want op de laatste prent van zijn serie uit 1566 vertelt het Latijnse onderschrift dat Tamar, wanneer de kinderen eenmaal geboren zijn, alsnog het oordeel van Juda kan ondergaan en haar straf kan krijgen, iets waar de bijbel in het geheel niet over rept. Deze opvatting past echter geheel in de moralistische traditie van de 16de eeuw, waarin de oudtestamentische verhalen als morele les voor het dagelijks leven werden beschouwd; want zoals in het voorwoord

van de Nederlandse edities van de *Liesveldt-bijbel* sinds 1536 wordt omschreven, werd het Oude Testament gezien als een 'vast wetboek, waaruit men leren kan wat men doen en laten moet'. De oudtestamentische verleidingsscène drukt zo een tijdloze boodschap uit, bedoeld als richtlijn voor het zedelijk handelen van de mens in het dagelijks leven. De meeste uitbeeldingen van het Oude Testament in de 16de en begin 17de eeuw kunnen dan ook vanuit dit gezichtspunt bekeken worden. Daarbij blijken de macht van de vrouw, overspel en bloedschande heel vaak het leidmotief te zijn.

Een uitbeelding van een verhaal is dus wel narratief, maar is tevens een interpretatie van dat verhaal. Die interpretatie is echter in elke periode en bij elke kunstenaar weer verschillend. Bij de uitbeelding van dezelfde scène van Juda en Tamar op een schilderij van Aart de Gelder (Mauritshuis, Den Haag), bijna honderd jaar later, gaat het niet zozeer om ongeoorloofde erotiek, maar wijst de prominente plaats van de wetsrol op het schilderij op Tamars recht op nakomelingschap. Juda had immers zijn schoondochter die weduwe was geworden niet zijn enig overgebleven zoon tot echtgenoot willen geven en was dus niet zijn belofte tot een zwagerhuwelijk nagekomen.

Een ander vaak uitgebeeld verhaal is de geschiedenis van Jozef. Lucas van Leyden gaf in 1512 het verhaal vorm in een reeks van vijf prenten. De verhaalmomenten zijn respectievelijk: Jozef vertelt zijn dromen aan Jacob, de verleidingspoging van de vrouw van Potifar, de valse aanklacht van de vrouw, Jozef in de gevangenis en Jozef verklaart de dromen van de farao. Wanneer gekozen wordt voor één gebeurtenis uit het Jozefverhaal staat echter meestal de verleidingspoging van de vrouw van Potifar centraal, zoals op een schilderij van Pieter Coecke van Aalst (Het Catharijneconvent, Utrecht) en op een anoniem schilderij van ca. 1575 in het Rijksmuseum. Ondanks het erotische karakter geeft het eerstgenoemde paneel door de toegevoegde symboliek het zondige van de handeling aan: de omgevallen kan is het symbool van het vrouwelijke geslachtsorgaan, de omgevallen kandelaar met kaars een fallussymbool, waarbij de gebroken kaars op Jozefs weigering duidt. Op het linker medaillon op de zijkant van het bed boven de kan staan de woorden 'lux' en 'sur' te lezen: Luxuria, onkuisheid, een van de traditionele hoofdzonden. Op het rechter medaillon, ter hoogte van de gebroken kaars staat daarentegen 'sapi' en 'enc': Sapientia, de wijsheid van Jozef.

Ook het tweede schilderij toont een omgevallen kan. De betekenis van de voorstelling is ditmaal vooral op te maken uit het feit dat het een tegenhanger

heeft. Ook de pendant geeft een aanrandingspoging weer, dit maal een geslaagde: de door Livius vertelde geschiedenis van de verkrachting van Lucretia door Tarquinius. Nu is de man de boosdoener en in dit geval staat de kan nog netjes rechttop. De twee schilderijen kunnen zo opgevat worden als een waarschuwing tegen echtbreuk in het algemeen. Of de literaire bron nu bijbels of antiek was deed er voor de strekking niet toe. De betekenis van de voorstelling wordt nog eens bevestigd door het feit dat de scène van Jozef en de vrouw van Potifar in de 16de eeuw ook gebruikt werd als illustratie van het negende of ook wel tiende gebod, dat men de vrouw van zijn naaste niet mag begeren, zoals op een prent naar Maarten van Heemskerck (ca. 1566).

Er waren echter meer mogelijkheden om het Jozefverhaal in een actuele context te gebruiken. Lucas van Leyden koos bij het maken van zijn schilderij in Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam (ca. 1512) niet voor de aanranding, maar voor de gebeurtenis die in de bijbel direct daarop volgt: de vrouw van Potifar komt bij haar echtgenoot aan met de beschuldiging dat Jozef háár heeft willen aanranden. Door de compositie van halffiguren wordt de dramatiek van het moment benadrukt. Opnieuw geeft een detail op het reliëf achter de vrouw van Potifar haar eigenlijke bedoelingen weer: een naakte vrouw met spiegel, de personificatie van Luxuria. In dit geval heeft de uitbeelding eerder de functie van het achtste gebod, dat men geen valse getuigenis mag afleggen, een gebod dat in de 16de eeuw traditioneel werd weergegeven door een scène uit het verhaal van Suzanna: omdat de oude mannen met hun verleidingspogingen geen succes bij Suzanna hadden, brachten zij haar op beschuldiging van overspel voor de rechter.

Deze gebeurtenis uit het verhaal van Suzanna heeft Lucas van Leyden eveneens geschilderd (een werk dat tot de oorlog in Bremen hing). Door de prominente aanwezigheid van de rechter met zijn gerechtsroede en de jonge Daniel die het bedrog van de oude mannen weet te ontmaskeren, lijkt ook dit schilderij te zijn bedoeld als een aansporing tot een juiste rechtspraak. Opnieuw weet Lucas door zijn keuze voor halffiguren het emotionele aspect van het verhaalmoment te accentueren. Dat het verhaal van Suzanna vaker de functie had van een 'exemplum iustitiae', blijkt ook uit het feit, dat haar verhaal op gerechtigheidsstriptieken in Nederlandse stadhuizen en op schepenbanken werd uitgebeeld.

Veel populairder dan de valse aanklacht tegen Suzanna was echter de scène van Suzanna in het bad, bespied door de oude mannen die haar oneerbare voorstellen deden. In de middeleeuwen werd dit verhaal geïnterpreteerd als de redding van de ziel uit de gevaren van de wereld of stond het voor de kerk die bedreigd werd door joden en heidenen, beide groepen gesymboliseerd door de ouderlingen. Lucas van Leyden richt in een prent van ca. 1508 alle aandacht op de twee boosdoeners, terwijl deze hun gemene plan beramen. Suzanna verschijnt slechts op de achtergrond, keurig gekleed, de voetjes in een beekje, en zich van geen kwaad bewust.

In de loop van de 16de eeuw worden in de uitbeelding duidelijk andere accenten gelegd, waarbij Suzanna steeds bloter uitvalt. Een aan Vincent Sellaer toegeschreven schilderij in Praag (ca. 1575) geeft een soort groepsfoto van de drie hoofdrolspelers: Suzanna is nu weliswaar halfnaakt afgebeeld, maar ze trekt kuis de doek voor haar borsten en heeft de ogen neergeslagen, terwijl zij zich nauwelijks bewust lijkt te zijn van de aanwezigheid van de twee mannen.

Op een prent naar een schilderij van Gortzius Geldorp, uit het begin van de 17de eeuw, legt de schilder door zijn keuze voor halffiguren en het afzien van elk detail (zelfs Suzanna's bad ontbreekt) daarentegen alle nadruk op de interactie van de figuren. Droevig, doch standvastig in haar weigering, staart de heldin voor zich uit, al haar hoop op God gesteld, terwijl de oudjes in haar slechts gedeeltelijk ontblote vlees prikken en haar zoete woordjes toefluisteren. Het onderschrift bij de prent vertelt dat een op de proef gestelde kuisvrouw niet zal bezwijken voor vleierijen of bedreigingen. Zo is het verhaal ontdaan van de oorspronkelijke context en tot een algemene levensles gemaakt.

Op een prent naar Maarten de Vos van ca. 1590 is het enkel Suzanna die in beeld verschijnt, geheel gekleed en met de palmtak der martelaren in de hand. Zelfs op de achtergrond is geen verleider te zien en is dus elk narratief element verdwenen. Suzanna is hier tot een personificatie van de kuisheid geworden en fungeert zodanig in een reeks van drie prenten, die alle vrouwen tonen die - weliswaar in aflopende mate - als kuis werden beschouwd, samen met Sophronia en Lucretia.

Vanaf 1600 kwam echter steeds meer de nadruk te liggen op het erotische aspect: Suzanna als een mooie naakte vrouw die wellust opwekt. Zo beeldde Rubens Suzanna af. Ondanks het verleidelijke karakter van de voorstelling is een door Vorsterman gegraveerde prent naar Rubens (1620) als een 'exemplum

puđicitiae', een voorbeeld van kuisheid, aan een deugdzame dame opgedragen, namelijk aan Anna Roemer Visscher. Maar Rubens zelf spreekt in zijn brieven tamelijk luchtig over het ernstige onderwerp en degene aan wie hij zijn voorstelling beschrijft spreekt zelfs de hoop uit, dat Rubens' Suzanna zo mooi is uitgevallen, dat zij zelfs oude mannen in liefde kan doen ontbranden. Daarmee wordt wel heel sterk afgeweken van de oorspronkelijke functie van het bijbelse verhaal.

Op een prent van Pontius uit 1624, die een andere compositie van Rubens in beeld brengt, geeft het onderschrift weer een andere moraal. Ditmaal fungeert de scène als een exemplum van 'turpe senilis amor', vieze oudemannenliefde, en wordt het verhaal zo een voorbeeld van ongelijke liefde, een wereldlijk thema dat vanaf de middeleeuwen grote populariteit genoot.

Rembrandt koos weer voor een ander effect. Op een schilderij uit ca. 1634 (Mauritshuis, Den Haag) beeldde hij niet zozeer de schoonheid van Suzanna uit of de interactie tussen de drie hoofdrolspelers, maar legde hij vooral de schrik van Suzanna vast, wanneer zij de ouderlingen hoort die, aanvankelijk ook onopgemerkt door de toeschouwer, zich verborgen houden in het struikgewas. Enige jaren later, op een schilderij uit 1647 (Berlijn), legde Rembrandt nog steeds Suzanna's schrik vast, maar de ouderlingen zijn nu aan het licht getreden en grijpen Suzanna bij de summiere kleren vast.

Suzanna kan dus fungeren in verschillende rollen: in de rol van de bedreigde kerk, van een vals beschuldigde, als het symbool van kuisheid, maar ook als een bron van erotiek. Een verhaal kan dus steeds weer op andere manieren worden geïnterpreteerd en gebruikt. Wat deze ontwikkeling betreft zijn ook de uitbeeldingen van de oudtestamentische Batseba illustratief. Meestal wordt het in 2 Samuel 11 beschreven moment uitgebeeld: Batseba die een bad neemt, terwijl David vanaf het dak van zijn paleis naar haar kijkt en in liefde ontbrandt. De houtsnede in de Keulse Bijbel geeft David weliswaar niet weer op het dak, maar op een balkon; Batseba zit in een nog betrekkelijk keurige houding haar voeten in een teiltje te wassen. Maar reeds in dezelfde tijd ontstond het beeldtype, dat gebruikelijker zou worden: Batseba als een verleidelijke naakte voorgrondfiguur op wie alle aandacht valt, terwijl David slechts een bijrol op de achtergrond speelt. Hans Memling (op een paneel in Stuttgart van het eind van de 15de eeuw) geeft een heel eigen visie. In tegenstelling tot vrijwel alle andere uitbeeldingen laat hij Batseba in een interieur uit het bad stappen. De toeschouwer neemt bij deze realistische

scène als het ware de rol van voyeur van David over, die bijzonder onopvallend links boven op het dak van zijn paleis is afgebeeld. Dit fragment is echter later in het paneel gezet; zoals het oorspronkelijke stukje paneel laat zien, was aanvankelijk een groter afgebeelde David te zien, die zijn bode de opdracht gaf Batseba te halen. Aan het eind van de 16de eeuw, waarin de verandering heeft plaatsgegrepen, bleek men er blijkbaar de voorkeur aan te geven om alle aandacht op Batseba te laten vallen. Dat Batseba hier als verleidster werd beschouwd, is ook op te maken uit het feit dat op de achterkant van het paneel de oerverleidster Eva werd afgebeeld.

Het zal geen verbazing wekken, dat de voorstelling van Batseba in het bad in de uitbeelding van de Tien Geboden als een weergave van dit zesde gebod fungeert, gij zult niet echtbreken. De scène brengt de overtreding van dat gebod in beeld, want een goede verstaander weet dat David niet alleen Batseba zwanger maakte, maar bovendien haar echtgenoot uit de weg ruimde. Op de prent van Heemskerck, die dit zesde gebod weergeeft, is de in de bijbel genoemde boodschapper uitgebeeld. Hij overhandigt Batseba een brief, hoewel de bijbel met geen woord over een brief rept.

Vanaf de 16de eeuw werd Batseba dus traditiegetrouw altijd bloot en verleidelijk uitgebeeld en als voorbeeld van een aantrekkelijke en dus gevaarlijke vrouw ontsteeg zij langzamerhand aan de context van het verhaal. Tenslotte ontbreekt David geheel op de voorstelling, en wordt zelfs de boodschapper weggelaten, zoals op Rembrandts schilderij uit 1654 in het Louvre. Alleen de niet in de bijbel genoemde brief die de naakte vrouw leest, geeft nog aan dat het om Batseba gaat. Deze uitbeeldingsvorm werd enthousiast door andere kunstenaars overgenomen.

Het principe, dat een verhaal in de beeldende kunst een specifieke betekenis en functie krijgt, die een aanvulling zijn op het narratieve aspect, treffen we ook aan bij de uitbeelding van verhalen uit de klassieke mythologie en geschiedenis. Ook die uitbeeldingen konden verschillende doeleinden dienen. Zoals bij de middeleeuwse prefiguraties werd de keuze van het verhaalmoment én de wijze van de weergave ervan bepaald door de behoefte aan een inhoudelijke strekking, die per periode of per kunstenaar kon wisselen. De oorspronkelijke literaire tekst fungeerde slechts als aanleiding en hulpmiddel.

Over de betrouwbaarheid van Karel van Mander Hessel Miedema (Amsterdam)

Bij het doorlezen van het programma van dit colloquium viel het mij op dat er weinig aandacht wordt besteed aan het fenomeen van de tekst in zijn historisch perspectief. Er is een dag besteed aan taalkunde, er is sprake van volk en samenleving, van vertalen, van intertextualiteit, en er is sprake van literatuur.

Literatuur is tijdloos; of liever: het is van alle tijden. Teksten waaraan literaire waarde wordt toegekend hebben voor lezers in alle tijden iets interessants te bieden; dat is de gangbare mening.

Welnu, Karel van Mander heeft heel wat teksten geproduceerd waaraan literaire kwaliteiten niet te ontzeggen zijn. Het zijn in het bijzonder de levensbeschrijvingen in zijn *Schilder-boeck* (1603-'04) die met vertedering zijn geprezen om hun kostelijke tafereeltjes en het knusse gekeuvel waarmee die zijn geschilderd¹.

Laat ik geen misverstanden wekken: het is alleszins gepermitteerd, een tekst, literair of niet, te genieten om de kwaliteiten die men erin herkent; in de karakteristiek die Prinsens handboek ervan geeft is het vooral de 'eenvoudige alledaagsche werkelijkheid' uit 1916 die hij erin herkende. Het zij hem van harte gegund.

De historische situatie van Van Manders levens was Prinsen ten enenmale ontgaan. Hij zocht naar de literaire waarden die in 1916 als tijdloos werden beschouwd en die hij in een tekst uit 1603 meende te vinden. Hij stond geen moment stil bij de vraag wat Van Mander in diens tijd met zijn levensbeschrijvingen bedoeld kon hebben, met welke oogmerken hij ze had geschreven en hoe ze door zijn tijdgenoten werden begrepen.

Het herkennen van tijdloze waarden in literatuur vindt zijn parallel in het herkennen van tijdloze waarden in beeldende kunst. Niet alleen de literatuur-

historici hebben Van Manders levensbeschrijvingen naar hartelust geciteerd, ook de kunsthistorici hebben de tekst altijd weer aangehaald om er hun belang mee te dienen. Een belang dat niet gering was: het *Schilder-boeck* is verreweg de meest aangehaalde bron voor de geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst van de 15de en 16de eeuw. Van Geertgen tot Sint Jans zouden we geen enkel werk kennen als Van Mander de resten van het hoogaltaar van de Jansheren van Haarlem niet zou hebben beschreven. Van Geertgens leermeester Albert van Ouwater zou het bestaan zelfs niet bekend zijn geweest als het *Schilder-boeck* er geen zeer pertinente gegevens over zou hebben gefourneerd. Van Rogier van der Weyden zou geen werk bekend zijn geweest als Van Mander diens *Kruisafneming* niet zo zou hebben beschreven dat identificatie met het paneel in het Prado met enige waarschijnlijkheid valt aan te nemen. Het is Van Mander die de Noordelijke afkomst van Gerard David, van Dirk Bouts, van Jan van Hemessen heeft aangegeven en die van vele meesters de gegevens heeft verzameld zonder welke de geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst er totaal anders - en heel wat magerder - zou hebben uitgezien.

De geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst tot 1600 drijft op Van Manders levensbeschrijvingen. Ze is uiteraard aangevuld met gegevens die later aan de dag zijn gekomen: archivalia en gesigeneerde schilderijen. Soms bleken de feiten niet te kloppen. Verscheidene auteurs hebben Van Manders tekst zelfs onbetrouwbaar genoemd en vele verbeteringen geconjectureerd, die meestal overbodig bleken als er aanvullende gegevens ter beschikking kwamen.

Jan van Scorel was, zegt Van Mander, een leerling van Willem Cornelisz. en daarna van Jacob Cornelisz. van Oostsanen². En daaraan wordt weinig geloof gehecht.

Van Willem Cornelisz. is erg weinig bekend. Van Mander lijkt zeker van zijn zaak te zijn en vertelt een uitvoerige anekdote over deze episode³. Maar de toonaangevende kunsthistoricus Godfried Hoogewerff kende geen Willem Cornelisz. en nam aan dat hier Cornelis Willemsz. bedoeld is, over wie vrij veel archivalia bekend zijn⁴, maar van wie geen enkel werk is overgeleverd; evenmin trouwens als van Willem Cornelisz. Een aardige bijzonderheid is dat Van Mander Cornelis Willemsz. ook noemt, maar dan als leermeester van Maarten van Heemskerck⁵. Heemskerck kwam later in de leer bij Scorel.

Toen er maar steeds geen Willem Cornelisz. opdook⁶ werd steeds meer per traditie aangenomen dat Van Mander zich had vergist en dat Cornelis Willemsz. Scorels eerste leermeester was geweest. Aan hem werd dan ook een reeks anonieme werken toegeschreven, op grond van zekere stilistische overeenkomsten met schilderijen die aan Jan van Scorel waren toegeschreven, en zo kreeg Cornelis Willemsz. een eigen gezicht terwijl Willem Cornelisz. geheel in de vergetelheid raakte.

Als Scorels tweede leermeester noemde Van Mander dan Jacob Cornelisz. van Oostsanen. Ook dat werd niet geloofd. Arend van Buchel noemt namelijk niet Jacob Cornelisz. als de leermeester maar Cornelis Buys van Alkmaar⁷. Die mededeling werd geprefereerd, en wel omdat het vroege werk van Scorel zo weinig op dat van Jacob Cornelisz. lijkt dat men niet kon aannemen dat Scorel het schilderen bij hem had geleerd. Dat argument is niet sterk; ten eerste omdat de gesigioneerde werken van Jacob Cornelisz. zelf al weinig stilistische coherentie vertonen en ten tweede omdat we geen van de werken van Cornelis Buys ter beschikking hebben, evenmin als die van Willem Cornelisz. of Cornelis Willemsz. Of de stilistische verschillen en overeenkomsten bijzonder duidelijk zouden zijn geweest is maar zeer de vraag: Cornelis Buys was namelijk een broer van Jacob Cornelisz. van Oostsanen⁸ en ik neem aan dat de werken van Jacob Cornelisz., Cornelis Buys en Jan van Scorel in de jaren 1520 moeilijk uit elkaar zouden zijn te houden, als we al zeker wisten dat we met werken van die drie schilders te maken hebben en niet met die van nog meer schilders uit Alkmaar en Amsterdam en omstreken.

Van Mander vertelt van een schilderij van Jacob Cornelisz., een *Kruisafneming* in het bezit van de familie Van Nijenburg, waarvan het landschap door Jan van Scorel is geschilderd⁹. Van Buchel kent het schilderij ook, maar zegt dat het van Cornelis Buys is, dat die het onvoltooid liet en dat zijn leerling Jan van Scorel het voltooide toen die uit Rome terugkwam. Men veronderstelt algemeen dat het bedoelde schilderij onvoltooid was gebleven doordat Buys was overleden. Scorel kwam in 1524 uit Rome terug en de daaruit volgende veronderstelling is dat Buys dus in 1524 al dood was.

Nu is Cornelis Buys uit de archiefstukken in Alkmaar vrij goed bekend. Hij komt daar voor vanaf 1516¹⁰ en hij is pas in 1545 of begin 1546 overleden¹¹. Een en ander was aanleiding om een Cornelis Buys I († 1524) en een Cornelis Buys II († 1545) te onderscheiden. Een pikante bijzonderheid is dat er een schilderij bekend is dat gesigioneerd is met hetzelfde huismerk als Jacob

Cornelisz. van Oostanen in combinatie met de initialen CB, en dat daarom met redelijke zekerheid aan de broer van Jacob Cornelisz., Cornelis Buys kon worden toegeschreven¹². Helaas leek het schilderij stilistisch helemaal niet op het vroege werk van Scorel, zodat diens leerlingenschap bij Cornelis Buys op de tocht zou zijn komen te staan, als niet opgemerkt was dat het schilderij juist op het latere werk van Scorel leek, en dus door Cornelis Buys II moest zijn gemaakt, waaruit dan weer werd geconcludeerd dat Cornelis Buys II een leerling van Scorel was geweest. Toen bovendien een 1560 gedateerd en Cornelis Buys gesigineerd schilderij bekend werd, werd zelfs een Cornelis Buys III in het leven geroepen.

Een en ander leidde Hoogewerff tot de verzuchting dat Van Mander de zaken wel grondig door elkaar had gehaald¹³! Merkwaardigerwijs heeft niemand daar tegenin gebracht dat Van Mander zoveel meer kloppende details uit de leerperiode van Scorel heeft gefourneerd dan Van Buchel dat het meer voor de hand ligt om Van Mander te geloven dan om een kaartenhuis van hypothesen te bouwen op Van Buchels opmerking. De enige conclusie die ik zou durven trekken is dat we met een groep schilders te maken hebben die stilistisch vrij dicht bij elkaar moeten hebben gestaan en dat we een groep schilderijen hebben die stilistisch min of meer verwant zijn en waarin de afzonderlijke handen moeilijk te onderscheiden zullen blijven, laat staan dat zal blijken dat ze met de met name bekende personen te vereenzelvigen zijn.

De vraag naar de betrouwbaarheid van Karel van Mander berust op een anachronistisch beeld van de bedoeling van zijn teksten, die immers bijna 400 jaar geleden ontstaan zijn. Dat geldt zowel voor de literaire als voor de kunsthistorische aspecten van de tekst, maar voor beide op een verschillende manier.

De literatuurhistorici hebben dat eerder ingezien dan de kunsthistorici. Het principe lag achteraf gezien voor de hand: literatuur was nog in de zeventiende eeuw een onderdeel van de ars rhetorica. De retorische functie van teksten is in de laatste decennien steeds duidelijker geworden. Analyse van teksten in hun retorische structuur heeft geleid tot inzicht in hun functioneren en daardoor tot inzicht in de bedoeling, het doel, van de auteur¹⁴.

De structuur van Van Manders schilderslevens maakt het evident dat we te maken hebben met het epideiktische genre, het genus demonstrativum, dat gericht is op het toebrengen van lof. Lof op de behandelde schilders, maar vooral ook lof op de schilderkunst, en tegelijkertijd ook lof op de Nederlan-

den, waar immers het schilderen in olieverf is uitgevonden, en in het bijzonder lof op Haarlem, waar behalve de boekdrukkunst ook de schilderkunst haar bakermat heeft gevonden. De levensbeschrijvingen zijn een belangrijk middel geweest bij het ontwikkelen van wat de sociologen de professionalisering van het beroep van kunstschilder zouden noemen.

Daartoe dient een structuur die in alle levens ongeveer dezelfde is en die bestaat uit een aaneenschakeling van topische onderwerpen die bijdragen tot de lof van de betrokkene: de afkomst, de aanleg, de leertijd, de carrière, de persoonskarakteristiek, de karakteristiek van zijn werken, zijn overlijden en de lof in eloges en epitafen. Een oevrecatalogus wordt bijvoorbeeld niet gegeven: het is geen kunstgeschiedenis.

Onder deze gezichtshoek, die van het functioneren, gezien blijkt veel van het 'knusse gekeuvel' een veel zakelijker kern te hebben dan Prinsen vermoedde. Het sterkste voorbeeld vind ik in de levensbeschrijving van Karel van Mander zelf¹⁵, die wel niet door hemzelf geschreven is maar die zozeer aan zijn eigen werk verwant is dat de aanhaling hier gerechtvaardigd is. De biograaf beschrijft uitvoerig de kwajongensstreken die de jonge Karel uithaalt ten koste van de domme dorpelingen in zijn omgeving: passages die soms met enige verbazing maar altijd met vertederend zijn aangehaald. De plaats die ze in het levensbericht innemen maakt duidelijk dat het hier niet gaat om knusse anekdotes maar om illustraties van de inventiviteit van de jonge heer, die immers een bewijs was van zijn grote aanleg. Nadere analyse maakt trouwens duidelijk dat de Uilenspiegelachtige guitenstreken niet zo vertederend en onschuldig waren als wel is gemeend: de jonge Karel maakt infamerende tekeningen van met name genoemde personen, wat een ernstige aantasting van hun persoonlijke eer betekende¹⁶. Zozeer dat ze zich bij de baljuw daarover bekloegen. Maar de baljuw was Karels vader, en het incident werd met een kwinkslag afgedaan: een gang van zaken die juridisch niet helemaal koosjer was. Boeren waren er nu eenmaal om erom te lachen.

De retorische structuur van de levensbeschrijvingen geeft aanwijzingen over de bedoelingen van de schrijver, waardoor de beschreven situaties soms in een geheel ander daglicht komen te staan dan wanneer ze vanuit moderne, literaire oogpunten worden gelezen. Het is dan niet zozeer de vraag of Van Manders tekst betrouwbaar is maar of onze wijze van benaderen wel de juiste is. De kunstgeschiedenis is over het algemeen geïnteresseerd in heel andere aspecten van de tekst, namelijk in de pure feiten.

En hoe staat het met de feitelijke betrouwbaarheid van de levensbeschrijvingen? Had Hoogewerff gelijk dat Van Mander er nu en dan een potje van maakt of valt dat wel mee?

Om te beginnen valt vast te stellen dat Van Mander ontzaglijk veel werk heeft gedaan om de gegevens bij elkaar te krijgen. Herhaaldelijk blijkt dat hij gecorrespondeerd heeft met stadsbesturen en particulieren om nadere biografica te verzamelen. Vaak blijkt dat uit een verzuchting over de onwil van de correspondenten om mee te werken. Vaker moet het gebeurd zijn dat de gegevens wel binnenkwamen, maar dan was er naar ik aanneem geen reden om dat speciaal te vermelden. Zo is een lange reeks van jaartallen uit de Antwerpse gildeboeken door een onbekende relatie verzameld¹⁷.

Voor het overige moest de structuur worden gevormd met behulp van schattingen en benaderende veronderstellingen. De volgorde van de behandelde schilders werd zoveel mogelijk chronologisch, op grond van de sterfdata van de betrokkenen. Plinius wordt aangehaald ter verontschuldiging van een globale chronologie in die gevallen waarin geen exacte jaartallen bekend zijn¹⁸. Soms worden de biografische gegevens geamplificeerd met een veronderstelling die op logische deductie berust. Zo wordt van Jan van Eyck gezegd dat hij, evenals Van Mander zelf immers, al vroeg blij gaf van buitengewone aanleg. Daarvoor was geen specifieke bron nodig: iemand die zo'n belangrijke inventie had gedaan als het uitvinden van de olieverftechniek en die daarmee het Gentse altaar had geschilderd moest wel een zeer bijzondere aanleg hebben, en aangezien het algemeen bekend was dat aanleg zich op zeer jeugdige leeftijd openbaarde¹⁹ kon het niet anders of bij Jan van Eyck was dat ook het geval geweest.

Een enkele keer kon zo'n veronderstelling tot een vergissing leiden. Rogier van der Weyden is volgens Van Mander in 1529 gestorven, in de herfst. Dat is wel erg in strijd met wat we weten van de Brusselse stadsschilder, die op 18 juni 1464 is overleden. De discrepantie is het gevolg van een begrijpelijke redenering: Van Mander had vernomen dat Rogier aan de 'zwetende ziekte' was overleden: een epidemie die herhaaldelijk is opgetreden maar die vooral in 1529 ernstig had gewoed, zodat Van Mander veronderstelde dat de dood van Rogier in die golf had plaatsgevonden.

Naarmate de door Van Mander verzamelde gegevens nader te verifiëren zijn blijkt steeds duidelijker dat zijn levensbeschrijvingen zeer betrouwbaar zijn. De keren dat correcties moeten worden toegepast (en de sterfdatum van Rogier van der Weyden is daar wel het meest in het oog lopende voorbeeld

van) zijn die altijd te verklaren uit een corrupte overlevering of een begrijpelijke veronderstelling.

Er is een probleem waarvoor de kunstgeschiedenis zich geplaatst ziet en waarvoor geen oplossing voorhanden is. Er is ons namelijk nauwelijks iets bekend over het stilistische inzicht van Van Mander zelf. Het is maar te hooi en te gras dat hij blijk geeft van een zeker beeld dat hij zich heeft gevormd van de stijl van het werk van een schilder.

Is die vraag dan ook niet anachronistisch? Nee: er zijn aanwijzingen dat men in de zestiende eeuw uitstekend in staat was een schilderij aan een schilder toe te schrijven op grond van stilistische overeenkomsten²⁰. Maar wat we niet weten is, welk beeld Van Mander had van het werk van een bepaalde schilder²¹.

Het duidelijkst is dat te demonstreren aan het werk van de Haarlemse schilder Jan Mostaert, van wie Van Mander een groot aantal werken noemt, waarvan er helaas geen enkel met zekerheid is teruggevonden, zodat ons beeld van zijn werk op loutere veronderstellingen berust. Van Jan Mostaert beschrijft Van Mander een portret van Jacoba van Beieren, die lang vóór Mostaert heeft geleefd. Het schilderij is niet bekend. Maar hoe kan het er uit hebben gezien? Van Mander beschrijft het als 'seer wel ghedaen, en op zijn oudt vreemdsche seer aerdigh toegemaect wesende'.

De stadsdrukker Johan Enschedé publiceerde in 1753 twee prenten naar schilderijen in zijn bezit²², met de stellige mededeling dat dit de desbetreffende schilderijen waren. De schilderijen zijn nu in het museum in Antwerpen²³. Ze zijn waarschijnlijk niet van Jan Mostaert. De zogenaamde Jacoba (afb. 1) is een sibylle van de hand van Ambrosius Benson; de man (afb. 2) wordt tegenwoordig aan Jan Gossaert van Mabuse toegeschreven.

Maar kende Van Mander deze twee portretten als die van Mostaert? Dat weten we niet; de herkomst van de beide schilderijen vóórdat Enschedé ze in zijn bezit kreeg is niet bekend. Maar voor zover we weten is het niet onmogelijk dat deze twee schilderijen voor Van Mander die van Jan Mostaert waren.

Hoe Jacoba van Beieren er echt uit heeft gezien weten we uit een tekening in het Atrechtse album²⁴ (afb. 3). Een schilderij in Kopenhagen (afb. 4) beeldt kennelijk dezelfde persoon af en wordt tegenwoordig als het werk van Jan Mostaert beschouwd²⁵. Ik hoef niet te betogen dat die toeschrijving nogal voorbarig is.

Mostaert heeft Jacoba niet in eigen persoon kunnen aanschouwen. Hij was dus afhankelijk van een origineel dat hij kon navolgen. We kennen 16de eeuwse kopieën van originele portretten van Jacoba van Beieren en Frank van Borselen²⁶ (afb. 5, 6). Zijn ze van de hand van Jan Mostaert? We weten het niet. Welk portrettype Van Mander zelf voor ogen stond blijft volstrekt onzeker en het is voorlopig onmogelijk, zich een beeld te vormen van de stijl van Jan Mostaert zoals Van Mander zich die voorstelde. Wat men zich moet denken bij 'seer wel ghedaen' en 'seer aerdigh toegemaect' weet ik niet bij benadering te zeggen.

Er rest ons weinig anders dan de tekst te aanvaarden zoals die is, eventuele verbeteringen met de grootst mogelijke terughoudendheid aan te brengen²⁷ en te aanvaarden dat het moeilijk blijft, het wereldbeeld van de auteur te reconstrueren en los te maken van het onze.

Ik heb me tot nog toe maar aan één conjectuur gewaagd; en die bleek dan ook, achteraf gezien, erg evident.

Het betreft de levens van de Waalse landschapschilders Joachim Patenier en Herri met de Bles (fol. 219r-219v) (afb. 7). Al kon Van Mander maar over weinig gegevens beschikken, ze zijn opgebouwd in de gewone volgorde: er is een korte aanhef, gevolgd door de weinige biografische gegevens die beschikbaar waren; dan komt een karakterschets, bij Patenier eerst die van het werk - met de beschrijving van de 'kakker' - en dan die van de persoon, bij Bles in omgekeerde volgorde. Een passage over enige bekende werken volgt, bij Patenier afgesloten door de gebruikelijke humanistische dichtregels van Domenicus Lampsonius, die in het geval van Bles geen lof bevatten maar in de passage met de biografische gegevens verwerkt zijn.

Helaas zijn sinds 1604 maar weinig aanvullende gegevens over beide meesters aan het licht gekomen. Van Joachim Patenier zijn tot nog toe zeven of acht gesigneerde schilderijen bekend geworden, van Herri met de Bles kennen we geen enkel werk met zekerheid.

Een aantal onregelmatigheden in deze levensbeschrijvingen was al lang opgevallen. In de eerste plaats spreekt Van Mander in de levensbeschrijving van Herri met de Bles plotseling over 'desen *loachim*'. In de tweede plaats meldt hij in het leven van Patenier dat Frans Mostaert diens leerling is geweest, maar op fol. 261r vertelt hij dat Frans Mostaert 'by den moeylijcken *Herry* met de Bles' leerde: moeilijk, hoezo?

Afb. 1 Ambrosius Benson (toeschr.), *Een sibylle*, paneel
Antwerpen, Koninklijk museum voor schone kunsten
Foto: A.C.L., Brussel

Afb. 2 Jan Gossaert (toeschr.), *Mansportret*, paneel
Antwerpen, Koninklijk museum voor schone kunsten
Foto: A.C.L., Brussel

Afb. 3 *Jacoba van Beieren*, krijttekening op papier
Atrecht, Bibliothèque municipale
Foto: Giraudon

Afb. 4 Jan Mostaert *Jacoba van Beieren*, paneel
Kopenhagen, Statens Museum for kunst
Foto: museum

Afb. 5 Jan Mostaert naar een 15de-eeuws origineel, *Jacoba van Beieren*, paneel
Amsterdam, Rijksmuseum
Foto: museum

Afb. 6 Jan Mostaert naar een 15de-eeuws origineel, *Frank van Borselen*, paneel
Amsterdam, Rijksmuseum
Foto: museum

Afb. 7 Karel van Mander, *Het schilder-boeck* (1603-'04), *Levens*, fol. 219r-v

Afb. 7 Karel van Mander, *Het schilder-boeck* (1603-'04), *Levens*, fol. 219r-v, vervolg

Afb. 8 Montage van afb. 7

Afb. 8 Montage van afb. 7, vervolg

En tenslotte is er een erratum (de errata zijn niet door Van Mander zelf geredigeerd) dat het jaartal 1515 - inkomstjaar van Patenier in het Antwerpse gilde - moet worden gelezen als 1535. Dat laatste is zeker onjuist: 'Jochim Patenier, scildere' werd wel degelijk in 1515 ingeschreven²⁸.

Een en ander was alweer aanleiding om te verzuchten dat Van Mander de boel weer eens door elkaar had gegooid; deze keer niet ten onrechte, leek het. Wat was er gebeurd?

In 1535 was behalve Pieter Aertsen een hele reeks schilders in het Antwerpse gilde als meester ingeschreven. Een van hen was 'Herry de Patenir, schilder'²⁹. Dat was al lang opgevallen en er is herhaaldelijk verondersteld dat Herry de Patenir identiek was met Herri met de Bles, die die bijnaam droeg vanwege een witte bles in zijn haar; en dat de beide Waalse landschapschilders misschien wel familie van elkaar waren.

Mijn conjectuur gaat er vanuit dat Van Manders zegsman de identificatie van Herry de Patenir en Herri met de Bles ook heeft gemaakt, en wel nadat de kopij voor de beide levens al klaar was. De kopij zag er dan uit als in afb. 8. Nu kwamen er aanvullende gegevens.

De kopij was al bij de uitgever. Die kreeg nu twee aanvullingen die moesten worden ingevoegd. Het was niet verwonderlijk dat de aanvulling die begon met 'Desen *Patenier*' bij Joachim Patenier werd ingevoegd. Zo werden de beide invoegingen verwisseld. Het jaartal 1535, dat van de inschrijving van Herri in het gilde, werd daarop, strikt logisch, naar de errata verwezen om het jaartal 1515, dat van Joachim, te vervangen.

Grote consequenties heeft mijn hypothese met. Het voordeel ervan is dat alle gegevens keurig met elkaar in overeenstemming komen. Joachim is de zeer nauwkeurig werkende oude meester die omgang had met Albrecht Dürer, Herri is de 'moeilycke', slordig levende, jongere landgenoot, de leermeester van Frans Mostaert.

Hoe staat het nu met hun beider kenmerk, het kakkertje van Joachim en het uiltje van Herri? Daarvoor droeg de Waalse kunsthistoricus André Piron een interessant voorstel bij. Joachim kwam uit Dinant, Herri uit Bouvignes. Bewoners van Dinant worden in de volksmond schijterds genoemd, die van Bouvignes hebben iets met uilen te maken³⁰. Het is uitdrukkelijk Joachim Patenier persoonlijk die 'den kacker wiert gheheeten'. Het lijkt mij weinig waarschijnlijk dat die bijnamen door de schilders uit een ironisch soort chauvinisme in hun werken te pas zouden zijn gebracht. In de gesigneerde werken van Joachim is trouwens nooit een kakkende persoon ontdekt, en

uilen komen ook voor in gesigneerde werken van Lucas Gassel, die niet uit Bouvignes kwam.

Een tweede conjectuur dus toch. De kakker en de uil berusten niet op waarnemingen aan de schilderijen maar zijn het gevolg van een scheefgegroeide mondelinge anekdote. Het gaf al met al een weinig heroïsch beeld van deze twee Waalse landschapschilders. Franstalige Belgische kunsthistorici hebben zich daaraan geërgerd. Maar ook daarvoor is de verklaring te vinden in de context van de levensbeschrijvingen.

Van Mander was een Vlaming: hij had het niet op Walen.

Eindnoten:

- 1 R. JACOBSEN, *Carel van Mander (1548-1606) dichter en prozaschrijver*, Rotterdam, 1906; J. Prinsen J. Lzn., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage, 1916, p. 224-225.
- 2 KAREL VAN MANDER, *Het schilder-boeck*, Haarlem (bij Paschier van Wesbusch), 1604, *Levens*, fol. 234v.
- 3 *Schilder-boeck* 1604, *Levens*, fol. 234v.
- 4 A. VAN DER WILLIGEN, *Les artistes de Harlem*, Harlem-La Haye, 1870, p. 40, p. 42, p. 46, p. 54(?), p. 56, p. 58; Hessel Miedema [ed.], *De archiefbescheiden van het St. Lukasgilde te Haarlem 1497-1798*, Alphen aan den Rijn, 1980, p. 395, p. 397, p. 401, p. 406; G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst IV*, 's-Gravenhage, 1941-'42, p. 27-28.
- 5 *Schilder-boeck* 1604, *Levens*, fol. 244v.
- 6 Een schilder Willem Cornelisz. vroeg op 4 juli 1589 in Haarlem bijstand aan wegens ouderdom: Haarlem, vroedschapsresoluties 4 juli 1589, fol. 182 (aant. J. Dommissie †).
- 7 ARNOLDUS BUCHELIUS, '*Res pictoriae*'; *aanteekeningen over kunstenaars en kunstwerken voorkomende in zijn Diarium, Res pictoriae, Notae quotidianae en Descriptio urbis Ultrajectinae (1583-1639)* uitgegeven en toegelicht door G.J. Hoogewerff en J.Q. van Regteren Altena, 's-Gravenhage, 1928 (Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte XV), p. 30.
- 8 *Schilder-boeck* 1604, *Levens*, fol. 207v.
- 9 *Schilder-boeck* 1604, *Levens*, fol. 207v. Het schilderij is onbekend.
- 10 C.W. BRUINVIS, 'De bouw en versiering der St. Laurens of Groote Kerk te Alkmaar', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 28 (1904), p. 192-236, spec. p. 209-214.
- 11 W.H. JAMES WEALE, 'Notes on two Dutch painters', *The Burlington magazine*, 12 (1907-'08), p. 163.
- 12 Tentoonst. *Kunst voor de beeldenstorm; Noordnederlandse kunst 1525-1580*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1986, p. 242-245, spec. nr. 124a. Het schilderij is spoorloos.
- 13 HOOGEWERFF (zie hieróór, noot 4).
- 14 Ik kan volstaan met als voorbeeld de gecommeterieerde editie van Vondels zeevaartgedichten door Marijke Spies (Amsterdam-Oxford-New York, 1987) aan te halen.
- 15 "'t Geslacht, de geboort, plaets, tydt, leven, ende wercken van Karel van Mander, Schilder, en Poeet, Mitsgaders zyn overlyden, ende begraeffenis', in: *Het schilder-boeck*, Amsterdam (bij Jacob Pietersz. Wachter), 1616-1618.
- 16 A.H.J. GREENIDGE, *Infamia: its place in Roman public and private law*, Oxford, 1894; Samuel Edgerton, *Pictures and punishment; art and criminal prosecution during the Florentine Renaissance*, Ithaca and London, 1985.
- 17 H.E. GREVE, *De bronnen van Carel van Mander voor 'Het leven der doorluchtighe Nederlandsche en Hoogduytsche schilders'*, 's-Gravenhage, 1903 (Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte II), p. 126-127.
- 18 *Schilder-boeck* 1604, *Levens*, fol. 198v.
- 19 Voorbeelden: *Schilder-boeck* 1604, *Levens*, fol. 211r-v, 229r, 280v, 281v, 282r.
- 20 Zo schreef Hendrik Goltzius enige portretten aan Titiaan toe. De toeschrijving was weliswaar niet correct maar dat kwam doordat het werk van de schilder - Jan Stevensz. van Kalkar - niet te onderscheiden was van dat van Titiaan (*Levens*, fol. 218r). Een uit Engeland geïmporteerd schilderij werd herkend als een werk van Lucas Cornelisz. de Kock (*Levens*, fol. 217v). De

- 'Meisterstiche' van Hendrik Goltzius zijn trouwens emulaties, gebaseerd op het herkennen van de hand van werken van de grote meesters.
- 21 Het is waar dat hij vaak spreekt van de 'manier' van iemands werk, maar dat begrip blijkt bijzonder ruim te moeten worden opgevat. Het kan zowel op technische als op stilistische en zelfs op ikonografische aspecten slaan.
 - 22 Gravure van Jacob Folkema naar Taco Jelgersma; Frederik Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders, en van buitenlanders, tot Nederland in betrekking staande*, [...], Amsterdam, 1853, nr. 9 en 9a.
 - 23 Antwerpen, Koninklijk museum voor schone kunsten, inv. nrs. 264 en 263.
 - 24 Arras, Bibliothèque municipale, Ms. 266.
 - 25 Kopenhagen, Koninklijk museum voor schone kunsten, inv. nr. 483.
 - 26 Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. A 498, A 499.
 - 27 Waterschoot heeft gedemonstreerd dat de uitgever het boek met de grootst mogelijke nauwkeurigheid heeft behandeld; ook daardoor is het aanbrengen van veronderstelde verbeteringen niet te excuseren: Werner Waterschoot, 'Karel van Mander's *Schilder-Boeck*. (1604): a description of the book and its setting', *Quaerendo*, 13 (1983), p. 260-286.
 - 28 PH. ROMBOUTS en TH. VAN LERIUS [ed.], *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde I*, Antwerpen, 1872, p. 83.
 - 29 ROMBOUTS EN VAN LERIUS, p. 124.
 - 30 ANDRÉ PIRON, *Joachim 1e Patinier; Henri Blès; leurs vrais visages*, Gembloux, 1971, p. 51-52.

W. Kalf, *Stilleven* (71,5 x 62 cm) Amsterdam, Rijksmuseum

**Zeventiende-eeuwse Nederlandse poëzie op schilderijen
Vondel over Willem Kalf
Karel Porteman (Leuven)**

Wie in het Rijksmuseum, deze tempel van de Sanctissima Pictura, juist over zeventiende-eeuwse gedichten over schilders en schilderijen moet spreken, kan er niet tussenuit: hoezeer hij zich ook bewust is van het specifiek *litterair* statuut van zulke teksten en van hun primaire *poëtische* doelstelling, déze lokatie dringt hem als het ware een andere vraagstelling op. In hoeverre zijn deze gedichten ook *kunsthistorisch* relevant en reiken ze gegevens aan over de wijze waarop de penvoerende zeventiende-eeuwse intelligentsia tegen de schilderkunst aankeek, haar commentarieerde en eventueel zelfs interpreteerde of van een kritische noot voorzag.

Al ligt ze voor de hand, toch is deze vraagstelling complex en delicaat. Vaak roept ze zelfs nog enig wantrouwen op, wantrouwen tegen de dichters, die heerlijke leugenaars. Met een variatie op een uitspraak van Jan Emmens, nota bene de eerste kunsthistoricus die het onderwerp op een probleemgevoelige wijze heeft aangepakt, zou men zich kunnen afvragen waarom men vanuit een strikt kunsthistorisch standpunt meer eerbied zou moeten opbrengen voor zeventiende-eeuwse literaire teksten over beeldende kunst en dito kunstenaars dan voor de zogenaamde kunsttheoretische geschriften van Valéry, Apollinaire of, *mutatis mutandis*, van de literator Schmidt-Degener, die twintig jaar lang de hogepriester van deze tempel is geweest¹. Delicaat ook is de problematiek omdat zij een interdisciplinair karakter bezit: dat maakt haar zeer kwetsbaar en het voorwerp van allerlei communicatieproblemen.

Maar ook al op zichzelf vormt het oude schilderijengedicht een nogal ingewikkeld gegeven. Het vervult een aantal functies die op het eerste gezicht weinig met kunsthistorische relevantie te maken hebben, tenzij men die zou beperken tot de lokalisatie van de kunstwerken, de namen van de eigenaars of andere van die dingen meer. Veelal valt het zwaartepunt op het

verbreiden van de fama, ongetwijfeld in die tijd de belangrijkste poëtische functie. Het eindeloze variëren van de loftopiek zou dan deze gedichten tot ware exempla van clichématigheid maken, waardoor ze voor de kunsthistoricus nagenoeg overbodig lijken. Wat ooit de bedoeling had aan een schilderij of een kunstenaar de vleugelen van de fama te geven via de consecratie van het vereeuwigende poëtenwoord, wordt derhalve voor het gericht der geschiedenis herleid tot een fait divers uit het voetnotenland: schilderij Y of artiest X zijn ooit door dichter Z bezongen.

De meer humanistisch-literair georiënteerde voorvaderen van onze kunsthistorici, zoals bij voorbeeld Dominicus Lampsonius en Cornelis de Bie, beschouwden als dichters dit laudatorisch aspect van hun taak als hoofdzaak². Maar ook de meer op een historische weergave van leven en werk gerichte 'konstbeschrijvers', zoals bij voorbeeld Karel van Mander, Arnold Houbraken en Weyerman, citeren zeer graag gedichten als de kroon op het werk. Dichters, lezen wij bij Houbraken, roemen, prijzen, gedenken, vereeuwigen, 'schetsen wat pryswaardig in een konststuk is aan te merken in letteren af'; ze 'vizelen het zeil van de luister hoog in top'³. Dat was voor het statuut van de beeldende kunst blijkbaar zeer belangrijk. Nog in 1753 affirmeert J.B. Descamps: 'Je n'ai point négligé les Poètes qui ont vécu du temps des Peintres qu'ils ont loués'⁴. Maar er is meer. Aan de dichters wordt door deze kunstgidsen ook deskundigheid toegeschreven. Vondel, zegt Houbraken, 'had een goed oordeel van konst' en hij hoort 'hem [...] op vasten grond van de konst en derselver byzondere waarnemingen [...] redenkavelen'⁵. Een gekruisigde Christus van Karel Dujardin heeft hij met 'konstkundige uitdrukkingen' beschreven⁶. In feite gaat het over een vers van Jan Vos, maar ook die is 'een verstandig konstkenner'⁷, evenals die andere Vondelepigoon Jan Vollenhove⁸. De tijdgenoten hebben in het kunstdiscours van de dichters blijkbaar toch uitingen van connoisseurschap gezien. Ongetwijfeld vertolkten ze hiermee hun waardering voor de bekende krachtlijnen van de humanistisch-antiquiserende kunsttheorie, zoals die door de lettrés werd gehanteerd en die door haar geleerd en erudiet referentiekader blijkbaar zeer imponeerde.

Maar ook dit discours laat én door zijn repetitiviteit én door zijn nogal beperkt register bij de moderne historicus weer een indruk van een weinig concreet en clichématig jargon⁹. In hoofdzaak cirkelt het om twee grond-

motieven: de verhouding van het kunstwerk tot de werkelijkheid (de gehele mimèsistopiek: de kunst die de natuur overtreft en bedriegt) en de relaties tot de andere kunsten (de beeldhouwkunst en vooral, via het Horatiaanse *utpictura-poësis*, de dichtkunst). Toch mag men hier niet al te vlug over heen glijden. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat iemand als Vondel bij voorbeeld, die het genre bij ons heeft gemaakt en dan ook als geen ander is nagevolgd, zich dat discours grondig had eigen gemaakt. Hij kende zijn Van Mander en zijn Junius. Een historieschilderij van Pieter Lastman meet hij deskundig met de maten van het *inventio*-kapittel van Van Manders *Grondt*, de maandschilderijen van Sandrart bezingt hij naar de wijze waarop zij aan de idealen van de allegorische personificatie beantwoorden en bij een Italiaanse belaagde Suzanna demonstreert hij op een bijzonder geestige manier zijn gedegen kennis van het kunsttheoretisch discours over de lichaamshouding, het naakt, het koloriet en de uitbeelding der affecten¹⁰.

Met dit laatste schilderijengedicht zijn we beland bij een tweede type dat wij ten opzichte van het lovende, het *epigrammatische* zouden willen noemen. In navolging van de *Galleria* (Venetië 1620) van de Italiaanse dichter Giovanni Battista Marino vormt het kunstwerk hier meestal slechts aanzet tot poëzie, een mentale of emotionele prikkel tot literaire vaardigheid. Marino gebruikte in dit verband de formule 'scherzare intorno', schertsen (vernunftig doen) 'rond' of 'omtrent' het kunstwerk, in feite meestal het onderwerp dat er wordt voorgesteld. Wat primeert, is het epigrammatisch vernuft; de verzen demonstreren poëzie en niet zozeer schilderkunst. De vaststelling dat daarbij met volle teugen wordt geput uit de literaire trucendoos van de rijke traditie van het Griekse epigram, doet ook hier weer een indruk van herhaling ontstaan. Met de beoordeling van de concrete referentialiteit van deze teksten moet men zeer voorzichtig zijn. Wie bij voorbeeld aan de hand van deze poëzie zou oordelen dat de kunst voor de intelligentsia vooral op geestigheden was afgestemd en dat schilderkunst bijgevolg in principe in alle richtingen mocht worden geïnterpreteerd, loopt het gevaar zulke verzen uit hun specifiek literaire context te halen: ze imiteren, emuleren of bedrijven een woordspel van het kunstwerk weg. Hun werkelijkheid is veeleer die van het literair vernuft dan die van het daartoe aanleiding gevende kunstwerk¹¹. Epigrammen zijn in wezen open vormen. In gezelschap van Scaliger kan men, met de bekende renaissancistische manie voor modellen, aan het epigram zelfs al de functies toekennen van de retorische genera¹². Maar het

is niet omdat deze gedichten bij voorbeeld aanklagen, berispen of zelfs moraliseren - 'de preekstoel van 't Penseel' zegt Jan Vos ergens - dat zij daarom altijd bij de intentie of de strekking van het schilderij aansluiten¹³.

Het besluit van dit al te summiere overzicht zou kunnen luiden dat de clichématigheid en de literaire eigenzinnigheid de kunsthistorische relevantie van schilderijenpoëzie niet noodzakelijk in de weg hoeven te staan. Wel dient zij met de nodig omzichtigheid en met veel kunst- én literairhistorische alertheid te worden vastgesteld. Enkele voorbeelden mogen dat illustreren. Vondels vers op Rembrandts portret van de predikant Cornelis Anslo, met de beroemde beginregels

Ay, Rembrandt, maal Cornelis stem
Het zichtbre deel is 't minst van hem

is op deze wijze niet zozeer als een sneer tegen de schilder op te vatten, maar, via een bekende literaire pointe, als een compliment voor de zo goed orerende geportretteerde¹⁴. In de context van de epigrammatiek, speelt de schilder hier nauwelijks een rol. De functie van zo'n epigram bestaat er niet in zich over de portrettist uit te spreken. Of neem nu Jan Vos' tweeregelig vers op een 'Zeeker naakt beeld in de winter geschilderd':

Dit beeld is naakt gemaalt in zulk een koude landt;
Die 't maalde toont zich hier noch naakter van verstandt¹⁵.

Nog onlangs is beweerd dat de dichter hier de eis van realisme zou hebben geclaimd. In die zin zou het gedicht dan voor de geschiedenis van de artistieke smaak relevant zijn, omdat het de waarschijnlijkheid zou formuleren als een steeds terugkerend element van de zogenaamde toenmalige kunsttheorie¹⁶. Maar eenvoud schaadst. Als het om een standbeeld zou gaan - het schilderij is jammer genoeg niet bekend - dan is het schilderij *niet* onrealistisch, want naaktbeelden werden in de winter niet binnengehaald. Gaat het om een figuur - 'beeldt' kan ook betekenen afbeelding van een (mooie) vrouw -, dan betreft het hier zeer waarschijnlijk een allegorische uitbeelding van de winter in de persoon van de naakte godin Orithyia. Deze werd immers ontvoerd en in bezit genomen door de wintergod Boreas en symboliseert op deze wijze de vernieuwing van het jaar. Zou Vos, de literator en

kunstkenner, dit gegeven uit het zesde boek der *Metamorphosen* echt niet hebben gekend¹⁷? Maar veeleer was het hem hier te doen om de epigrammatische pun op het werkwoord 'malen' dat naast 'verbrijzelen' en 'zeuren' tegelijk ook kon betekenen 'schilderen' en 'gek zijn'. Ook Huygens bouwde op dezelfde homonymie trouwens een schilderkunstig grapje¹⁸. Hoogstens mag men beweren dat Vos het imperatief van de waarschijnlijkheid voor zijn grap gebruikt, maar dat was niet het thema. Literaire geestigheid is hier de intentie, niet een kunstkritische uitspraak.

Maar laat ons nu eens kijken naar de andere kant van de medaille en een gedicht bekijken dat wel aanspraak kan maken op enige kunsthistorische relevantie. Zoals gezegd, blijken inzonderheid Vondels teksten op dit punt soms meer te bieden dan men geredelijk van het genre verwacht. Helemaal verrassend is dat niet: de dichter ging vertrouwelijk om met talrijke schilders en hij hield ervan om bij voorbeeld in zijn tragedies doelbewust de stijl van het pictorialisme te beoefenen. De dramatische intensiteit van een baanbrekend treurspel als *Gebroeders* (1640) licht hij zelfs toe aan de hand van de beschrijving van een fictieve Rubens¹⁹.

Een voor ons doel nogal dankbare tekst is het bekende vers op Willem Kalf, dat in kunsthistorische overzichten en catalogi vaak wordt geciteerd als een uiting van vriendelijke bijval, maar waarvan de betekenis nooit ten volle ter sprake is gebracht²⁰. Kan dit leuke vers ons iets leren over de wijze waarop de tijdgenoten tegen Kalfs zogenaamde 'pronkstillevens' hebben aangekeken²⁰? De tekst luidt als volgt:

Raetsel

Gelukkig is Sint Lukas Kalf.
 Het deelt de vrucht met Neeltje half,
 Wanneer ze speelt en quinkeleert,
 En 't Kalf het kalverdeuntje leert
 5 Naehuppelen, op haer trant en maet.
 Hoewel het zelden stille staet,
 Het heeft stilstaende dingen lief:
 Banketten, dischgerecht, en brief,
 Limoen, citroen en glas en schael,
 10 Cieraet, en overdaet en prael,

- En wat het los, en met verloop
 Verzuimt, ziet slingren overhoop.
 Hoe min geschikt, te laegh te hoogh,
 Hoe schooner in het kalveroogh.
- 15 Maer als het op een' klaren dagh
 In eenigh lantschap weiden mag,
 En graezen, tot den buik in 't gras,
 Wat is dit Kalf dan wel te pas!
 Hoe graest, hoe groeit het weeligh dier.
- 20 By wijlen komt een schuw Pluvier
 Gesprongen uit de groene wey:
 Dan gaet dit jeugdigh paer ten rey.
 Want soo ik 't kalveraertje ken,
 Het leeft in 't leven van de pen
- 25 En veder, daer 't Pluvier op zweeft,
 Dan op, dan neêr, en trekken weeft,
 Waervoor de meesterschrijver suft,
 En van beschaemtheid staet verbluft.
 Nu raet eens om, al lachtge wit,
- 30 Wat KALF, wat Velt-PLUVIER is dit?

Over de datering van de tekst bestaat geen zekerheid, al lijkt hij mede op grond van regel 22 wel sterk op een huwelijkswens. Kalf trouwde in 1651 te Hoorn met de predikantendochter Cornelia Pluvier²¹. Het gedicht presenteert zich als een *raadsel* over een in Amsterdam blijkbaar zeer bekend geworden jong artiestenpaar: hij, Willem Kalf, als schilder van pronkstillevens, zij, Cornelia Pluvier, als kalligrafe. 'Un couple [...] fort sortable' schrijft de dichter Jacob van der Burgh in 1657 aan Constantijn Huygens²². Binnen het corpus van het poëtisch en epistolair amusement dat hoofdzakelijk rond Cornelia is ontstaan, moet het vers van Vondel een van de vroegste zijn geweest. Hij beperkt zich tot haar gaven als muzikante en schoonschrijfster, terwijl zij later ook als glasgraveester en dichteres is bezongen. Over deze getrouwde Cornelia met de gitzwarte ogen heeft de voormelde Van der Burgh zich in brief en dicht tegenover Huygens met meer dan gewone geestdrift uitgelaten: zij is het levend bewijs dat er in 'Amsterdam wat meer te sien is dan schone gebouwen'²³. Huygens zal haar trouwens met enkele leuke versjes bedenken - er werden zelfs cadeautjes uitgewisseld - en ook

Antonides van der Goes zal haar in ronkende bewoordingen roemen²⁴. Het is in deze sfeer van mannelijke galanterie dat we Vondels gelukwens moeten situeren.

Het raadsel is derwijze gecomponeerd dat de oplossing ervan voor de hand ligt. In dergelijke raadseltypes wordt de lezer minder intellectueel op de proef gesteld dan hij wordt uitgenodigd om de geestige en adequate parafrasen te beamen. Als Vondel de werkzaamheid van de schilder Kalf op deze wijze onder de aandacht brengt, dan mag derhalve geredelijk worden verwacht dat hij daarbij juist de meest opvallende karakteristieken van dat oeuvre naar voren zal halen. De tekst is afgestemd op herkenbaarheid, niet op verhulling. Dat het procédé in casu zou berusten op een naamspel, lag voor de hand. De familienamen van het echtpaar zijn immers ook de namen van diersoorten: het kalf en de pluvier, een soort snipachtige waadvogel. Via het bekende rund van Sint Lucas, de patroon der schilders, is het verband tussen het kalf en de schilderkunst in de eerste regel vlug gelegd. In de spelewei van het kalf is de overgang van de pennen en de veren van de pluvier naar de schoonschrijvende Cornelia al evenmin een moeilijke opgave. Het zou, denk ik, verkeerd zijn in het gedicht een toon van spot, laat staan afstandelijke ironie, te beluisteren. Ook Huygens heeft het in zijn lieve verzen voor Mevrouw Kalf over haar glasgraveerkunst als *poot-werck* dat glas tot goud maakt²⁵. Er zijn nu eenmaal vormen van paronomasia die thans niet meer in de smaak liggen.

Maar laat ons nu de aandacht concentreren op de activiteiten van het St.-Lukaskalf. Vondel prijst het beestje gelukkig als het kan springen en dansen op de maat van Neeltjes muziek: een voor de zeventiende-eeuwer duidelijke huwelijksmetafoor. Nochtans heeft het stilstaande dingen lief:

Banketten (*lekkernijen*), dischgerecht, en brief,
Limoen, citroen, en glas en schael,
Cieraet, en overdaet en prael,
En wat het los, en met verloop
Verzuimt (*met achteloosheid achtergelaten*), ziet slingren overhoop.

Deze *enumeratio* biedt een overzicht van Kalfs vast en steeds weer zichzelf variërend repertoire in zijn Amsterdamse periode: het gaat om een beperkt

aantal voorwerpen waarvan de opstelling en de weerschijn van het ene object in het andere aanhoudend lichtelijk variëren²⁶. Dát viel bijzonder gemakkelijk te raden. Een klein probleem levert de *brief* op in regel acht. Brieven in de zin van stukken beschreven of bedrukt papier komen in Kalfs thans nog bekende stillezens niet voor. In het genre zijn ze evenwel zeer bekend. Extrapoleert Vondel hier onbewust of speelt de rijmdwang mee (*lief-brief*)? Ik vermoed dat we hier moeten denken aan de zogenaamde tabaksbriefjes, de gevouwen en geplakte papieren zakjes van oud bedrukt papier waarin tabak werd verkocht. En die komen wel voor op sommige doeken van Kalf²⁷.

Intrigerender voor de toenmalige Kalf-receptie zijn de regels 13-14, die gezien de aard van het gedicht, positief moeten worden geïnterpreteerd:

Hoe min geschikt, te laegh te hoogh,
Hoe schooner in het kalveroogh.

Het raadsel laat hier verstaan dat de charme van deze schilderijen voor de dichter mede voortvloeit uit hun gebrek aan schikking of schikkunst, een door Vondel ook elders gebruikte term voor ordinantie²⁸. Kalf tovert wanorde om tot kunst. Niet een boodschap over de vergankelijkheid van de onbehagen scheppende rijkdom, maar een compositie-aspect maakt blijkbaar de aantrekkelijkheid van Kalfs stillezens uit. En er komt nog een interessante mededeling. Het kalf houdt van stilstaande dingen en wanorde,

Maer als het op een klaren dagh
In eenigh lantschap weiden mag,

dàn is het pas gelukkig, want dan kan het in de wei spelen en dansen met de pluvier. De contrasten *Maer* en *klaren dagh* in regel 15 moeten op hun volle waarde worden geschat. Ze situeren kennelijk Kalfs liefde voor stilstaande dingen in de *duisternis*. De verwijzing naar de heldere dag wekt subtiel aandacht voor de welbekende duistere achtergrond van de weelderige stillezens waartegen de bekers, de schalen, de koppen, de messen en het fruit in onderlinge kleurenharmonie zo fonkelend glimmen. Voor Vondel betekende het werk van Kalf blijkbaar een bijzonder repertoire, een vorm van kunstvolle ordeloosheid en clair-obscur belichting.

Mag het resultaat van deze analyse op zichzelf misschien gering zijn, toch blijft het een niet onbelangrijk gegeven dat deze evaluatie opduikt in een gelegenheidsgedicht van het soort dat men in het beste geval als leuk illustratiemateriaal pleegt te hanteren. Vondels weinig bevolgen maar concrete waardering voor Kalf verdient in elk geval evenveel aandacht als die van Gerard de Lairese in zijn *Groot Schilderboek* (1707). Ook de Luikenaar apprecieert Kalf, maar voortbouwend op de indruk van willekeurigheid die diens stillevens wekken, is hij van mening dat ze wel wat diepere zin missen:

oewel wy hier voor gezegt hebben, dat de vermaarde Kalf in de Stillevens boven anderen heeft uitgemunt, heeft hy nochtans, zo min als zyne voorgangers en navolgers, reden van zyne verbeeldingen weeten te geeven waarom hy dit of dat vertoonde: maar slegts het geen hem in den zin schoot ... verbeeld, zonder eens zyne gedachten te hebben laten gaan om iets van belang voort te brengen daar een byzonder zin in stak, of 't geen ergens op toegepast kon worden²⁹.

Of neem nu die vaak geciteerde complimenten van die andere dichter en kunstkenner, Goethe. Hem gaf een vroege Kalf aanleiding tot een lyrische uitspraak over de superioriteit van de kunst tegenover de natuur. Een echte gouden schaal had hij graag voor een door Kalf geschilderd stuk vaatwerk willen ruilen:

Mann muss dieses Bild sehen um zu begreifen, in welchem Sinne die Kunst über die Natur sei und was der Geist des Menschen den Gegenständen leiht, wenn er sie mit schöpferischen Auge betrachtet. Bei mir wenigstens ist's keine Frage, wenn ich die goldnen Gefässe oder das Bild zu wählen hätte, dass ich das Bild wählen würde³⁰.

In haar veel besproken *The Art of Describing* heeft Svetlana Alpers Goethe nog nagesproken. 'More beautiful in art than in life' luidt het daar over Kalfs pronkobjecten: 'Looking through Kalf's lenses we see paint'³¹. Maar of deze ongetwijfeld gegronde blijk van bijval voor de kunsthistoricus van de zeventiende eeuw relevanter is dan die van de guitige Vondel, durf ik betwijfelen.

Eindnoten:

- 1 *Kunsthistorische opstellen*. Amsterdam, 1981, dl. II, p. 123. De studie *Apelles en Apollo*. *Nederlandse gedichten op schilderijen in de 17de eeuw* (*ibidem*, I, 5-60) verscheen in 1956 in het *Ville Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*.
- 2 J.A. EMMENS. *Kunsthistorische opstellen*, II, p. 37.
- 3 *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*. Amsterdam, 1718-1721, 3 vol.: III, p. 116 en I, p. 292.
- 4 *La vie des peintres flamands, allemands et hollandois*. Paris, 1753, Inleiding, X. Cf. T.J. BROOS, *Tussen zwart en ultramarijn. De levens van schilders beschreven door Jacob Campo Weyerman (1677-1747)*. Amsterdam-Atlanta, 1990, p. 309.
- 5 *Schouburgh*, I, p. 98; III, p. 144.
- 6 *Schouburgh*, III, p. 57.
- 7 *Schouburgh*, I, 260. Zie: JAN VOS, *Alle de gedichten*. Amsterdam, 1662, p. 787-88.
- 8 *Schouburgh*, II, p. 44.

- 9 Vgl. A. DOLDERS, 'Some remarks on Lairese's *Groot Schilderboeck*', in: *Simiolus*, 15 (1985), p. 197-220, inz. p. 198.
- 10 Zie: B. BROOS, 'Rembrandt and Lastman's Coriolanus: the history piece in 17th-century theory and practice', in: *Simiolus*, 8 (1975-76), p. 199-228; Joachim von Sandrart, Joost van den Vondel, Caspar Barlaeus, *De maanden van het jaar*. Ingeleid, uitgegeven en toegelicht door Karel Porteman. Wommelgem 1987, p. 60-65; K. Porteman, 'Vondels gedicht *Op een Italiaensche Schildery van Susanna*', in: G. van Eemeren en F. Willaert, *'t Ondersoek leert*. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 301-318.
- 11 Over de schilderijenpoëzie van Marino, zie: M. ALBRECHT-BOTT, *Die bildende Kunst in der Italienischen Lyrik der Renaissance und des Barock*. Studie zur Beschreibung von Portraits und anderen Bildwerken unter besonderer Berücksichtigung von G.B. Marinos *Galleria*. Wiesbaden, 1976.
- 12 P. LAURENS. 'Du modèle idéal au modèle opératoire: la théorie épigrammatique aux XVIème et XVIIème siècles', in: *Le modèle à la Renaissance*. Etudes réunies et présentées par C. Balavoine, J. Lafond, P. Laurens, Paris, 1986, p. 184.
- 13 J. VOS. *Alle de gedichten*. Amsterdam, 1662, p. 788: 'De preekstoel van 't penseel heeft dikwils deugd bedreeven', slotregel van het gedicht op een crucifix-schilderij van Karel Dujardin.
- 14 Vgl. J. EMMENS, *Kunsthistorische opstellen*, II, p. 61-97.
- 15 *Alle de gedichten*, p. 574.
- 16 B. MOURITS. 'De kracht van het penseel. Kunstkritiek in de beeldgedichten van Jan Vos', in: *Voors*, 8 (1990), nr. 4, p. 32-41, inz. p. 32.
- 17 Geen levendigh Pinceel en kan 't bij 't leven halen:
Al quam Apelles weer,
En hondert and're meer,
Al menschen mijmering, die niet en doen als dwalen:
Met reden noemen sy 't in 'thooghe Duijtsch-Land, Malen (12-2-1656). (J.A. Worp. *De gedichten van Constantijn Huygens naar zijn handschrift uitgegeven*. Groningen, 1892-1899, VI, p. 19.)
- 18 Over de Orithyia-stof, zie: E. VAN STRAALLEN, *Koud tot op het bot*. De verbeelding van de winter in de zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden, 's-Gravenhage, 1977, p. 40-42.
- 19 Door Houbraken wordt deze fictieve ekphrasis (zie WB-ed., III, p. 801-802) nog voor de beschrijving van een echte Rubens gehouden (*Schouburgh*, III, p. 141).
- 20 O.m.: L. GRISEBACH, *Willem Kalf 1619-1693*. Berlin, 1974, p. 332-33; E. DE JONGH e.a., *Still-life in the age of Rembrandt*, Auckland, 1982, p. 93-95.
- 20 O.m.: L. GRISEBACH, *Willem Kalf 1619-1693*. Berlin, 1974, p. 332-33; E. DE JONGH e.a., *Still-life in the age of Rembrandt*, Auckland, 1982, p. 93-95.
- 21 J. ROSENBERG, S. SLIVE, E.H. TER KUILE, *Dutch Art and Architecture 1600-1800* (The Pelican History of Art, 1979), p. 340 spreken over 'a poem in honour of the marriage'. In de edities van Van Lennep-Unger, vol. 1671-1679, p. 368 en van A. Verwey, p. 953 wordt het gedicht in 1663 gedateerd. De WB-uitgave, X, p. 679 houdt het bij een vraagteken.
- 22 Zie L. GRISEBACH, p. 201, die aan zijn Kalf-monografie een voortreffelijke excursus over Cornelia Pluvier heeft toegevoegd, mede ter aanvulling van H.E. van Gelder, 'Aanteekeningen over Willem Kalf en Cornelia Pluvier', in: *Oud-Holland* (1942), p. 37-46.
- 23 GRISEBACH, p. 201. In deze brief van 19/1/1657 luidt het dat Cornelia het schoonschrift 'wel so natuurlyck uyt de gront van de letteren doet vloeyen als Coppenol'. Op deze toen zeer befaamde 'meesterschrijver' zinspeelt blijkbaar ook Vondel (v. 27).
- 24 GRISEBACH, p. 202-205.
- 25 In een dankvers van 19/7/1659 voor een gegraveerd glas dat hij van Pluvier had ontvangen: 'Dit's 't handwerk van een Kalf, magh ick niet pootwerck seggen?' (GRISEBACH, p. 203; Ed. Worp, VI, p. 263).
- 26 Zie hierover; GRISEBACH, p. 113 e.v. en B. HAAK, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*. Z.p. 1984, p. 493-494.
- 27 WNT, III, p. 1335 en XVI, p. 691.
- 28 Vgl. met B. BROOS' bespreking van Vondels Lastman-gedicht. Cf. n. (10). WB, V, p. 767: 'Wie had de Schickkunst oit soo fix als Lastman'.
- 29 DI, II, p. 268. Over deze problematiek, zie: C. KLEMM, 'Weltdeutung-Allegorien und Symbole in Stilleben', in: *Stilleben in Europa* (Catalogus Münster, Baden-Baden, 1979-1980), p. 140-218 met een verwijzing naar Lairese op p. 178.
- 30 Naar een notitie neergeschreven op 17/8/1797 (*Schriften zur Kunst*. Zürich, 1954, p. 121), geciteerd naar S. SEGAL, *Prosperous Past. The sumptuous still life in the Netherlands 1670-1700*, Den Haag, 1988, p. 185. Aan Vondels gedicht wijdt de auteur geen woord.
- 31 Chicago, 1983, p. 118.

De middelmoet is het smakelijkste van de vis
Over beeldgedichten van S. Vestdijk
T. van Deel (Amsterdam)

Een museum weet niet wat het teweeg brengt. Neem het museum waar we vandaag te gast zijn, het Rijksmuseum te Amsterdam. Het hangt boordevol met de allermooiste beelden en elke dag lopen daar honderden mensen langs. Wat ze erbij denken komen we niet te weten, een enkele keer vangen we wel eens een eenvoudige uitdrukking op, zoals 'prachtig' of 'vreselijk', maar in het algemeen geeft het museum alles en krijgt het bijna niets terug.

Een enkele keer loopt er tussen de bezoekers een dichter en dan kan het voorkomen dat de indruk die een of ander kunstwerk op hem maakt wordt uitgesproken in een gedicht. Zo was, naar eigen zeggen, de jonge Pierre Kemp niet weg te slaan bij 'Het Joodse Bruidje'. Telkens weer, dagen achtereenvolgend, bezocht hij de zaal waar zij hing en hij bleef daar maar voor het schilderij drementelen, de suppoost werd er zenuwachtig van. Kemp viel op de kleur van het bruidje en daar heeft hij dan ook later een mooi gedicht over geschreven dat begint met de regel 'Ik heb het Rood van 't Joodse Bruidje lief'.

Kemp is niet de enige dichter die in het Rijksmuseum een indruk voor het leven onderging. Hans Faverey kwam geregeld even langs bij het kleine, transparante stilleven met asperges van Adriaan Coorte, waarin hem vooral de lichtval aantrok. J. Bernlef zag zichzelf weer zitten in de Haarlemse St. Bavo toen hij naar het schilderij van Pieter Saenredam keek en zelfs meende hij in de minuscule figuur achter de pilaar, boven op de gaanderij, de gebochelde schilder te herkennen. H.H. ter Balkt moet naar de Hercules Seghers-tentoonstelling in het Rijksprentenkabinet zijn geweest, in 1967, want uit zijn gedichten over leven en werk van Seghers blijkt dat hij de catalogus met vrucht heeft gelezen.

Het museum hoeft niet uitsluitend reacties af te wachten, ze kunnen ook worden uitgelokt. De Tate Gallery in Londen nodigde een paar jaar geleden

enkele tientallen Engelse dichters uit om een werk uit de collectie te kiezen dat hen kon inspireren tot een gedicht. 'With a Poet's Eye' heet het mooie, in kleur geïllustreerde boekje dat er van kwam. Het Mauritshuis deed onlangs, ter gelegenheid van de verbouwing, iets vergelijkbaars en het Rijksmuseum vroeg aan Rutger Kopland om de eerste 'Ontmoeting tussen Meesterwerken' - het ging om de mini-expositie van een schilderij van Claude Lorrain en een van Jan Both - met een gedicht over deze ontmoeting luister bij te zetten. Een goed initiatief, temeer omdat bij de schilderijen ook het gedicht, heel groot afgedrukt, werd geëxposeerd.

De schrijver S. Vestdijk, over wie ik het nu in het vervolg wil hebben, is door het Rijksmuseum gevormd. Op tienjarige leeftijd bezocht hij het, samen met zijn tante, geheel tegen de regels die bepaalden dat kinderen beneden de twaalf, zelfs onder geleide, geen toegang hadden.

Klaarblijkelijk werden ze te jong geacht voor de aanblik van sommige schilderijen. Vestdijk, ik volg nu de geromantiseerde, maar toch wat dergelijke gebeurtenissen betreft wel als autobiografisch te beschouwen tekst van *Sint Sebastiaan*, - Vestdijk was enorm onder de indruk van een zaal vol 'naakte poppen', zoals hij ze noemde, replica's van antieke kunst:

Links achter hem dreigde een ontzaglijke Zeuskop, met ogen zonder pupillen, een dom en machtig gelaat. Aan de overkant stonden de poppen twee rijen dik: Apollo van de Belvédère, welke achternaam nieuw voor hem was, een Sileen met een jongetje, Venus van Milo zonder armen, maar verder prachtig, en de Laocoöngroep; hij begreep niet hoe het mogelijk was zoveel naakt bij elkaar te brengen [...]. (Over Apollo schrijft hij later zijn 'Apollinische ode' en over de Sileen het gedicht 'Sileen met Dionysoskind'.)

Maar het meest en wel tot in het diepst van zijn ziel werd hij getroffen door een schilderij dat Sint Sebastiaan voorstelde, dat toen nog aan A. Cano werd toegeschreven, maar tegenwoordig aan de Spaanse schilder Juan Carreño de Miranda. Het schilderij had een zelfde ingrijpende werking als, ongeveer in diezelfde tijd, de Apollo-tors uit Milete in het Louvre op Rilke had. Het veranderde zijn leven. *Sint Sebastiaan*, de roman, begint met een deel dat 'De angst' heet en in feite speelt die ook door het hele boek heen een voorname rol, maar het kind overwint die angst als het kijkt naar het Sebastiaan-schilderij:

Dit alles nu betekende zo'n verpletterende overwinning op de angst, die niet meer bestreden werd met gelijke wapenen in hemzélf, maar eenvoudig in een ánder werd gestopt, - het omgekeerde van medelijden dus: hij leed niet met Sint Sebastiaan mee, maar Sint Sebastiaan met hem! - dat hij als herboren die zaal uitkwam, hongerig, maar niet flauw van de honger, en met een ongewone blos op de wangen.

Dit psychologische proces is in de Vestdijkologie al dikwijls becommentarieerd, maar hoe ingewikkeld men er ook over kan en mag praten, in alle eenvoud is er sprake van de catharsische werking van kunst. Het schilderij, dat buiten de beschouwer om bestaat, biedt hem de mogelijkheid zijn angst te projecteren in Sint Sebastiaan, die dan als een plaatsbekleder gaat fungeren, als iemand die het op zich neemt de angst van de ander te belichamen.

Het klinkt wat pathetisch, maar ik geloof dat precies op dat moment de schrijver Vestdijk is geboren. Niet voor niets heeft de roman als ondertitel 'De geschiedenis van een talent' en het cruciale moment in die geschiedenis is het bezoek aan het Rijksmuseum en meer speciaal de aanblik van Sebastiaan. Wat kunst kan zijn, en kan doen, dat ervaart de jongen dan voor het eerst in alle hevigheid, namelijk dat er een andere wereld is, die van het schilderij, waar een heilzame, zelfs verlossende werking van uitgaat, een werking die troost verschaft en het isolement doorbreekt.

Dikwijls heeft Vestdijk over kunstenaars geschreven, ik hoef maar aan zijn El Greco-roman *Het vijfde zegel* te herinneren, en dus ook dikwijls over het scheppingsproces. Twee vroege gedichten zijn in dit verband van belang: 'Goya etst de hertogin van Alva met een negerkind' en 'Piranesi etst'. In het Goya-gedicht wordt het zo voorgesteld dat Goya, na een, tenslotte bekoelde, verhouding met de hertogin van Alva zijn gevoelens uitdrukt in een ets. Hij geeft op die ets (die in werkelijkheid trouwens een tekening is) de hertogin toch nog een kind, maar het is een negerkind dat zijn 'verkoelde liefde' symboliseert die hij voor deze 'vrouw van verzenging' voelt. Daarvóór had hij haar verschillende keren groot en imposant geschilderd, liefdeblijken zonder weerga, maar nu etst hij haar, en:

Een fijne etsnaald schroeit de wond
Weer dicht, bij 't schild'ren toegebracht.

Kunst, kortom, heeft een zekere therapeutische werking. De genese van de ets is tegelijk de genezing van Goya's 'wond'.

In 'Piranesi etst' wordt wat ik voor deze gelegenheid maar zal noemen het Sint Sebastiaan-effect nog veel sterker geformuleerd. Piranesi is bezig zijn gefantaseerde gevangenisinterieurs te etsen: dreigende, labyrintische gewelven vol gangen, bruggen, trappen en raderwerken. Al doende schept hij een wereld die er voorheen niet was, een geëtste gevangenis die de extrapolatie is van zijn innerlijke gekweldheid. Piranesi, zo wil Vestdijk het zien, brengt zijn angsten naar buiten, geeft ze het aanzien van bizarre kerkers, waarin mensen opgesloten zitten. En als hij dat heeft gedaan, is hij niet meer alleen en gevangen in zichzelf, maar deelt hij met anderen hetzelfde lot in de werkelijkheid van de ets.

Ver buiten zich ziet hij zijn angst versteend, -

Op een betere manier is het nauwelijks te zeggen dat Piranesi zijn angsten projecteert op de etsplaat. Hij maakt een wereld die is afgeleid uit zijn binnenste, maar als zelfstandige, artistieke werkelijkheid buiten hem ook een zekere, wat zal ik zeggen, vertroosting biedt.

Vestdijks schrijvend leven begint eind 1930. In een kleine twee jaar maakt hij meer dan 750 gedichten in wat wel genoemd wordt zijn 'eerste vlaag'. Er zouden er nog twee volgen: één in Sint-Michielsgestel waar hij in 1942/43 gegijzeld werd en één in de hongerwinter. Een klein vlaagje kwam nog over hem toen hij in december 1955 van de minister van OK&W het verzoek kreeg een gedicht te schrijven over Rembrandt, die het jaar daarop 350 jaar geleden geboren zou zijn. Vestdijk ging direct op dat verzoek in en besloot vervolgens dat hij het niet bij één gedicht zou laten, maar een hele bundel aan Rembrandt zou wijden. Na twee weken was die af: *Rembrandt en de Engelen*.

Het gaat hier nog alleen maar over de poëzie: drie dikke delen *Verzamelde gedichten*, één deel *Nagelaten gedichten*, samen 2000 bladzijden poëzie, een 'hooggebergte' in onze dichtkunst heeft Kees Fens het heel terecht genoemd.

Daarin zijn tamelijk veel gedichten aan te treffen die betrekking hebben op beeldende kunst: enkele tientallen, en als men de verwerking van prenten, foto's en platen op de kermiscarrousel meerekent nog veel meer. Erg verbazend is het niet dat Vestdijk zich als dichter zo tot beelden aangetrokken

voelde, want ook in zijn overige werk is visualiteit, concreetheid kennelijk een eerste vereiste. Het is wat de poëzietheoreticus Vestdijk het grote belang van de 'plastiek' noemde. Het mooist heeft hij zijn standpunt dienaangaande geformuleerd in het essaytje 'Het kernpunt der poëzie' in *Strijd en vlucht op papier*. Ik citeer het in zijn geheel:

Tegen de neiging van iedere poëzie om in haar eigen grensgebieden te vervloeien vormt het beeld, d.i. de visuele voorstelling, en de poëtische metafoer, die daarvan rekenschap aflegt, het nuttigste tegenwicht. Concrete plastiek geeft niet alleen gehalte, ruggegraat, houding aan het vers, waarborgt niet alleen een inhoud, die veelbetekenend kan zijn zonder in abstracte betekenissen te verstarren of in welluidende gevoelsexclamaties te vervluchtigen, zij levert ook de beste waarborg tegen verwarring en twijfel bij de dichter zelf. De 'zingende' dichter, die de lyra der oude Grieken perpetueert, moet zich op zijn eerlijke momenten afvragen of hij niet beter zou kunnen gaan toonzetten - de 'Gedankendichter' heeft er last van, dat de banden van Kant of Hegel op zijn boekenplank hem spottend of verwijtend aanstaren. Daarentegen zal de (overwegend) plastische dichter zich nooit behoeven te verwijten, dat hij een mislukte schilder is, want 'schilderen met woorden' is niet veel meer dan een vergelijking en zowel creatief als receptief is de afstand tussen een geschreven gedicht en een geschilderd doek oneindig veel groter dan tussen een gedicht en een toonstuk (die elkaar kunnen 'begeleiden') en een gedicht en een wijsgerige verhandeling (die elkaar kunnen 'parafaseren'). In de drieëenheid klank-beeld-gedachte is het beeld de middelmoet, en de middelmoet is het smakelijkste van de vis.

Vestdijks belangstelling voor de beeldende kunst, zoals die blijkt uit zijn werk, is groot maar duidelijk aan beperkingen onderhevig. Hij blijft vooral gefascineerd door het soort beelden waar hij in het Rijksmuseum mee kennismaakte: mythologische voorstellingen, heiligenlevens, helletaferelen, bijbelse geschiedenis en portretten, al dan niet van historische figuren. Het zijn beelden waaraan over het algemeen een verhaal vastzit of waaraan anders een verhaal valt vast te knopen. Een landschap van Van Gogh brengt hem niet in vervoering en ook Picasso en Mondriaan zeggen hem niets, zo

laat hij bereidwillig weten aan de redactie van 'Critisch Bulletin' die hem in 1947 op dit punt enquêteerde. Titiaan, El Greco, Bosch, Bruegel, Grünewald, - dat zijn een paar namen van schilders die hem veel doen.

Vestdijk had een verhaal nodig dat zich binnen de lijst afspeelde, of tenminste een menselijke figuur, een gelaat bij voorkeur waar hij iets vanaf kon lezen. Het is dan ook niet vreemd dat hij in zijn enige gedicht naar aanleiding van een stilleven - het gaat om een stilleven van Jacopo de Barbari uit de Alte Pinakothek in München - een verhaal verzint dat aan de voorstelling voorafgegaan zou kunnen zijn. Op het schilderij is een dode patrijs te zien (Vestdijk maakt er een eend van, - ornithologische misvatting of dichterlijke vrijheid) die samen met twee onderdelen van een harnas (het lijken me de handschoenen) aan de wand is gehangen. Wat doen die twee daar te zamen, wat is hier aan de hand?, moet Vestdijk zich hebben afgevraagd en hij maakt er dan het volgende, door hem overigens nooit gepubliceerde en zeker niet zijn sterkste gedicht van:

Stilleven

(naar Jacopo de'Barbari, 15-e eeuw)

De vogel, met de pooten dicht vereend,
En 't bijgevoegde schalm- en maliestuk,
Ze fluisteren elkaar geheimen toe.

Wie zag de wonden, wie den laatsten ruk,
Waarmee de ridder, spoorlags-wild en moe,
Zich uit het slijk dat meters diep verveent,

Opheffen wou? Maar hij had geen geluk,
Als doodsbezorger enkel dezen eend,
- Die hier een in 't moeras vergoten bloed
Aan 't roest aanpast - en die voor beider dood
Zijn laatste reut'ling met gekrijsch besloot.

In de meeste schilderijen die Vestdijk tot poëzie inspireerden was al tekst inbegrepen. Een graflegging van Titiaan impliceert nu eenmaal de bijbelse geschiedenis. Een Danaë, van dezelfde, bestaat niet zonder het mythologische verhaal. Als Lucas Cranach de Oude kardinaal Albrecht van Brandenburg op

zijn knieën schildert bij de gekruisigde Christus is er tekst voorhanden uit de geschiedenisboeken. De heilige Antonius van Bosch verwijst naar diens heiligenleven.

Dat Vestdijk bij zijn keuze uit de beeldende kunst zo sterk leunde op de tekst die in het beeld was inbegrepen - het is hem wel verweten dat hij alleen een literaire belangstelling had voor kunst - wil echter *niet* zeggen dat hij geen oog had voor de manier waarop het schilderij het verhaal laat zien. Hoe meer ik in Vestdijks beeldgedichten lees, hoe duidelijker het mij wordt dat hij zich in laatste instantie niet door verbale, maar door visuele impulsen liet sturen bij zijn poëtische verwerking van beeldende kunst.

Het eenvoudigste voorbeeld hiervan is het gedicht 'Vrouwenportret', naar aanleiding van een gelijknamig schilderij van Maarten van Heemskerck uit het Frans Halsmuseum in Haarlem. Er is niets van de vrouw bekend, ze heeft geen geschiedenis, geen verhaal, ze is geportretteerd zoals gebruikelijk: ze zit en kijkt ons aan, haar handen liggen in haar schoot en houden een kruisbeeld vast, vlak boven de onderlijst, want de rest van haar lichaam staat er niet op. Het gedicht dat Vestdijk maakt is geheel gebouwd op de compositie van het schilderij: het volgt het schilderij van boven naar beneden en het maakt psychologie of filosofie van lichtindrukken:

Vrouwenportret **(Naar M. van Heemskerck)**

Schuin staan de oogen in het blond gelaat,
Dat over blonder krullen ondergaat
In een gebarsten achtergrond. Daar zweven
Nog wat dunne haren verder. De mond
Is bruin, en rijp gesloten; en er streven
Twee jukbeenderen buiten 't wangenrond.

Het lichaam, hoog en donker uitgemeten,
Wordt lichter pas waar aan een gouden keten
Het kruisbeeld zich tusschen twee vingers plaatst,
Vol van juweelen, - of een spiegeling
In haar fluweelen schoot 't gelaat weerkaatst,
En dan in harde, blonde stukken springt.

Wat gebeurt hier? Vestdijk ziet een tegenstelling tussen het hoofd van de vrouw en haar handen, in termen van het schilderij: tussen bovenaan het paneel en onderaan. In beide gevallen licht er iets op uit de donkere achtergrond, het hoofd en de handen, maar het is inderdaad zo dat als we ons concentreren op die twee lichtplekken we ze bovenaan als een geheel zien en onderaan als gebroken. De visuele contradictie tussen hoofd en handen vormt de kern van het gedicht en Vestdijk verbindt daar een psychologie aan (huichelarij) of een filosofie (boven schijn, onder wezen), ik duid het maar even heel grof aan.

Ook in andere gevallen kan de basis van het gedicht worden teruggevonden, ik moet eigenlijk zeggen: worden teruggezien, in wat nu juist de schilderkunstige en compositorische bijzonderheden of opvallendheden zijn.

De wadende manier waarop Giotto op zijn fresco Judas naar Christus laat toelopen en Hem omarmen, de houding van hun hoofden, Christus boven, Judas daaronder die zijn getuiste lippen naar de Heiland toesteekt - het is déze beeldvorming van het bijbelverhaal en geen andere die Vestdijk het begin ingeeft van zijn gedicht 'De Judaskus':

De kaak dreigt als een rotsblok-onder-zee,
 Waaruit het sappig weekdier van den mond
 Voortschuift tot kussen. [...]

Ook in het vervolg van dat gedicht speelt het beeld van de zee, het omhoogkomen en het hoe dan ook met elkaar verbonden zijn van die twee, van Christus en Judas, de hoofdrol.

In sommige gevallen komt de compositie en de schilderkunstige kant met zoveel woorden in het gedicht zelf ter sprake. Een mooi voorbeeld hiervan is het lange gedicht 'Duif, bloem en engel' dat is geschreven naar aanleiding van El Greco's 'De onbevleete ontvangenis' uit het Museo de Santa Cruz in Toledo. Maria is op dat schilderij verheven voorgesteld, hangend in de lucht, omgeven door engelen die inderdaad, zoals Vestdijk veronderstelt, geboren lijken te worden uit een wilde wemeling van licht aan haar voet. Hij zegt het zo en bewijst alweer hoe compositie- en lichtgevoelig hij is:

Hoe steil werd gij, gebenedijde, afgeschilderd
 In uw zoet concilie van eng'len overschoon,
 Die uit de volle luitkelk toon om toon
 Doen drupp'len naar waar 't middenlicht verwildert

Baart daar een diamanten baaierd eng'lenlijven?
 [...]

Hoe kende Vestdijk het schilderij van El Greco? Dat is een vraag, de vraag naar de bron, die men ten aanzien van zijn beeldgedichten natuurlijk wil stellen en nog liever beantwoorden. Vestdijk is nooit in Toledo geweest en zal dus naar alle waarschijnlijkheid het schilderij nooit in het echt gezien hebben. Hij moet een reproductie onder ogen gehad hebben, mogelijk zelfs een die zwart-wit was (er komt in het hele gedicht maar één kleuraanduiding voor, 'geelgoud' voor het kleed van Maria, maar dat lijkt mij typisch een interpretatie van de kleur op basis van een zwart-witte voorstelling).

Ik ben eens gaan kijken in Vestdijks bibliotheek, die is ondergebracht in de UB Utrecht en wat ik daar zag was wel enigszins verbluffend, ik zag daar namelijk vrijwel niets. Vestdijks bibliotheek, die toch al tamelijk klein mag worden genoemd voor een schrijver van een zo erudiet en immens oeuvre, bevat aan boeken over beeldende kunst niet veel meer dan een centimeter of tien. Een paar kleine boekjes over Memlinck en Rubens in de 'Collection des Maîtres', een even klein boekje over Leonardo da Vinci, iets over Bosch, maar alles van later datum, niet uit de tijd dat hij zijn meeste beeldgedichten schreef. Niets over El Greco, niets over Rembrandt (ja, de lezing 'Rembrandt en Amsterdam' die Van Regteren Altena hield in het Rembrandtjaar 1956 en die Vestdijk als Rembrandtdichter dus wel toegestuurd zal hebben gekregen), niets over noemt u maar op.

Alleen een boekje uit 1908, nummer 8 in de reeks 'Gowan's Art Books', ter grootte van een smal pakje sigaretten: *The Masterpieces of Titian*. Het is hetzelfde boekje als waarvan sprake is in *Sint Sebastiaan*. Anton Wachter krijgt het van zijn oom en raakt gefascineerd door de 'naakte poppen' erin, speciaal door de twee Danaë's. Hij wil ze natekenen en om de onderlinge verhoudingen van de ledematen goed te kunnen overnemen, maakt hij kleine prikjes in het papier, zodat hij de afstanden kan meten. Ik kan niet zeggen dat het mij onberoerd liet, toen ik precies op de kennelijk dikwijls opengeslagen bladzij van de Danaë's die prikjes ook inderdaad waarnam.

De bron voor Vestdijks Danaë-gedicht, dat hij jaren later zal schrijven, is stellig dit jeugdboekje.

Het tweede boek uit zijn bibliotheek dat voor de studie van Vestdijks beeldgedichten van belang is, is de catalogus van de Alte Pinakothek in München uit 1926. Vestdijk is er in de jaren twintig geweest en nadien nog verschillende keren. Uit de collectie van de Alte Pinakothek heeft hij werk bedicht van Jacopo de Barbari, Giotto, Lucas Cranach de Oude, El Greco, Jordaens, de Meister des Marienlebens en Rubens. In de catalogus heeft hij in een paar gevallen kleine notities gemaakt bij schilderijen die hij later bedicht heeft. Zo schrijft hij bij Cranachs 'Kardinaal Albrecht van Brandenburg knielend voor de gekruisigde' het volgende:

een dikke, diklippige welgedane kardinaal met ringen aan z'n vingers,
knielend voor den jammerlijk mageren bloedenden Christus

En bij Jordaens' 'De satyr en de boer':

mooie uitdrukking van de arationaliteit der gelijkheid der tegenstellingen
in het gezicht van de satyr

De catalogus is een belangrijke bron, juist ook vanwege deze aantekeningen. Ze laten zien dat Vestdijk bij zijn visie op het schilderij was gespist op tegenstellingen, iets wat al uit het voorafgaande bleek, maar dat nu nog eens wordt bevestigd door de synoptische opmerkingen in de marge van de catalogustekst. Die zijn om zo te zeggen de verbale kiemcel van het gedicht, nadat het beeld al voor deze summiere bewoordingen had gezorgd. De uitwerking ervan vindt inderdaad in de betreffende gedichten plaats.

Er is een hiermee enigszins vergelijkbare bron aanwezig in Vestdijks nalatenschap, die in het Letterkundig Museum te Den Haag berust. Het is een cahier waarin hij, kennelijk aan het begin van zijn schrijversloopbaan, voor of tijdens zijn eerste poëzievlaag, schilderijen van Bruegel en Bosch is gaan beschrijven, ongeveer zoals hij verderop in het cahier historische werken over vorstelijke figuren (bij voorbeeld Johanna van Aragon) is gaan exciperen. Lang niet al deze excerpten van beeldende kunst zijn ook daadwerkelijk gebruikt en tot poëzie geworden, maar een aantal toch wel. Vestdijk moet de boeken geleend hebben uit de bibliotheek of ze aldaar geraadpleegd hebben. Het is niet duidelijk wat zijn bron is, al blijkt het werk over Bosch een Franse monografie te zijn.

Hier volgt Vestdijks beschrijving van het middenpaneel van de triptiek in het Dogenpaleis in Venetië, de heilige Hieronymus voorstellend:

St. Jérôme. Magere heilige, zonder baard, aanbidt knielend, mantel, die tot z'n voeten reikt, een iets scheefstaande crucifix in een ronde steenen (- bank) altaar. Links een vaas. Rechts een lage waterpoort, met rooster meer naar voren. Op den achtergrond heuvels, boomen. Vreemde 'woestijn'. Typisch is de fijne techniek en de kleine beesten overal verspreid: (- ratten) hagedissen, 2 vechtende rechtsvoor, een skeletje, een (- schaapje) drinkend leeuwje, een volmaakt scheefstaand heiligenbeeldje, omvallend afgodsbeeld, een cactusplant, ook een soort pluim, zoals in de délices, wortelend op den heuvel. Een vogel, een hoed, steenen afgebrokkeld, en in schijfvorm, zeer fijn-intieme architectuur. In 't geheel ligt iets oneindigs. In de bank (= altaar) groeit een boom. Bank zelf met friezen gebeeldhouwd, de vaas links ook (zon, maan, sterren, biddende heilige). Ooievaar.

Het gedicht dat hij naar aanleiding van dit schilderij heeft geschreven, laat duidelijk het verband zien met deze proza-opmaat (een weergave van de genese van het gedicht zou de relatie nog versterken):

De hlg. Hieronymus in de woestijn
Naar Hieronymus Bosch

't Is of men voor dit landschap bidden moet,
 Dat hoog lepreus de zwaarste zonden boet.

De dieren zijn verdroogd en zeer verschrompeld,
 De leeuw niet 't minst, die naar 't brak water strompelt.

Skeletje graaft zich in tusschen de steenen,
 Waaraan twee hagedissen glans verleenen.

De kardinaalshoed lijkt een molensteen.
 Een cactus wandelt, woest en slecht ter been.

De marmerschijven brokk'len naar den kant.
 Ver weg staan loofboomen op 't stoffig land.

Op steilen heuvelrug duivelt een pluim,
Heidensch van vorm, een regenbogig schuim.

En alles gilt geruischloos, knakt en schilfert,
En de hiërarch, vermagerd, ziek omzilverd,

Knielt bij het altaar, dat onder het vernis
Judith toont met het hoofd van Holophernes.

In 1949 kwam er van Henriëtte van Eyk en van Vestdijk een gezamenlijk geschreven roman uit, *Avontuur met Titia*. Het is een curieus boek, beslist geen meesterwerk, maar voor degenen die geïnteresseerd zijn in de rol van schilderkunst in de literatuur wel degelijk opzienbarend. De roman speelt in het nachtelijke Rijksmuseum, er komen buitengewoon veel schilderijen in ter sprake en voor Henriëtte van Eyks personage (het is een briefroman) komen ze zelfs tot leven: de geschilderde figuren lopen van het doek af en zorgen voor aardige nachtelijke scènes. De roman geeft gevolg aan wat Vestdijk al heel in het begin zijn personage in de mond legt:

[...] ook het museum is zo'n onbeschreven blad, dat beschreven had kunnen worden, dat schier onweerstaanbaar daartoe noodt, om zich toch altijd weer in het mogelijkheden zwangere niet-zijn terug te trekken. Is een museum niet een gemankeerde werkelijkheid, een schilderij niet een kiem van leven, en toch nooit het leven zelf? Het museum staat in onze stad als een stuk nacht, dat deze stad alleen nog maar ontbrak om volmaakt te zijn. Maar hoe zou het wezen, wanneer het stuk nacht bovendien zelf nog volmaakt werd, - wanneer de schilderijen gingen wandelen en spelevaren, de realiteit hunner scheppers opnieuw vorm aannam, de droom zich verwezenlijkte?

Weliswaar heeft Vestdijk, wanneer hij schilderijen bedichtte ze niet in de hiervoor bedoelde zin tot leven gewekt, maar is de overgang van schilderij naar gedicht niet toch al enigszins de verwezenlijking van de droom der schilderijen?

Experimentele schilderkunst en literatuur Hugo Brems (Leuven)

In de moderne poëziegeschiedenis is de beweging van Vijftig stilaan model gaan staan voor alle mogelijke vormen van samenwerking, osmose, beïnvloeding, parallellisme tussen literatuur en schilderkunst. Dat is vreemd en niet vreemd. Het is vreemd omdat in de vroege essayistische en kritische commentaren bij de poëzie van de Vijftigers eigenlijk nauwelijks over die nauwe relatie werd gerept. Rodenko, Kouwenaar, Den Besten, Vinkenoog enz., meer dan terloops brengen zij die band niet ter sprake en zeker nooit als achtergrond of weg om de eigenaardigheden van de nieuwe poëzie te verklaren. Die link blijft zelfs meer dan eens *opvallend achterwege*. De eerste keer is dat in het manifest 'Poëzie is realiteit', dat Kouwenaar in het tweede nummer van *Reflex* publiceerde. Hoewel de meeste van zijn ideeën en zelfs enkele van zijn formuleringen rechtstreeks zijn ontleend aan het 'Manifest' van Constant uit het eerste nummer van *Reflex*, rept hij met geen woord over parallellen of invloeden. Een andere opvallende plaats is de beroemde passage waarin Rodenko, in de inleiding bij zijn bloemlezing *Nieuwe griffels, schone leien*, de term 'experimenteel' verklaart: niet door te verwijzen naar de experimentele schildersgroep en naar de verklaring die Constant er in zijn 'Manifest' van gaf, maar door een vergelijking met de experimentele fysica. En zo zijn er wel meer opvallende lacunes.

Dezelfde eenkennigheid geldt overigens voor een belangrijk deel van de wetenschappelijke literatuur over de Vijftigers.

Anderzijds is het dus helemaal niet vreemd. Er zijn redenen genoeg om een nauwe verwantschap aan te nemen tussen het poëtische werk van de experimentele dichters en het plastische werk van de experimentele of Cobraschilders. Zoveel is er, dat ik het hier alleen maar in zijn algemeenheid kan opsommen: er waren de dubbeltalenten, de talloze vormen van samenwerking

tussen schilders en dichters, de gezamenlijke optredens (met als belangrijkste de grote Cobratentoonstelling in het Stedelijk Museum in november 1949), de essayistische en poëtische commentaren van de dichters bij het werk van de schilders. Maar vooral waren er de zeer verwante uitgangspunten. Zeker de Nederlandse tak van Cobra blonk weliswaar niet uit door doorwrochte kunsttheoretische visies, en hetzelfde kan mutatis mutandis wel gezegd worden van de dichters van Vijftig; maar voor zover er toch van theorievorming sprake was, is het opvallend hoezeer die van de dichters, zeker in de beginfase, schatplichtig was aan die van de schilders en met name aan de eerste opstellen van Constant.

Redenen genoeg dus om verwantschap te postuleren. En toch: ik geloof niet dat wie een willekeurig Cobraschilderij van Appel of Corneille b.v. legt naast een gedicht van Lucebert of Kouwenaar of Andreus etc., erg getroffen wordt door in het oog springende gelijkenissen. Wat is er dan aan de hand, dat beide kunsten hier tegelijk zo intens verwant en zo intens verschillend maakt?

Laat ons beginnen bij het begin: de uitgangspunten. Het 'Manifest' van Constant drijft in feite op twee geloofspunten. Het eerste is dat alle kunst spontane expressie is, of hoort te zijn ('creatieve uiting'). Het tweede is dat die spontane expressie zich voor doet als een 'gesprek van de creatieve geest met de materie'. Het is een gedachtengang, die we zowel in de vroege geschriften van Kouwenaar over poëzie als in die van Rodenko zien terugkeren. Maar het is ook een stelling die de kern bevat van een ambiguïteit, die zowel de Cobrakunst als de vroege Vijftigerpoëzie grondig tekent: het paradoxale samengaan van een expressieve en een autonomistische kunstopvatting. In de kringen van de Cobraschilders lag daarbij de klemtoon overwegend op het expressieve, bij de dichters verschoof hij steeds meer naar de autonomie. Die tegenstelling expressie/autonomie heeft te maken met de twee partners die al volgens Constant samen het creatieve proces beheersten: enerzijds de scheppende geest en anderzijds de ruwe materie. Of, om hem letterlijk te citeren: Het nieuwe artistieke principe 'berust op de onbelemmerde invloed van de materie op de scheppende geest'. En verder: 'De scheppende gedachte bestaat niet uit ideeën en niet uit vormen, die men eer stolsels van de materie zou kunnen noemen, maar is een reactie op een ontmoeting van de menselijke geest met de ruwe materie, die haar de vormen en ideeën suggereert.'

En ook Kouwenaar heeft het in die tijd nog onbekommerd over poëzie 'waar de menselijke expressiedrang zich met een verrukkelijke schaamteloosheid' openbaart ('Maar wat willen die experimentele jongens dan?', in: *De Vrije Katheder*, november 1949). Maar in 1955, in de inleiding bij zijn bloemlezing *Vijf 5-tigers*, klinkt het al heel wat dubbelzinniger. Eerst schrijft hij, met een duidelijke referentie naar de autonomistische kunststopvatting van Bonset en *De Stijl*: 'Poëzie, een gedicht, is voor hem zelfstandige eenheid; géén uitbeelding, maar beelding; géén afschrift, maar autonome aanwezigheid'. En, kennelijk zonder zich van de paradox bewust te zijn, laat hij er op volgen, nu met een verwijzing naar Lucebert: 'geen stukje mens, leven, maar de hele mens, het hele leven: een totaliteit. *De ruimte van het volledig leven* om met Lucebert te spreken.' En dat citaat van Lucebert is zelf ingebed in een context waar expressie en autonomie wat vreemd tegenover elkaar staan. In de eerste strofe van dat bekende gedicht 'Ik tracht op poëtische wijze', gaat het nog over een poging om die ruimte van het volledig leven tot uitdrukking te brengen; maar in de slotstrofe luidt het anders, daar wordt niets meer uitgedrukt, maar levert de dichter zich over aan de autonome werking van de taal:

ik heb daarom de taal
in haar schoonheid opgezocht

De mislukking, de onmogelijkheid of de weigering van de totale expressie brengt de dichter ertoe zich over te leveren aan zijn materiaal, de taal.

Het citaat van Kouwenaar gaat impliciet zelfs nog een stap verder. Juist als autonoom taalkunstwerk is het gedicht tegelijkertijd de totale mens.

Hoe dan ook, ik geloof dat er, met het oog op een vergelijking tussen poëzie en kunst, twee belangrijke conclusies te trekken zijn uit deze citaten (die met tal van andere kunnen aangevuld worden):

1. Het uitgangspunt van de spontane expressie staat in de Vijftigerpoëzie minder centraal dan in de Cobrakunst.
2. Door de verschuiving naar een autonomistische poëtica komt aandacht voor de taal een centrale plaats innemen.

Een gevolg daarvan is dat een naïeve vergelijking, zoals die vaak op basis van zo'n zogezegde spontane creativiteit gemaakt wordt, weinig oplevert. In tegenstelling tot heel wat Cobrakunst hebben heel weinig Vijftigergedichten de directe charme of de vitale expressiekracht van b.v. kindertekeningen.

Over die kunst kon Constant grotendeels terecht schrijven dat zij 'niet een bouwsel is van kleuren en lijnen, maar een dier, een nacht, een schreeuw, een mens of dat alles samen.' Maar voor de poëzie geldt dat nauwelijks.

Anders, en paradoxaal geformuleerd: in de schilderkunst, waar de materie zo opvallend aanwezig is, is zij grotendeels ondergeschikt gemaakt aan de uiting van de creatieve geest. In de poëzie, waar het materiaal zo immaterieel is, komt het helemaal op de voorgrond en problematiseert het de directe expressie. Dat is helemaal niet zo verwonderlijk, omdat juist de vanzelfsprekendheid van het plastische materiaal nauwelijks hindernissen opwerpt voor de expressie, die integendeel zelfs stimuleert. Terwijl anderzijds juist de gecompliceerdheid van de taal directe expressie vrijwel onmogelijk maakt.

Ondanks een gelijk uitgangspunt én een gelijk doel belanden schilders en dichters dus op heel verschillende wegen onder druk van hun materiaal. Karikaturaal geformuleerd: de schilders blijven bij de primitieve, kinderlijke expressie, de dichters ontwikkelen een gesofistikeerde, maniëristische schrijfwijze.

Dat is ook zo ongeveer, zij het vanuit een enigszins andere redenering, de stelling die met veel overtuigingskracht werd verdedigd door C.W. van de Watering in diverse opstellen en die hem uiteindelijk bracht tot zijn briljante analyses van gedichten van Lucebert in zijn proefschrift *Met de ogen dicht*.

Volgens hem zijn de ontoegankelijkheid en de duisterheid van de experimentele poëzie niet zozeer te begrijpen als intrinsieke eigenschappen ervan, maar komen ze grotendeels voort uit 'de 'liaison' die de experimentele poëzie vanaf haar geboorte gehad heeft met COBRA, en een, daaruit voortgekomen, *verkeerd begrepen* spontaneïteit.' Vandaar gaat hij verder met het beklemtonen van het fundamentele verschil tussen het materiaal van de schilder, dat ruw en ongevormd, betekenisloos is, en anderzijds de taal, die geen ruw materiaal is, die al op voorhand beladen is met betekenissen, conventies enz. Wil de dichter dan toch met dat hoogst problematische en voorgevormde materiaal omgaan zoals de schilder dat doet met het zijne, dan heeft hij daartoe de omweg nodig van afbraak, ondermijning enz. En dat brengt hem noodzakelijk bij het hele arsenaal van maniëristische stilistica, zoals homonymie, paranomasia, apokoinou enz. Kortom: er ontstaat een gedicht dat alles behalve openstaat voor spontane genieting, maar dat integendeel zorgvuldig moet gedecodeerd worden.

Tot zover lijken we het dus met elkaar eens. Maar dan ook niet verder. Van de Watering gaat vandaar uit de weg op van een rigoureuus rationalisme, dat

niet rust voor alle draden van het taalkluwen ontward zijn, blootgelegd en beschreven.

Zelf zou ik een enigszins ander accent willen leggen.

Heel in het algemeen kan men zeggen dat de schilder, door intuïtief met zijn materiaal te werken, vanuit een bepaalde stemming, onvermijdelijk vormen ziet ontstaan, die de aanzet zijn tot andere vormen, andere kleuren, vlakken en lijnen. Sommige daarvan herkent hij en laat hij de aanzet zijn tot verdere uitwerking. Hij speelt erop in door ze te transformeren, aan te vullen, te combineren of ze weer af te breken. Zo ontstaat er een beeld waarin figuratieve elementen als het ware opdoemen uit de chaos, uit het materiaal onder impuls van hun eigen dynamiek zowel als van de emoties van de schilder. Zelden of nooit bereiken ze de definitieve vorm van ondubbelzinnig herkenbare figuren. Is het een dier, een mens, een fantastisch wezen? Of is het enkel een naamloze vorm, een veeg, een vlak of een warreling? Men is geneigd dergelijke schilderijen te beschrijven in dynamische termen: men meent iets te herkennen, maar het verglijdt in iets anders.

Er is, voor de kijker, in deze schilderijen een voortdurende dubbele spanningsrelatie, tussen vormeloosheid en vorm (tussen niet- of pre-figuratief en figuratief), en anderzijds tussen de verschillende mogelijke betekenissen van de hele en halve voorstellingen.

De toeschouwer, geleerd door een lange geschiedenis van modernistische kunst, heeft er weinig moeite mee om de onvastheid en zelfs de betekenisloosheid, de portie zogenaamde 'lyrische abstractie' van die kunstwerken te accepteren. Dat heeft deels te maken met die door het modernisme geïntroduceerde en respectabel geworden stijlconventies, maar deels ook met de aard van het plastische medium zelf, dat de eis van gearticuleerdheid niet in die mate stelt. En ongetwijfeld is het ook een effect van een picturale retoriek, die zich binnen Cobra al heel vlug heeft ontwikkeld: de retoriek van b.v. de onvaste lijn, van de superpositie van figuren, van de strijdigheid tussen kleur en lijn, enz. Een retoriek die uiteraard ingaat tegen de beleden spontaneïteit, maar er tegelijk het signaal van wil zijn.

Zoals we het daarnet al stelden, schijnt de dichter het heel wat moeilijker te hebben om op dezelfde manier te werk te gaan omdat hij te maken heeft met een in hoge mate voorgecodeerd medium.

Maar hoe hij te werk gaat interesseert ons hier minder dan hoe zijn gedicht

voor de lezer werkt. En dan vallen er toch enkele frappante punten van overeenkomst op. Laat ons beginnen met de duisterheid van veel gedichten, die volgens Van de Watering dus te wijten was aan die ongelukkige en verkeerd begrepen liaison met Cobra en de spontaneïteit. En die door een aandachtige close reading kon opgehelderd worden. Ik geloof integendeel dat het een vruchtbaarder uitgangspunt is om die duisterheid te zien als een essentieel aspect van deze poëzie, hoezeer dat ook strijdig is met het courante gebruik van taal en met het verlangen van lezers en interpreten naar helderheid. Die duisterheid is niets anders dan de aanvaarding door de dichter, én door de lezer, van de autonomie van de taal. De aanvaarding dat taal, behalve een naar transparantie strevend tekensysteem en communicatiemiddel ook een ondoorzichtig kluwen is van hele en halve, potentiële en actuele, compatibele en incompatibele betekenissen, van impertinente verbindingen, parallellen en contrasten.

Het experimentele gedicht speelt zich af in de smalle strook tussen volstrekte anarchie, waar alle betekenis verloren is en de starheid van het gecodeerde systeem. Juist in die smalle strook kan de dichter zich overleveren aan de taal én ze op haar mogelijkheden exploreren. Wat er met betekenis aan de hand is kan men enigszins vergelijken met de voortdurende verschuivingen, knooppunten en dan weer plotse bewegingen van een verkeersopstopping. Ook hier komen woorden, klanken, beelden, betekenissen, syntactische en ritmische patronen met elkaar in botsing, ze vormen tijdelijke clusters, gaan weer uit elkaar, om elders nieuwe patronen te vormen.

Men kan dat ook beschrijven op de manier zoals ik over Cobrakunst sprak, als een dubbele spanningsrelatie tussen betekenisloosheid en betekenis en tussen betekenissen onderling. Dat laatste is metaforiek, of algemener polysemie of poly-interpretabiliteit. Het is inderdaad door een aandachtige close reading nauwkeurig te beschrijven. Maar niet te vatten en al bijna even moeilijk te accepteren, is het eerste: dat het experimentele gedicht zich ook principieel onttrekt aan betekenis. Dat is de fundamentele anarchistische trek van deze poëzie, dat ze net zoals de Cobrakunst laat zien hoe voorstellingen en betekenissen vastzitten in het materiaal waarmee ze geuit worden, hoe ze er maar even uit loskomen, soms maar gedeeltelijk en er altijd weer door opgeslorpt kunnen worden.

Op die manier is er, geloof ik, een veel diepere verwantschap tussen experimentele poëzie en Cobrakunst dan men meestal geneigd is aan te nemen, en die nog weinig van doen heeft met kwesties als spontaneïteit. Een verwant-

schap ondanks de verschillen tussen taal en verf. Preciezer: juist dank zij die verschillen, omdat de dichters zowel als de schilders de eigen aard van hun materiaal hebben begrepen en gerespecteerd. Daarom is deze poëzie niet in een steriel spel ontaard, zoals zo vaak is gebeurd met literatuur die zich aan plastische (of muzikale) voorbeelden spiegelde: de letter- en klankbeelden van Van Doesburg b.v., of de sensitivistische *écriture artiste* van Van Deyssel e.a.

Of dat nu een gevolg is van spontaneïteit of van constructie is een minder belangrijke vraag dan hoe het werkt. De lezer heeft te maken met talige betekenissen, zoals de kijker te maken heeft met visuele betekenissen. En zoals daar zelfs de retoriek van het beeld bijdroeg tot een ervaring van vitaliteit en directheid, zo nodigt in het experimentele gedicht de doorbreking van poëtische en linguïstische conventies uit tot een lectuur die gespist is op gelaagdheid, op dubbele bodems en onverwachte verbindingen. Maar bovenal brengt het experimentele gedicht daardoor zijn taligheid uitermate intens en op een specifieke manier op de voorgrond. Het specifieke daaraan is dat de quasi-materialiteit van de taal naar voren wordt geschoven. Die term gebruik ik hier zowat als een verzamelnaam voor al die aspecten van de taal, die de doorzichtigheid ervan, de gecodeerdheid, kortom de betrouwbaarheid ervan als betekenisdrager ondermijnen. Die materialiteit bereikt hij door inderdaad een hele maniëristische retoriek in stelling te brengen. En het resultaat is niet enkel gelaagdheid, is allerm minst directheid, maar is in hoge mate duisterheid. Duisterheid niet als bijprodukt, niet uit onmacht, maar als wezenlijk aspect van betekenis, die geïncarneerd is in een drager, ook al heeft die de pretenties van de taal. Zij laten zien wat taal slechts is: geruis, én wat taal vermag: betekenis scheppen.

Om deze stellingen meer kracht bij te zetten, zou ik een langdurige, omslachtige en wellicht ook vervelende analyse moeten maken van een experimenteel gedicht. Daarvoor is het hier niet de plaats en de tijd. Ik wil er alleen maar voor pleiten dat bij de lectuur van zo'n gedicht niet alleen zou gezocht worden naar oplossingen van raadselachtige woordcombinaties, naar verborgen betekenisdraden en onverwachte dubbele bodems, maar dat er evenveel aandacht zou uitgaan naar wat daarin niet is in te passen, naar de toevalligheden, naar de breuken, kortom naar wat onaf is. Dat is, geloof ik, geen anti-rationele lectuur, maar een die het rationalisme achter zich laat, en het is

zeker geen terugkeer tot het intuïtieve ervaren. Het is een lectuur die recht doet aan de allerprilste bedoelingen van de dichters, zoals die geformuleerd werden door Kouwenaar in 'Poëzie is realiteit': 'Zij willen de werkelijkheid en de waarheid zeggen, zij willen de wereld en het leven zeggen.' Zij willen het leven niet meedelen, ook niet uitdrukken, maar *zeggen*. Zij willen schrijvend een manifestatie zijn van het leven. Niet van de abstractie leven, maar van 'het grote ogenblikkelijke leven'. Van de duisternis dus.

Land en Volk

Enkele aspecten van de vlaamse samenleving Geert van Istendael (Brussel)

1. Staatshervorming

Een van de belangrijkste politieke problemen die België en dus ook Vlaanderen het afgelopen decennium bezighielden, was ongetwijfeld de staatshervorming. De eerste wetten werden goedgekeurd nu precies elf jaar geleden, in augustus 1980; dit jaar werd geworsteld met de - voorlopige - voltooiing van die hervorming. Het is eigenlijk verwonderlijk dat het hele proces maar een goeie tien jaar in beslag heeft genomen. Een staatsapparaat een andere vorm geven, het reorganiseren, dat is geen geringe opgave.

De aanzetten tot die gedaanteverandering van de Belgische staat werden dan ook veel vroeger gegeven. En hoewel die Belgische staat er wel degelijk anders is gaan uitzien, blijft de continuïteit groter dan je bij een oppervlakkige benadering zou vermoeden.

We hadden in België al sinds 1970 de zogenoemde culturele autonomie en we hadden ook al een begin gemaakt met de economische decentralisatie. Vergeet even niet dat het Belgische staatsmodel in hoge mate door dat van Frankrijk was geïnspireerd. Wel hadden en hebben we gelukkig geen republiek, maar de hele overheid was sterk jacobijns gestructureerd. Zoals een collega van me ooit eens zei, één en hetzelfde examen voor onderstationschef, van Arlon tot Veurne. U mag gerust weten dat dat idee mij erg aanspreekt. Die jacobijnse of, zoals hij algemeen werd genoemd, unitaire Belgische staat vertoonde dus al tien jaar haarscheurtjes voor hij ten gronde werd hervormd. Belgische politici, die al van voor de tweede wereldoorlog actief waren, zeiden zelfs dat in 1970 de federalistische stroming haar doel had bereikt.

Zij dwaalden. In 1980 werd een staatsmodel voor België door het parlement goedgekeurd dat het mogelijk maakte steeds meer bevoegdheden en geld uit

de centrale instanties weg te halen. Dat zat zo in elkaar.

Er werd een verschil gemaakt tussen decentralisatie naar gewesten en decentralisatie naar gemeenschappen. Een gewest is per definitie gebonden aan een grondgebied. Een gemeenschap is per definitie gebonden aan personen. Dat onderscheid wordt niet gemaakt omdat we van byzantijnse discussies houden. Het is nodig omdat de taalgebieden in België niet netjes, zonder vermenging, naast elkaar liggen. Er is met name Brussel, toch een agglomeratie met één miljoen inwoners, waar twee talen door elkaar heen worden gesproken. Langs de taalgrens liggen de veel kleinere gebieden met beschermde minderheden. Voeren is het beroemdste voorbeeld, maar er zijn er veel meer.

De volgende structuur werd ontworpen:

1. Het Vlaamse gewest: alle Vlaamse provincies en het Nederlandstalige deel van Vlaams Brabant.
2. De Vlaamse Gemeenschap: alle Nederlandstaligen in het Vlaamse Gewest én in Brussel.
3. Het Waalse Gewest: alle Waalse provincies en Waals Brabant.
4. De Franse Gemeenschap van België: alle Franstaligen uit het Waalse Gewest en uit Brussel.
5. De Duitstalige Gemeenschap: alle Duitstaligen in het officieel vastgelegde Duitstalige gebied aan onze oostgrens.

Later, in 1989 pas, kwam daarbij:

6. Het Brusselse Gewest: het gebied van de 19 Brusselse gemeenten. Dit gewest erkent het Nederlands en het Frans op gelijke voet.

Dat is al behoorlijk ingewikkeld, gewoon omdat België nogal ingewikkeld in elkaar zit. Bovendien zit er nog een asymmetrie in. Het Vlaamse Gewest en de Vlaamse Gemeenschap (tussen haakjes, historisch een monsterlijke benaming, het moet natuurlijk Nederlandse Gemeenschap zijn, maar zowat de eerste beslissing van de zelfstandige Nederlandstaligen stonk al van het provincialisme) hebben één regering. Die heet met een correct, maar aartslelijk woord, de Vlaamse Executieve. Maar het Waalse Gewest en de Franse Gemeenschap hebben een afzonderlijke regering. De uitleg is heel eenvoudig. De verhouding Nederlandstaligen in de Vlaamse provincies/Nederlandstaligen in Brussel is er ongeveer één van 95 tegen 5; de verhouding Walen/Franstalige Brusselaars is er één van 80 tegen 20. En tenslotte hebben de Duitstaligen

uit Eupen en Sankt Vith nog drie ministers, dus een heus eigen regerinkje.

Die executieven hebben afzonderlijke bevoegdheden. Een typische Gewestbevoegdheid is bijvoorbeeld ruimtelijke ordening, of wegenbouw. Een typische Gemeenschapsbevoegdheid is bijvoorbeeld onderwijs, gezondheidszorg, of cultuur. De belastingen worden centraal geïnd, maar doorbetaald naar gewesten en gemeenschappen.

In den beginne hadden gewesten en gemeenschappen haast niets te zeggen. Ze werden door journalisten smalend vergeleken met het stadsbestuur van Antwerpen. Dat klopte tamelijk goed, over meer centen beschikten ze toch niet. Maar dat is nu veranderd. Er zijn sinds 1980 veel meer bevoegdheden van de centrale staat overgegaan naar de onderdelen. Ik noem er maar twee, onderwijs en een goed deel van economische zaken. Met die bevoegdheden is natuurlijk ook het belastinggeld meegegaan, zodat je nu kunt zeggen dat de gewesten en gemeenschappen over zo'n veertig procent van het Belgische overheidsgeld beslissen.

Wat is centraal gebleven? Voor de hand liggende dingen: de frank en dus het financiële beleid; het leger; de sociale zekerheid; buitenlandse zaken. Maar ook daar wordt aan gemorreld. Als u dezer dagen in België hoort spreken over de derde fase van de staatsvorming gaat het onder meer daarover.

Door die derde fase zouden een paar dringende problemen opgelost kunnen worden. Bijvoorbeeld het verdragsrecht. Er bestaat niet meer zo iemand als de Belgische Minister van Cultuur. Maar de Europese Gemeenschap erkent de Vlaamse Minister van Cultuur niet. Als die EG zich eens serieus met cultuur bezig begint te houden, wie gaat dan naar de ministerraad? Dat probleem dient een oplossing te krijgen. En er is de verkiezing van autonome raden. De executieven, dus de regeringen van gewesten en/of gemeenschappen worden natuurlijk gecontroleerd door een Vlaamse, Waalse, Franstalige, enz. [...] raad. Alleen worden de raadsleden niet rechtstreeks verkozen. In de Vlaamse Raad bijvoorbeeld zetelen de verkozenen uit de Nederlandse taalgroep van de Belgische Kamer en Senaat. In de Waalse Raad de Waalse verkozenen enz. Er zijn al twee uitzonderingen: de Duitstaligen en de Brusselaars beschikken over hun eigen, rechtstreeks verkozen raad. En die twee raden werken redelijk goed. Maar dat Vlamingen nu eens een Vlaams, dan weer een Belgisch petje op moeten zetten, dat vindt iedereen zeer moeilijk. Ik zal u niet vermoeien met de details van de oplossingen die worden voorgesteld. Ik zal u alleen zeggen dat de geestdrift voor die derde

fase bijzonder lauw is. De Belgische burger haalt bij het horen van de woorden 'derde fase' verveeld de schouders op.

Als u nu denkt dat de nieuwe Vlaamse instellingen anders werken dan de Belgische, dan moet ik u teleurstellen. Minister Schiltz, een prominent en intelligent Vlaams nationalist, had het vroeger graag over een nieuwe politieke cultuur. Daarvan is niets in huis gekomen. De Vlaamse instellingen werken zoals de Belgische of slechter. Alle slechte eigenschappen van België werden overgenomen en dan nog een beetje meer bekrompen, fanatiek en dom toegepast. De Vlaamse politici bijvoorbeeld benoemen op een waarlijk debiele manier hun politieke vriendjes. Over bekwaamheid wordt niet eens meer nagedacht, alleen de politieke horigheid, slaafse gehoorzaamheid is van belang. De namen van de topambtenaren die de Vlaamse administratie leiden, waren al maanden voor hun benoeming bekend. Er werd niet over geroddeld, ze werden niet uitgeprobeerd, zoals dat heet, nee, ze stonden gewoon vast. Achteraf zei de Vlaamse premier Gaston Geens dat dat volkomen toevallig was, dat de Vlaamse Executieve eerlijk en onbevangen de beste mensen had uitgezocht, drie christendemocraten, twee sociaaldemocraten en één Vlaams nationalist. Allemaal komen die mensen uit de hofhouding van ministers, uit hun kabinet zoals wij zeggen.

Ik weet best dat je zekere vormen van politiek evenwicht in acht moet nemen, maar in het Vlaamse Gewest worden ambtenaren in dienst genomen zonder één sollicitatiegesprek, alleen op voorstel van de hoofdkwartieren van partijen en van de beruchte kabinetten. Ook die kabinetten zijn een Belgische erfenis die gretig overgenomen werd. Zij bepalen het beleid in Vlaanderen; de Vlaamse Raad, die dat beleidswerk toch hoort te controleren, lijkt steeds beter op de Volkskamer van de DDR voor 1989. Elke beslissing waar overheidsgeld, belastinggeld dus, mee gemoeid is, wordt bijna uitsluitend op politieke gronden genomen. Let wel, ik ben géén voorstander van zakenkabinetten of regeringen van deskundigen. Ik ben een overtuigd voorstander van politieke regeringen, gecontroleerd door een parlement. Maar ook een politieke beslissing dient op deskundig advies te steunen. Telkens als je in Vlaanderen de hypothese van een politieke beslissing hanteert, begrijp je meteen hoe de vork in de steel zit. Waarom benoemen ze daar in godsnaam drie mensen? Drie? Je hebt er ééntje van elke partij nodig, zo simpel is dat.

Beken je je als ambtenaar niet duidelijk tot een partij, dan krijg je de grootste moeilijkheden. Je baas probeert uit alle macht je tot bekentenissen te laten

overgaan. Waar heb je gestudeerd? In Leuven? Dan ben je een christendemocraat. Nee? Hoezo dan? Wie heeft je dan benoemd? De Socialistische Partij soms? Nee? Je bent toch geen liberaal!? Je bent helemaal niets! De sceptische, wetende glimlach die je dan krijgt, de glimlach van 'mij belazer je niet, ik kom er wel achter'. Nog liever heeft je directeur dat je van een hem vijandig gezinde partij bent dan van helemaal geen partij. Die tweede situatie kan hij niet hanteren en dat zul je geweten hebben.

Ik blijf erbij, inzake ambtenarij en het bedrijven van politiek is België en zijn de nieuwe Gewesten en Gemeenschappen in België de laatste bastions van het Oostblok.

2. Katholieke kerk en zuil

België en vooral Vlaanderen staat bekend als een katholiek land. Op de lagere school leerden wij al dat we dankbaar moesten zijn omdat we woonden in 'België, een schoon, rijk en katholiek landje'. Met dat catholicisme is het vreemd gelopen. Ik heb dit deel van mijn verhaal niet voor niets de titel kerk en zuil meegegeven. Want dat is niet hetzelfde.

Vanaf het midden van de jaren zestig en vooral in de jaren zeventig zie je in Vlaanderen het traditionele katholieke geloof afbrokkelen. De mensen gaan steeds minder naar de kerk op zondag, voor rooms-katholieken toch verplicht op straf van doodzonde. In Vlaanderen is het wekelijkse kerkbezoek gedaald tot zo'n 25% en er zijn geen tekenen dat het tij begint te keren, integendeel, vooral oudere mensen gaan nog wekelijks ter kerke. Als je jonge mensen concrete vragen stelt over Bijbel of overlevering, krijg je de raarste antwoorden, als ze al iets weten te zeggen. Maar de rituelen staan nog glorieus overeind: doopsel, kerkelijk huwelijk, kerkelijke begrafenis. Meer dan 80% van de mensen laten hun kinderen dopen, trouwen voor de kerk en laten zich kerkelijk begraven. De percentages van doopsel en huwelijk gaan achteruit. Bij doopsel komt dat gedeeltelijk omdat in Vlaanderen vooral mensen van Turkse of Marokkaanse herkomst nog veel kinderen krijgen. Bij huwelijk speelt de officiële leer van Rome een grote rol. Je mag maar één keer katholiek trouwen; het aantal echtscheidingen is explosief toegenomen, maar veel mensen willen het wel eens een tweede keer proberen. Dat wordt dan trouwen in het stadhuis; ze zouden wel graag in de kerk willen trouwen, maar dat mag niet. Het is zonder meer duidelijk dat die rituelen gedeeltelijk

in stand worden gehouden onder sociale druk. Mensen die in god noch gebod geloven laten hun kind toch maar dopen, ze willen hun ouders niet verdrieten. En bij begrafenissen kàn het lijk natuurlijk niet protesterend uit de kerk weglopen.

De katholieke zuil staat ook sterker dan ooit. Meer dan 80% van de Vlaamse jongeren gaan naar roomse middelbare scholen. In de jaren zestig was dat maar 65%. De katholiek georganiseerde gezondheidssector heeft een quasimonopolie verworven. Zonder Caritas Catholica's fiat heeft geen enkele wet op ziekenhuizen ook maar een schijn van kans. Het katholieke ziekenfonds, de Christelijke Landsbond, is veruit de grootste van Vlaanderen en van heel België. In Vlaanderen zijn bijna 70% van de mensen bij dat ziekenfonds. Bij de laatste bedrijfsverkiezingen ging de katholieke vakbond ACV weer eens stevig vooruit. In de non-profitsector haalde de bond zelfs meer dan 90% van de stemmen. De katholieke jeugdbeweging bloeit. Ook zij heeft een quasimonopolie. Zelfs de JNM, dat zijn de jongens en meisjes die zich voor natuur interesseren, je zou zeggen een uiterst populair thema, vooral bij de jeugd, wel, die JNM heeft belachelijk weinig leden in vergelijking met Chiro of VVKSM, dat zijn de padvindsters. En met belachelijk bedoel ik écht belachelijk, dus niet eens vijf procent. De BAC, de spaarbank van de katholieke arbeidersbeweging, is op twee na de grootste en één van de meest dynamische van het land. Dat werknemers van de zopas vermelde katholieke organisaties een beetje ongerief krijgen als ze hun salaris niet op een BAC-rekening laten storten, hindert niemand. De K.A.V., dat is de vrouwenafdeling van de katholieke vakbeweging, heeft 300.000 leden; wat wij de Boerinnenbond noemen, dus de katholieke plattelandsvrouwen, 200.000. Dat zijn organisaties voor vorming en cultuur. Het Davidsfonds, een cultuurorganisatie die wat meer Vlaams nationalistisch denkt dan de brede, katholieke zuil, is toch nog goed voor 80.000, sommigen zeggen 100.000 leden. Het op één na grootste cultuurfonds is ruim tien keer kleiner dan het Davidsfonds.

Vreemd genoeg beantwoordt het stemgedrag van de Vlaamse burger totaal niet aan dat verpletterende overwicht van de katholieke zuil. Wel is de CVP al sinds 1958 onafgebroken aan de macht, 33 jaar lang dus, afwisselend in coalities met socialisten en liberalen. Maar veertig jaar geleden haalde de christendemocratische CVP nog de volstrekte meerderheid in Vlaanderen. Ik herinner me dat de christendemocraten in sommige kiesomschrijvingen bijna

Oostduitse resultaten haalden, meer dan 90%, in andere meer dan 80%, heel vaak meer dan 60%. Bij de verkiezingen die we normaal in januari 1992 krijgen, dreigt de CVP voor het eerst in haar bestaan onder de drempel van 30% te zakken. Het politieke draagvlak van een reeks organisaties waar de grote meerderheid van de Vlaamse burgers lid van is, wordt dan wel bijzonder smal.

Tot nu toe hadden die organisaties automatisch toegang tot de macht. Van ministers wordt vaak niet gezegd 'hij is van de CV' maar 'hij is een minister van de christelijke arbeidersbeweging, een ACW-minister', hoewel dat ACW niet deelneemt aan de verkiezingen. Maar wat zal gebeuren als de democratische legitimatie verdwijnt? Is er een alternatief als het politieke centrum, want daar situeert de christendemocratie zichzelf toch, wegsmeelt? Kun je, met andere woorden, Vlaanderen en België besturen tégen de organisaties in, die sectoren als onderwijs, gezondheidszorg, cultuur, sociale zekerheid, jeugdwerk, spaarwezen, vakbeweging gedeels beheersen? Ik denk dat we na de verkiezingen in 1992 eerst in België en daarna in Vlaanderen daar dringend over moeten nadenken. Want hoewel ik ook vind dat die katholieke organisaties bovenmatig veel subsidie opzuigen, hoewel ik ook vind dat de katholieke zuil wetten en decreten volgens haar behoeften laat schrijven, meestal zelfs in haar eigen studiediensten, hoewel critici het nijpende Belgische begrotingstekort gedeeltelijk toeschrijven aan de geeuwende geldhonger van de katholieke organisaties, hoewel nog andere critici niet ten onrechte zeggen dat de katholieken in België een parallelle staat hebben opgebouwd, zal niemand, zeker ik niet, beweren dat die organisaties slecht werken.

Integendeel, zij zijn dynamisch, zij worden meestal efficiënt beheerd, hun dienstverlening is uitstekend en ze vernieuwen zichzelf. Dit jaar heeft bijvoorbeeld de KWB, dat is de christelijke werknemersbeweging, vroeger gewoon de Katholieke Werkliedenbond, een vormingsorganisatie van de vakbeweging, beslist dat per afdeling twee mensen zich met ecologische problemen zouden bezighouden. En als de KWB haar apparaat ten dienste stelt van een schoner milieu, dan zal er iets veranderen, dat geef ik u op een briefje.

3. Het andere Vlaanderen

Na punt 2 van mijn verhaal zou u kunnen denken dat Vlaanderen een soort overblijfsel van de Pauselijke Staten is. Dat is natuurlijk niet waar. De

socialistische zuil mag dan veel kleiner zijn dan de katholieke, zij is toch wel op de meeste plaatsen present. De socialistische vakbond ABVV bijvoorbeeld is bij de arbeiders en de ambtenaren een machtige machine. Vergelijk vooral de vakbonden in Nederland of Frankrijk of zelfs Duitsland niet met die van ons. De Belgische vakbeweging, christelijke en socialistische samen, is de machtigste van Europa, misschien met uitzondering van de Zweedse LO. Meer dan 80% van de werknemers zijn georganiseerd. In Nederland is dat amper 30%, 35% wellicht. Maar dat terzijde.

Veel Vlamingen willen niet meer bewust bij een zuil, welke dan ook, worden gerekend. En politiek is de meerderheid van Vlaanderen al lang niet meer katholiek. Krap een kwart van de burgers stemt voor de socialisten. In de jaren zeventig vergrijsde de aanhang van die partij zichtbaar. Het was een echte arbeiderspartij, met burchten in Gent, in Antwerpen, in Vilvoorde. Het was een anti-klerikale partij en, ondanks pogingen tot doorbraak, ondanks het feit dat de laatste twee voorzitters, Van Miert en Van den Broucke, duidelijk van katholieken huize zijn, is de partij wat wij noemen vrijzinnig, dus niet confessioneel, gebleven. Maar de partij heeft zich spectaculair verjongd, zowel in de leiding als in het kiespubliek. De oudste kiezers zitten nu vooral bij de CVP.

Eén vijfde van de kiezers stemt voor de PVV, de liberalen. Ook die partij heeft de oude vrijzinnige gewaden grotendeels afgelegd, met meer succes dan de socialisten, die de katholieke arbeiders nooit hebben kunnen afbrengen van trouw aan hun ACW en dus ook hun CVP. De PVV heeft in de jaren tachtig samen met de CVP een hard besparingsbeleid gevoerd. Guy Verhofstadt, onbelgisch principieel, ontpopte zich, na woeste jaren als voorzitter van de liberale jongeren, tot een bekwaam minister van begroting, die probeerde te doen waar hij voor stond: minder staat, minder overheidsbemoeiing, minder belastingen. Alleen kun je in een recent boek van ex-Standaardjournalist Hugo de Ridder lezen door wie dat Thatcheriaanse beleid werkelijk werd gestuurd. Door de premier, Wilfried Martens, door de nu overleden voorzitter van de katholieke vakbond ACV, Jef Houthuys, door de grote baas van de katholieke arbeidersspaarbank BAC en door Martens' kabinetschef Verplaetse, een man van de katholieke vakbond. Zij bespraken alles in een Ardens buitenhuisje en voerden daarna ook uit wat ze beslist hadden. Drie van die vier werden op geen enkele manier democratisch gecontroleerd. Ze konden het alleen niet goed hebben dat Guy Verhofstadt

achteraf overal zei dat hij dit waarlijk liberale beleid inspireerde. Beslissend was natuurlijk dat de machtige katholieke vakbond zich al die jaren koest hield. Daarvoor zorgde ACV-voorzitter Jef Houthuys.

Grote moeilijkheden ondervinden aan het eind van de jaren tachtig de Vlaamse nationalistische partij van de Volksunie. Hoewel ze sinds 1988 in de regering zitten, een eer die deze partij bijna nooit te beurt valt, krijgen ze in de opiniepeilingen voortdurend slechtere cijfers mee. Ze slagen er echt niet meer in de kiezer voor het Vlaamse nationalisme te interesseren. Voor jongeren is alles wat de Vlaamse emancipatiebeweging in de loop der jaren heeft verworven zo vanzelfsprekend, dat ze zich nauwelijks nog kunnen voorstellen dat het ooit anders was. Nieuwe thema's heeft de Volksunie nooit echt tot de hare kunnen maken. Op het ogenblik probeert ze, door Vlaamse Vrije Democraten aan haar vertrouwde naam toe te voegen, zich naar het linkse liberalisme, stijl D'66, te bewegen. Ik denk dat de partij teveel van de oude nationalistische thema's meesleept om in die richting enig succes te halen; aan de andere kant vrees ik dat ze die oude thema's nodig heeft om haar traditionele aanhang niet kwijt te spelen.

Groot succes heeft daarentegen het Vlaams Blok en bepaald niet omdat deze onversneden rechtse partij de Vlaamse zaak beter verdedigt dan de Volksunie. Het Vlaams Blok is op het einde van de jaren zeventig ontstaan omdat enkele Vlaamsgezinden vonden dat de Volksunie de Vlaamse zaak te slap verdedigde. Het Vlaams Blok wil dat België verdwijnt en dat alle Nederlandstaligen in één staat samen zouden kunnen leven. Daarbij vindt het Vlaams Blok dat Nederland nu te links is, ten prooi aan moreel verval en laakbare toegeeflijkheid. Ook vindt het Vlaams Blok, dat is weinig bekend, dat Frans-Vlaanderen en historisch Nederlandstalige delen van Duitsland geannexeerd dienen te worden. Friesland dan weer niet, dat is een ander zaak. Ik denk dat die thema's bijzonder weinig mensen interesseren, op een harde kern van ouderwetse Vlaamsgezinden na. Je moet het belang van die kern niet onderschatten, er zitten bijvoorbeeld wat zakenmensen bij, maar het succes van het Vlaams Blok moet je elders zoeken. In de loop van de jaren tachtig groeide het Vlaams Blok snel uit tot een partij tegen gastarbeiders. Door dat thema naar voren te schuiven bij verkiezingen haalde het Blok het ene succes na het andere. In Antwerpen kwam het bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen als derde partij uit de stembus, nauwelijks kleiner dan de

christendemocraten. En algemeen wordt verwacht dat het Vlaams Blok bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen veruit de grootste partij zal zijn, sterker dan de aloude Antwerpse sociaaldemocratie. Dat is op het eerste gezicht vreemd. Er wonen niet zo geweldig veel Marokkaanse en Turkse gastarbeiders, want over die gaat het, in Antwerpen. Ik geloof dat 10% van de Antwerpse bevolking een buitenlands paspoort heeft. In Brussel is dat 27%; in Brussel is meer dan 10% Turks en Marokkaans. Toch heeft het Blok (of het Front National) maar weinig Brusselse kiezers mee. Maar onze grootste havenstad heeft een probleem van wanbeheer. Dezelfde coalitie maakt er al zeventig jaar de dienst uit en is compleet uitgehold. En in het héle land is nooit een behoorlijk beleid inzake gastarbeiders gevoerd. Ook dat speelt natuurlijk een rol. Pas toen bij de laatste parlementsverkiezingen het Vlaams Blok spectaculair won, werd panisch een Koninklijke Commissaris voor de migranten aangesteld, een dame uit de christelijke arbeidersbeweging, mevrouw Dhondt, ze was al een paar keer minister geweest. Naar die mevrouw Dhondt werd nauwelijks geluisterd, hoewel ze een opmerkelijk sterk rapport heeft geschreven over de problemen én de remedies. Pas toen in het voorjaar in Brussel rassenrelletjes uitbraken - iedereen die ook maar iets van het probleem afwist had zoiets voorspeld - kon ze zeggen: 'Zie je wel, ik had gelijk' en nogmaals haar waarschuwingen laten horen. Opiniepeilingen gaven het Vlaams Blok een opzienbarende winst - in Antwerpen. Ik vrees dat het Vlaams Blok nog wel een paar verkiezingen zal winnen voor politici echt naar mevrouw Dhondt gaan luisteren. Intussen merk je in Brussel, waar ik woon, dat gastarbeiders, vooral jongeren, alles wat Vlaams is, al wie Nederlands spreekt, beginnen te haten.

Het Vlaams Blok haalt in Vlaanderen lang geen tien procent van de stemmen. Het heeft twee kamerleden. Veel meer succes hebben de Groenen van de partij Agalev, Anders Gaan Leven. Volgens de opiniepeilingen zouden ze boven de tien procent uitkomen en zelfs de Volksunie achter zich laten. Het Belgische parlement was het eerste in Europa waar Groenen in zaten, wat de Duitsers ook mogen beweren. Deze partij is niet gebonden aan een zuil of aan een Vlaamse beweging. Ze wordt gesteund door de mensen uit de steeds wisselende actiegroepjes voor het milieu. Het gastarbeidersprobleem werd verwaarloosd en het Vlaams Blok groeide; het milieuprobleem werd verwaarloosd en Agalev groeide. Die analyse hoor je steeds vaker. Maar er is een sociologisch verschijnsel. Net zoals de liberalen katholieke kiezers die de

CVP te heterocliet vonden, aangetrokken, net zoals de Volksunie Vlaamsgezinde katholieke kiezers die de CVP te Belgisch vonden, aantrok, oefende Agalev een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op jonge, vooral katholieke kiezers die alle partijen en allereerst de CVP te duf, te grijs, te gecompromitteerd vonden. De vreselijk verwaarloosde milieuproblemen in het dichtbevolkte, ruimtelijk steeds slechter geordende Vlaanderen met zijn stinkende rivieren, zorgden voor de rest. Je kon je kiezers een duidelijk, laten we het maar toegeven, zéér goed in de markt liggend, thema aanbieden en je was zeker dat je de eerste jaren geen beleidsverantwoordelijkheid hoefde te dragen. Je haalde je kiezers overal, maar in de eerste plaats daar waar ze te halen waren, in de grootste zuil, de katholieke. Het is dan ook niet verbazend dat de modale Agalev-kiezer een katholieker profiel heeft dan de modale CVP-kiezer. Meteen heb ik ook een verklaring gegeven voor de afkalving van de CVP waar ik het al eerder over had.

4. En de rest

Vlaanderen is een van de meest welvarende gewesten van de wereld. Wel is de werkloosheid nog te groot, maar de angstaanjagende cijfers uit de eerste helft van de jaren tachtig halen we gelukkig niet meer. De bevolking is hooggeschoold, de produktiviteit van de werknemers is legendarisch hoog, hoger dan in Japan of Duitsland, het woonklimaat is, hoewel ik vind dat het land zijn open ruimte vernield heeft, volgens buitenlanders schitterend. Je vindt overal ruime, sterke huizen en de tijd dat we nauwelijks badkamers hadden, het begin van de jaren zestig, is lang voorbij.

Nederlanders vinden dat de leerlingen op onze scholen veel gedisciplineerder zijn dan in Nederland. In elk geval weet ik dat je op onze middelbare en lagere school echt iets leert. Frans bijvoorbeeld, hoewel dat een probleem wordt, of wiskunde of zelfs geschiedenis. Het is gelukkig normaal bij ons dat van werknemers met enig niveau de kennis van drie talen wordt geëist. Jammer is dan weer dat de kennis van het Nederlands heel gebrekkig is en blijft. Ik moet dat even nuanceren. Kennis van spelling en spraakkunst is doorgaans goed; taalbeheersing slecht.

De Vlaamse overheid doet haar uiterste best om het allerslechtste Nederlands te schrijven dat ooit geschreven is. Haar decreten en besluiten worden zo papperig geformuleerd dat zelfs juristen er niet meer wijs uit raken. Je mag

het jonge Vlamingen dus niet al te kwalijk nemen dat ze slecht spreken en schrijven. Toen laatst de dappere heer Van Velthoven, voorzitter van de Vlaamse Raad, ons eigen parlement dus, een colloquium organiseerde over het taalgebruik van de Vlaamse overheid, zaten in de zaal drie politici en ruim honderd neerlandici, zo groot is de belangstelling van de geëmancipeerde, Vlaamse politicus.

Voor de rest zijn onze autowegen goed, onze telefoonlijnen bar slecht, onze treinen verwaarloosd, onze files elk jaar langer. Het familieleven blijft hechter dan in onze buurlanden, hoewel onze jeugd natuurlijk dapper meedoet aan pop, punk, rock, funk, reggae, folk en wat dies meer zij. Seksueel zijn zij zo geëmancipeerd als hun Hollandse of Deense of Franse vriendjes en vriendinnetjes. Over 't algemeen wordt er bij ons zoveel vreemd gegaan als in de buurlanden. Alleen houden wij het wat stiller, maar daar staat dan weer tegenover dat we er niet moraliserend over liggen te zeuren. Er zijn in vergelijking met Nederland minder vrouwenpraatgroepen, maar meer crèches, meer warme maaltijden op school en dus ook meer werkende vrouwen, die dan weer gemiddeld veel minder verdienen dan de mannen. Onze ambtenaren zijn soms erg soepel, soms dan weer hopeloos bureaucratisch, op een manier die thuishoort, alweer, in het vroegere Oostblok. Er is in de praktijk nog altijd zwijgplicht. Je kunt het nog altijd meemaken dat op tv een ambtenaar met zijn hoofd verborgen in een emmer, als was hij een Guatemalteek die doodseskaders vreest, onthullingen doet over corruptie of malversaties van zijn meerderen of van politici. Achteraf wordt dan altijd gezocht naar de onverlaat die die onthullingen gedaan heeft, nooit wordt de corruptie aangepakt. En je kunt de grootste last krijgen op je werk, met botte afdreiging, eindeloze pesterij, groffe vernederingen, als je iets naar buiten brengt. Op dat gebied zijn Vlaanderen en België nog Tsjechoslovakije, anno 1988. Gelukkig kun je vrij in- en uitreizen en heb je een tamelijk vrije pers, dat maakt een groot verschil.

Over pers, radio, tv, kranten, heb ik het hier trouwens niet gehad. Ik ben daar zelf zeer nauw bij betrokken en mijn verhaal zou te makkelijk beschouwd kunnen worden als een oratio pro domo. Desgevraagd wil ik daar wel iets over zeggen, maar dat dient dan beschouwd te worden als mijn eigen mening. In het voorgaande heb ik geprobeerd zo objectief mogelijk de zaken te benaderen. Ook al klonken sommige formuleringen misschien een beetje

kras, zoals mijn verwijzingen naar het vroegere Oostblok, geloof me, ik weet waar ik het over heb, zowel in België als in dat Oostblok.

Toch woon ik graag in België. Ik hou van onduidelijke, gemengde landen, vooral als die, zoals België, hun problemen vreedzaam en democratisch proberen op te lossen. Ik woon rustig en goedkoop in een ruim huis met een tuin. Dat huis staat in een wanordelijke stad, in Brussel, waar officieel twee talen worden erkend, Frans en Nederlands, maar in het dagelijkse leven hoor je veel meer talen, zie je veel meer dan twee culturen. En dat is een luxe die ik niet graag opgeef.

Enkele aspecten van de Nederlandse samenleving J. Blokker (Amsterdam)

Wie iets in het midden moet brengen over 'enkele aspecten van de Nederlandse samenleving' kan haast niet om Huizinga heen, en ik wilde dat vanochtend ook niet proberen.

Ik citeer een alinea uit de inleiding tot z'n bekende opstel over 'Nederlands Geestesmerk':

'Een nationaal gevoel dat zich niet spiegelen kan in de roerloosheid van het verleden', schreef hij daar, 'mist de grondslag van zijn wezen. Het leven van een natie *is* historie, zoals het leven van de enkele mens historie is. Op ieder ogenblik dat men het leeft, heeft het zijn vorm en zijn betekenis, zijn zin en zijn richting, uit dat deel dat voorbij is. Wie zich afgesneden denkt van de herinnering aan zijn herkomst, groei en lotgeval, staat redeloos in het leven. Elk welbewust volks- en staatsbesef eist kennis en rekenschap van de historie.'

Einde citaat.

Ik denk dat we met deze uitspraak uit 1934 niet anders dan vrome instemming kunnen betuigen.

Dertig jaar later heb ik met mijn oudste kinderen, die toen 10, 12 en 14 waren, een reisje gemaakt dat in de familie zou beklijken als de Tocht van de Tachtigjarige Oorlog. Het was toen midden in de jaren zestig en de anti-autoritaire revolutie tegen het 'establishment' moest nog beginnen - dus mijn zoon en twee dochters hadden op de lagere school nog keurig de jaartallen geleerd van het Smeekschrift der Edelen, het Beleg van Haarlem, de Victorie van Alkmaar, de Slag bij Nieuwpoort, en van nog tien andere hoogtepunten

uit de geschiedenis van onze heldhaftige vrijheidsstrijd tegen de verdomde Spanjaarden.

Ik vond het een aardig idee die jaartallenlijstjes aan te vullen met een zekere vorm van aanschouwelijkheid - en als de kinderen het niet leuk vonden, bedacht ik, zou ik er zèlf in ieder geval schik in hebben, want ik was tot dat moment nog nooit op één van die historische plekken geweest: niet in Den Briel, niet bij het Turfschip van Breda, niet op de Mookerhei, zelfs niet in de buurt van het stamslot der Oranjes in Dillenburg.

Ik ben dol op gedenkwaardige locaties - ik moet toegeven dat ik er zelfs doller op ben naarmate ze aanschouwelijker (en dat betekent in de meeste gevallen kitschiger) zijn aangekleed. Zeer aanbevelenswaardig is wat mij betreft de manier waarop de Amerikanen dat aanpakken. De slagvelden uit hun Burgeroorlog waar je de generaals Lee of Grant met John-Wayne- of Robert-de-Niro-achtige stemmen hun bevelen kunt horen uitschreeuwen terwijl rode, bewegende pijltjes of zelfs perfect nagemaakte explosies de troepenbewegingen en de granaatinslagen op reusachtige videoschermen aangeven - die zijn zeer aan mij besteed. Op de plek waar in 1620 de Pilgrim Fathers voet aan Amerikaanse wal zetten - Plymouth, Massachusetts - kun je een nederzetting bezoeken waar de vrome dissidenten van de Anglicaanse Kerk hun eerste barre jaren doorbrachten op de onwennige bodem van de Nieuwe Wereld. Die Mayflower-plantage is tot in de kleinste bijzonderheden gereconstrueerd, als een uitgestrekt en lijflijk diorama voor wie in vijf, zes oogopslagen wil zien hoe het geweest moet zijn. De aanspraak op echtheid is versterkt door de permanente aanwezigheid van authentiek gecostumeerde mannen, vrouwen, meisjes en jongens die niet alleen voortdurend lopen te doen wat hun voorgelacht daar moet hebben gedaan - bomen hakken, hout bewerken, pap roeren, weven, bidden en vanachter de omheining op de Indianen letten - maar die zich met schoolklassen en losse toeristen ook onderhouden in een Elizabethaans soort Engels waarvan we mogen aannemen dat het in de vroege zeventiende eeuw zo ongeveer moet zijn gesproken. De keer dat ik er was zei ik in het voorbijgaan 'hi' tegen een verklede Robert Redford, en die antwoordde, alsof hij altijd zo praatte: Good morning, Master maar omdat ik de hele dag op de plantage bleef hangen zag ik tot m'n opluchting dat hij om een uur of vijf z'n klederdracht uittrok en gewoon in een spijkerbroek en in een Datsun naar huis reed.

Die dingen vind ik dus prachtig. Mozart horen van muzikanten in rococo-

pakjes, een voorstelling Euripides zonder moderne fratsen zien in het Apollotheater aan de voet van de Akropolis, of logeren in één van de twaalf of dertienhonderd herbergen waar Napoleon op z'n tocht van Elba door de Franse Alpen naar Parijs zou hebben ontbeten, gedineerd, geslapen of alleen maar gezeten.

Ik had eerlijk gezegd niet meteen verwacht dat ik iets soortgelijks zou beleven op onze familiepelgrimage langs de heiligdommen van de Tachtigjarige Oorlog, want natuurlijk kende ik zo'n beetje onze tradities. Shakespeare heeft van ongeveer alle Engelse vorsten die hij kende een koningsdrama gemaakt - Vondel is nooit verder gekomen dan Gysbreght van Aemstel. Velazquez schilderde Spinola's beleg van Breda - Rembrandt heeft er zelfs nooit over gedácht de Slag bij Heiligerlee te vereeuwigen. Allerlei Franse, Italiaanse en Duitse componisten hebben voor hun muziektheater inspiratie gezocht bij de eigen geschiedenis - maar ik zie Peter Schat nog geen opera maken over het Ontzet van Leiden.

Maar ik had *óók* niet verwacht dat ik mijn naar aanschouwelijk onderwijs dorstende kinderen bijna helemaal *niets* kon laten zien van al die dingen waarvan ze de moeilijke namen en de lastige jaartallen zo geduldig uit hun hoofd hadden geleerd. Geen pijltje langs het Winschoterdiep om de reiziger attent te maken op dat éne (overigens buitensporig lelijke) monument ter nagedachtenis van graaf Adolf die in Friesland in de slag bleef. Geen merkteken op de plek waar Zeeuwse roeiers de meest merkwaardige gevechten zijn aangegaan met reusachtige Spaanse oorlogsbodems. Geen ANWB-route door het slotenlandschap waarin de huurlegertjes van Willem de Zwijger door de modder kropen om Alva ergens in de rug aan te vallen. Bijna niks. Een pas in 1960 gemaakt beeld getiteld *Kenau en de Vrouwen*, staat in Haarlem niet op de Grote Markt naast Laurens Janszoon Coster, maar weggestopt op een treurig pleintje achter de Amsterdamse Poort, tegenover een eethuis dat vijf jaar geleden nog Zorba de Griek heette.

Het heeft iets vreemds.

'Een staat', schreef Huizinga, 'opgebouwd uit welvarende burgerijen van matig grote steden en uit tamelijk tevreden boerengemeenten, is geen kweekbodem voor hetgeen men het heroïsche noemt.'

Maar dat neemt toch niet weg dat in de beleving van *anderen* de Hollands-Zeeuwse krachtmeting met het imperium van Philips de Tweede wel degelijk

heldhaftige trekken vertoond heeft. De grondleggers van de dertien verenigde staten van Amerika kenden het Plakkaat van Verlatinghe uit hun hoofd. Eerstelingen van de Franse revolutie droegen eenzelfde soort vrijheidsmuts als onze geuzen. Schiller verdiepte zich jarenlang in de roemrijke Abfall der Niederlande. Goethe schreef Egmont. Er was een buitenlander als John Motley voor nodig om Hollandse historici van de 19de eeuw tot bronnenstudie van Alva, Lumey of Maurits te inspireren. Tot diep in Siberië vind je nog steeds Russen die Nederland kennen en eerbiedigen als het eerste land waar zich een burgerlijke revolutie voltrok. Maar wij zijn er klaarblijkelijk koud onder gebleven.

En het is ernstiger. De kinderen van de kinderen die zich van onze Tocht van de Tachtigjarige Oorlog in ieder geval nog een braderie in Geertruidenberg, een kermis in Grol en een stroopwafel in Medemblik herinneren, mijn *kleinkinderen* dus, hebben er geen flauw benul van wanneer de Tachtigjarige Oorlog was. Die leren er op hun basisschool niets, en als het meezit in hun voortgezet onderwijs een beetje over. Zij weten veel van de honger in Ethiopië, de bevrijdingstheologie in latijns-Amerika en de apartheid in Zuid-Afrika - maar geen idee van Egmond en Hoorne.

Een nationaal gevoel dat zich niet spiegelen kan in de roerloosheid van het verleden, mist de grondslag van zijn wezen,

meende Huizinga. En:

elk welbewust volks- en staatsbesef eist kennis en rekenschap van de historie.

Zouden wij dan niet, of te weinig, beschikken over een nationaal gevoel? En moeten we ons zorgen maken over ons welbewust volks- en staatsbesef?

Maar dat zou misschien te voorbarig geconcludeerd zijn.

Het is intussen de moeite waard, Huizinga nog even te blijven volgen voorbij de preambule die ik zojuist citeerde - dus tot op het punt waar hij overgaat tot de eigenlijke geestesmerken.

Het 'onheroïsche' heb ik al even genoemd - Huizinga achtte dat een deugd, nauw verbonden met een andere deugd: de afwezigheid van politieke illusie

en retoriek in ons volkskarakter, of nog preciezer en ik citeer: 'de relatief geringe neiging tot nationale zelfverheerlijking en zelfverheffing. Vergeleken met vele andere volkeren zingen wij minder luid onze eigen lof [...] Soberheid en bescheidenheid van het nationale zelfgevoel blijft ongetwijfeld een volksdeugd van zuiver kaliber.'

Is het waar?

Ik herinner me van nog maar drie jaar geleden achtereenvolgens een spontaan volksfeest op de avond dat elf Nederlandse voetballers elf Duitse hadden verslagen, én een aan vrijwel totale hysterie ten prooi gevallen oranje menigte van meer dan een miljoen mensen, op de dag dat die elf Nederlandse voetballers als Europese kampioenen werden binnengehaald in Amsterdam. Er was geen vergelijking voorhanden met het vocale volume van een paar andere volkeren, maar ik denk waarachtig niet dat ze luider hadden kunnen zingen dan de Hollandse meute op het Museumplein.

Zulke uitbarstingen van nationaal zelfgevoel zijn Huizinga bespaard gebleven - in zijn tijd kwalificéerden Nederlandse voetbalelftallen zich niet eens voor internationale kampioenschappen.

'De veelgeroemde Hollandse zindelijkheid' is een tweede kenmerk dat hij ons volk met graagte toedichtte - en hij wees daarbij haast vertederd op de vele woorden in ons vocabularium die de hoedanigheid aanduiden: zindelijk, proper, fris, net, helder, zuiver, rein en schoon - het klinkt inderdaad alsof het niet op kan.

Maar ik vraag weer: is het wáár?

Ik woon sinds jaar en dag op één der Amsterdamse burgwallen - in een keurig deel zeg ik er voor de zekerheid bij, maar een dwarsstraat verderop begint het door vreemdelingen graag bezochte district der rode lichten. Tot in het begin van de jaren tachtig was de buurt inderdaad zindelijk, proper, net, rein en schoon, maar dat was niet zozeer te danken aan de Amsterdamse stadsreiniging, alswel aan het particuliere initiatief van een onderwereldkoning die zijn imperium - inclusief straten, stegen en grachten - dagelijks liet aanvegen en afpoetsen door een ploeg penosereinigers, want nergens zoals u weet scoort de burgermansmoraal van net en gezellig zo hoog als in de microkosmos van de prostitutie. Op een dag stierf de onderwereldkoning, en zijn rijk viel als een stevig in de hand gehouden Sovjet-Unie uiteen in slonzig

beheerde deelrepubliekjes - en sindsdien ziet mijn rosse buurt er uit zoals heel Amsterdam en de meeste Nederlandse binnensteden er uit zien: vervuild door oud papier, uit de auto geworpen sigarettenpeuken, etensresten, urinedampen en voor wat de burgwallen betreft ook nog condooms, graffiti en heroïnespuiten. Huizinga heeft 't nooit hoeven meemaken.

Ik noem nog een derde geestesmerk uit zijn opstel: de eigenschap die hij omschreef als 'een hoge mate van ontzag voor het recht en de mening van anderen', de eigenschap die we in meer algemene zin meestal aanprijzen als die van de tolerantie - al gebruikte Huizinga d t woord nou juist niet.

En ten derde male vraag ik: is het w ar?

De discussie over onze verdraagzaamheid wil ik hier niet aanstippen - ik wil er alleen vraagtekens bij zetten - vraagtekens die bij Huizinga in z jn dagen begrijpelijkerwijs niet aan de orde kwamen. In de eeuwen waarin zich een Nederlands staats- en volksbesef ontwikkelde waren - denk ik zelf trouwens altijd - begrippen als vrijheid en verdraagzaamheid niet zozeer ideële of ideologische als wel economische categorieën, en daar hoeven ze niet minder om te worden, maar het blijft nuttig om er aan te herinneren. Vrijheid was in de late zestiende en vroeg zeventiende eeuw bovenal vrijheid om - op een *mare librum* - goederen te kunnen aan- en afvoeren; en tolerantie was een gebod voor elke handelsreiziger die met kleurlingen, moslims en andere merkwaardige snoeshanen te maken kreeg: die mocht hij in z'n hart verafschuwen, maar in het dagelijks verkeer moest hij zich schappelijk opstellen, want zijn schoorsteen moest er van roken.

De vragen of het waar was wat Huizinga in zijn opstel opsomde, kun je samenvatten in de vraag of het klopt, en meer precies: of het *n g* klopt.

Op zichzelf zou het interessant zijn na te gaan of een volk in vijftig, zestig jaar drastisch kan veranderen - z'n nuchterheid kan inruilen voor lichte of ernstiger vormen van histerie, z'n zindelijkheid ziet verkeren in een zekere staat van vervuiling, en van traditioneel tolerant allengs tamelijk onverdraagzaam kan worden.

Het is mogelijk. Maar ik heb eerder de neiging te geloven dat Huizinga een aantal laat ons zeggen sluimerende eigenschappen niet zag, omdat hij ze eenvoudig nog niet *kon* zien, omdat ze nog niet naar buiten getreden waren.

Als voetbalnatie - om het eerste voorbeeld aan te houden - stelde Nederland in het interbellum niets voor; ik herinner me uit mijn kinderjaren een

kortstondige euforie over de kans dat wij aan een wereldkampioenschap in Rome zouden meedoen, maar in de eerste plaats bleef de opwinding beperkt tot een radioliedje dat iedereen stilletjes in de huiskamer kon meezingen - 'We gaan naar Rome', heette 't - en in de tweede plaats háálden we het niet. De angstaanjagende, want collectieve krampaanvallen van duizenden of honderdduizenden voetbalsupporters had eenvoudig geen réden om zich te manifesteren.

Nederland was in het interbellum op papier dan wel een parlementaire democratie, maar ik meen nauwelijks te overdrijven als ik zeg dat de samenleving toen nog behoorlijk autoritair om niet te zeggen repressief was ingericht. Iemand die in 1934 met een viltstift de muur van een prachtig 17de eeuws pand had willen bekladden, zou amper aan een eerste letterteken zijn toegekomen; dan was hij al door een agent van politie in z'n kraag gegrepen. Witkalken - een populaire bezigheid in verkiezingstijd - gebeurde in die dagen ook altijd op de manier waarop we later een verzetsdaad leerden plegen. Op elke vierkante meter gras in het Vondelpark waar nu de halve wereld de hele nacht naast een gitaar slaapt, stond in die dagen een bordje waarop gedrukt stond dat het krachtens artikel 461 van het wetboek van strafrecht verboden was het gazon te betreden - en de bevolking hield zich daaraan, in nu onbegrijpelijk geworden gezagsgetrouwheid. In Leiden, waar Huizinga in zijn ivoren toren werkte, zal het Rapenburg ik schat drie keer per dag en zeven dagen per week zijn schoongeveegd.

Ook hier dus hetzelfde: de dieper liggende Hollandse neiging om er een onzindelijke troep van te maken zal er wel gewéést zijn - maar ze kreeg de kans niet.

Het is met de verdraagzaamheid dunkt mij niet anders. De enige vreemdelingen die ik mij van 1934 - mijn kinderjaren - herinner waren de zogenaamde Pindachinezen die heel stilletjes en heel bescheiden met hun trommeltje noga op straat liepen te venten. Het waren wel rare Chinezen, maar omdat ze zo beleefd waren en niemand overlast bezorgden werden ze minzaam gedoogd - ook aan hen wijdde de radio overigens populaire liedjes. We kunnen alleen maar raden hoe Huizinga ons '*ontzag voor het recht en de mening van ander*' geformuleerd en geduid zou hebben als hij de omschakeling van een provinciaal paradijs tot een multiculturele industriële samenleving, vol Surinamers, Turken, Grieken, Joegoslaven en Vietnamezen had mogen beleven.

Als ook het leven van de enkele mens historie is, dan weten we - zo niet van de psychologie dan wel van bittere ervaringen omtrent fascistische en communistische dictaturen - dat de historie van de enkele mens kan zijn samengesteld uit de hoogste cultuurbevlogenheid en de gruwelijkste wandaad; dat om George Steiner te citeren - 'leden van het apparaat van gasovens en beulen liefhebbers waren van Goethe en Rilke. En dat de grote studie over Hölderlin bijna op gehoorsafstand werd geschreven van een dodenkamp want Heideggers pen rustte niet, en zijn geest verstomde evenmin.'

De Nederlandse mens is wat dat betreft niet beter of slechter dan de Duitse, de Russische, de Engelse of de Zuidafrikaanse.

Als het om het collectivum van Nederlandse mensen - dus zeg maar om het Nederlandse volk gaat, is er wel iets dat ik bij de scherp observerende cultuurhistoricus Huizinga altijd gemist heb, en dat is wat ik de constante wegwerpzucht in onze geschiedenis zou noemen.

In zijn nog altijd onvergetelijk mooie Land van Rembrandt vertelt Busken Huet van een in de vroege 13de eeuw uit de koers geraakt groepje Hollandse kruisvaarders dat in Cadiz terecht komt en daar ogenblikkelijk toegeeft aan een soort vandalisme dat in veel opzichten haast actueel lijkt. Ik citeer het desbetreffende fragment - al was het maar om nog eens te laten zien hoe mooi de Nederlandse taal kan zijn:

'Onze kruisvarende christenen van 1217', schreef Huet, 'beseften half en half hoe ver hun landgenoten en medegelovigen te dien aanzien' - het gaat om kunstwerken - 'bij de mohammedanen achterstaan. Aan geen andere bouwwerken gewoon dan de lompe of armoedige der abdijen Bloemhof en Rozeveld, vervult hen de moorse architectuur met een bewondering die zij onder woorden zouden willen brengen. Doch zij zijn nog te zeer bosjesmannen van het noorden om te kunnen eerbiedigen hetgeen zij niet begrijpen. Hun christendom en hun rassenhaat doen hen in de kunstgewrochten der mohammedanen werken van de Boze zien; en hun begeerlijkheid vindt bij dit inzicht te veel profijt dan dat zij het gemakkelijk zouden loslaten. Zelfs geen póging wordt in die zin door hen aangewend, aan geen goede opwelling tijd gelaten. Hoe meer zij aan gruis slaan, te kappen en te kapen vinden, des te vromer vereerders der Maagd Maria gevoelen zij zich. Zelf boeren, zien zij Satan lachen als een boer met kiespijn wanneer zij, boven het in vlammen opgaand bintwerk zijner synagoge, hun pekelvlees bereiden.'

Er is door toedoen van Hollanders, Zeeuwen, Utrechters, Friezen - dus zeg maar modern Néderlanders - veel historisch bintwerk in vlammen opgegaan buiten, maar vooral ook binnen de grenzen. De consensus waartoe wij allengs veroordeeld zijn omdat we, met zo velen op een zo klein oppervlak levend, alleen al uit zelfbeboud een zekere mate van verdraagzaamheid hebben moeten aanleren - die consensus was er nog niet in 1217, en nog niet ten tijde van de graven van het Hollandse Huis, in de jaren van de Hoekse en Kabeljauwse twisten - en ook nog niet, nog lang niet, toen we in 1568 bij Heiligerlee aan de Tachtigjarige Oorlog begonnen.

Er wordt wel eens vergeten - en ik herinner me dat ik er mijn kinderen, als een goeie schoolmeester, in 1964 ook nog op gewezen heb - dat die heldenstrijd tegen Spanje behalve allerlei andere dingen vooral ook een *burgeroorlog* is geweest, en dat wij, Calvinistische overwinnaars, meer dan twee eeuwen lang een vorm van meedogenloze onverdraagzaamheid, óp en óver de rand van discriminatie hebben betracht tegenover de katholieke verliezers. Misschien heeft het wel meer dan *drie* eeuwen geduurd - ik kan getuigen dat mij, als telg uit een vrijzinnig-protestants liberaal gezin een lelijk soort antipapisme is meegegeven dat ik nog altijd stevig moet onderdrukken als ik de televisie aandoe en de paus is er per ongeluk op.

Ik heb vanochtend tot mijn verdriet niet kunnen luisteren naar wat de heer Van Istendael over de Vlaamse samenleving heeft onthuld - maar speciaal voor hem heb ik nóg een herinnering opgehaald aan onze grote gezinstocht van de Tachtigjarige Oorlog. We zijn toen uiteraard vanuit Zeeuws-Vlaanderen - Philippine om precies te zijn: een vlek die in mijn herinnering uitsluitend uit café's en eetgelegenheden bestaat, dus al bijna niet meer Nederlands is - ook België ingereden om met een boog via Nieuwpoort naar Brussel te rijden, naar de plaquette die de onthoofding van Egmond en Hoorne memoreert. En rijdend door België realiseerde ik me weer eens dat Calvijn daar, en in Noord-Frankrijk, z'n eerste wortels heeft geschoten: daar sloegen ze in 1566 uit woede, armoede en honger op het platteland de boel kort en klein - en toen was het over: de beeldenstorm voorbij. Bij ons in het noorden is in dat jaar nauwelijks iets vernield - wij begonnen pas na 1572 te vernielen, toen er geen sociale reden voor was. Op het moment dat Philips de Tweede besloot zijn Alva op strafexpeditie naar de Lage Landen te sturen, was het in de *eigenlijke* Lage Landen - Brussel, Mechelen, Antwerpen; ik geloof niet dat ze toen in Madrid wisten waar Alkmaar of Zutphen lagen - allang weer

bijna pais en vree. Wat dáár een bevlieging was geweest, werd in het noorden, bij ons, de steile regel. Wat daar in Vlánderen kortstondig uitbarstte aan overwegend maatschappelijk ongenoegen, werd bij ons voor eeuwig in theologie vertaald. Het is ook nog altijd onvoorstelbaar dat Gent en Brugge - hoezeer misschien ook even aangeraakt door Calvin - ooit definitief zoiets als Staphorst en Spakenburg hadden kunnen worden, laatstaan blijven.

De geschiedenis van de noordelijke Nederlanden is een geschiedenis van radicale breuken - van ruzies tussen Amsterdammers en Haarlemmers, van Utrechters en Amersfoorters, van Friezen tegen Hollanders, van gereformeerden tegen katholieken, én een geschiedenis van vernielzucht. De kruisvarende Hollandse Christenen die in 1217 Cadiz aandeden waren niet de eersten en zouden niet de laatsten zijn die kapt en kaapten uit kap- en kaapzucht; omdat ze nou eenmaal nog heel lang bosjesmannen van het noorden bleven - én omdat ze, wat Huet zo prachtig schrijft, vervuld waren van bewondering die ze niet onder woorden konden brengen - en dus ging de bijl er in.

De verhalen van vijf of zes of zelfs zeven eeuwen Nederlandschap - we kunnen lang twisten over de vraag wanneer er voor 't eerst sprake is van zoiets als een Dietse taalgemeenschap - die verhalen zijn bloederig en bloeddorstig, vol vandalisme, en vol raadselachtige cesuren. Natuurlijk zal de historicus een zekere continuïteit kunnen aanwijzen in de Hollandse samenlevingen van de 17de en de 18de eeuw - maar op het eerste en tweede en ook nog wel derde gezicht is het toch bijna onverklaarbaar waar het expansieve koopmanschap uit de dagen van Oldenbarneveld en De gebroeders De Witt ineens gebleven is als het 1700 is geworden. En dezelfde breuk zien we tussen de tijd van Huizinga en de onze - en hoeveel Huizinga anno 1934 in zijn somberste buien ook mag hebben voorzien van de naaste toekomst: hij zou zich hier, anno 1991 op aarde teruggeroepen, als op een andere planeet wanen.

Al die breuken in onze geschiedenis - de breuk met de kerk van Rome, de breuk met een meer dan honderdjarige neutraliteitstraditie, de breuk met het gezag - al die breuken zijn altijd gepaard gegaan met de verwerping van wat daarvóór was. De vernieling en de kaalslag toegepast op de relieken van

Rome in de late zestiende eeuw zijn krasse staaltjes, evenals de haast gulzige manier waarop Nederland zich met de wereld is gaan bemoeien vanaf het ogenblik dat we niet meer als een afzijdig volk naast de andere stonden. Nergens anders - kijk naar Frankrijk, kijk naar Duitsland, kijk naar Amerika, en kijk vooral naar België - is de zogenaamde Beweging van de Jaren Zestig zo radicaal doorgeslagen als in Nederland, en de verkettering van alles wat daarvoor als regel gold was dus nergens zo heftig als bij ons. En dat betekent iedere keer: breuken in de geschiedenis, en afbraak van historisch besef.

Ik zal me beperken tot een paar voorbeelden, uit de alledaagse werkelijkheid. De burgemeester van Amsterdam voelt zich op nobele wijze verbonden met het lot van de zwarte bevolking in Zuid-Afrika - en gaat voor in een plechtigheid waarbij een plein genaamd Paul Krugerplein wordt herdoopt in Steve Bikoplein. Inbreuk op het verleden - er is in de stad ooit een Afrikaandersbuurt gebouwd ter ondersteuning van onze toen diep-gevoelde verwantschap met de Afrikaanse Boeren, maar de burgemeester grijpt in, en werpt het besef van dat stukje geschiedenis klakkeloos weg.

Anders dan in welk mij bekend land ook hebben de logo's of zogenaamde station-calls van omroepen en televisierubrieken een levensduur van hooguit twee, drie jaar. Daarna moet er veranderd worden - de oude grafiek wordt weggegooid, de omroep of de rubriek kondigt trots aan dat ze voortaan zal verschijnen in 'een nieuw jasje'.

Nergens veranderen eetgewoontes zo snel als bij ons. Het is mogelijk dat binnenkort een bord eerlijke capucijners weer zal worden opgewaardeerd ten koste van de nouvelle cuisine - maar het getuigt nu nog van tamelijk grote achterlijkheid als je aardappelen-vlees-en-groente-en-een-puddinkje-toe consumeert, in plaats van Japans met stokjes.

De poptraditie in een land als Amerika staat er borg voor dat je in elke grote stad nog kunt luisteren naar live-uitgevoerde rock and roll - de desbetreffende muzikanten zijn niet aan de bedelstaf geraakt, laat staan uit de geschiedenis gewist. In Nederland wordt met elke nieuwe muzikale waan elke waanvan-gisteren op straat gezet.

Nederlandse literatuurwetenschappers werken een plan uit om het eindexamen Nederlands op de middelbare school te vereenvoudigen, en stellen voor de leerlingen niet langer lastig te vallen met de letteren van vóór de late 19de eeuw.

De minister van Onderwijs stelt serieus voor het Engels als academische lingua franca in te voeren op de Nederlandse universiteiten.

In het lager onderwijs is het aloude leervak 'vaderlandse geschiedenis' zo goed als uitgebannen - mijn lang niet domme kleinzoon die dus inmiddels ook het gymnasium bezoekt, kon mij indertijd als zesdeklassertje met geen mogelijkheid antwoord geven op de vraag in welke eeuw hij figuren als achtereenvolgens Julius Caesar, Frederik Barbarossa, Willem van Oranje en Napoleon Bonaparte moest plaatsen.

Ik moet oppassen niet in de litanie van een zeurpiet te vervallen - en u niet de indruk te geven dat ik hier als de klassieke laudator temporis acti uitsluitend wil klagen over de misère van de moderne of zelfs postmoderne tijd.

Ik ben van nature blijmoedig, goedgehumeurd en optimistisch over de toekomst. Maar 'een nationaal gevoel dat zich niet spiegelen kan in de roerloosheid van het verleden mist de grondslag van zijn wezen', heeft Huizinga ons voorgehouden - en tot de opvallendste aspecten van onze huidige samenleving zullen we moeten vaststellen dat we in ons volks- en staatsbesef steeds minder kennis en rekenschap van de historie eisen.

Nu valt daar mee te leven.

In de eerste plaats zijn het dikwijls niet de aardigste landen en volkeren waar ze de dag van gisteren koesteren alsof hun leven er van af hangt; daar hebben ze meestal een slecht geweten over de dag van vandaag. Ik voel me nooit op m'n gemak in een stad waar te veel pleinen en parken zijn vernoemd naar de datum waarop - bijna altijd door een verkeerde kolonel of korporaal - een verlossende omwenteling tot stand is gebracht.

Nationale vergeetachtigheid heeft haar bekoring, en ongetwijfeld ook haar voordelen.

Want in de tweede plaats is daar het ideaal van een verenigd Europa - al lang losgezongen van een economische unie, dus zeker van een kolen- en staalgemeenschap, en beleden in een brede sociaal-culturele context waarin elke nationaliteit het hare gegund wordt, onder de voorlopig nog stilzwijgende afspraak dat elke nationaliteit ook het hare zal moeten inleveren.

Ik wil over die toekomst geen waarde-oordeel uitspreken - ik mag me koesteren in de veilige wetenschap dat ik haar ook niet zal beleven. Maar in het licht van die ontwikkeling is de wegwerpneiging in onze Nederlandse

cultuur misschien wel een zegen-in-vermomming: Brussel weet dat er tenminste één land is dat zichzelf terwille van de Gemeenschap zonder hartzeeer wil opheffen.

Land en krant

M.J.M. van Rooy (Rotterdam)

In de getekende rubriek 'Het Dagelijkse Leven' van Peter van Straaten in de Amsterdamse krant *Het Parool* was een tijdje geleden het volgende tafereel te zien:

De achterkant van een tweezitsbank die frontaal voor een televisietoestel is geplaatst. Op het beeldscherm staat een vage impressie van een mooie, blonde, een beetje ordinaire omroepster in close-up. Op de bank zitten een man en een vrouw, dicht naast elkaar. We zien ze op de rug. De vrouw is verdiept in de omroepster, dat zie je aan de stand van haar hoofd, want Peter van Straaten is een knappe tekenaar. De man, vadsig, brede, hoge rug, lamledige houding, kijkt schuin over zijn schouder achterom, naar de derde persoon op de tekening.

Dit is een bleke jongeman, met grote hoge schoenen, beide handen diep in zijn broekzakken, een brilletje op zijn puntige neus en kort, ongekamd haar.

De tekst onder deze voorstelling komt duidelijk uit de mond van de lamledige man, de vader, en luidt: 'O, hemel, meneer de intellectueel'.

Deze tekening is een treffende illustratie van de Derde Mediarevolutie die zich in de wereld en dus ook in ons land, op het ogenblik nog steeds aan het voltrekken is.

Zoals u natuurlijk weet, vond de eerste mediarevolutie plaats in de vijfde eeuw voor Christus, toen de oorspronkelijk orale cultuur van Athene werd verdrongen door de cultuur van het schrift. De beroemde reportages van de Griekse geschiedschrijver Herodotus - onder andere van de Perzische oorlogen - zijn de eerste geschreven teksten in de wereldgeschiedenis die je een vorm van journalistiek zou kunnen noemen.

Deze eerste omwenteling in de vorm van informatie-overdracht, werd vooral kritisch benaderd door Socrates, de wijsgeer die nooit een letter heeft

geschreven. Socrates wantrouwde het schrift en dreef er zelfs de spot mee, precies zoals de intellectuelen deden bij de invoering van de televisie, in ons land in de tweede helft van de jaren vijftig. En bij vele intellectuelen is wantrouwen en minachting ten opzichte van de elektronische beeldtaal nog steeds niet helemaal verdwenen.

Dankzij Plato's dialogen weten we welke bezwaren Socrates tegen het schrift koesterde. Hij beweerde dat de gesproken taal zich beter leende om uitdrukking te geven aan denkbeelden, poëzie en godvruchtigheid dan het geschreven woord. Naar zijn overtuiging zou de invoering van het schrift uitdraaien op een afname van de geheugencapaciteit, de gespreksvaardigheid en de privacy.

Socrates had natuurlijk gelijk. Alleen kon hij niet voorzien - en dat deed zijn leerling Plato wel - dat het schrift onvermoede, nieuwe intellectuele inventies zou stimuleren.

Het is verleidelijk om wat gelijkenissen te trekken met de gevolgen en de gevaren van de invoering van de televisie, de elektronische beeldtaal in onze tijd. Dreigende afname van de geheugencapaciteit, van de gespreksvaardigheid, van de privacy. Het lijkt wel alsof Socrates een futuristisch kijkje had genomen in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De door Socrates geschilderde dreiging dat de geschreven taal de privacy zou aantasten, bleek een paar eeuwen later, toen de eerste onvervalste roddeljournalist zijn intrede deed in de wereldgeschiedenis. Dit verschijnsel openbaarde zich ongeveer in de eerste eeuw voor Christus en de naam van de Henk van der Meyden van het antieke Rome luidde net niet Christus, maar Chrestus.

Chrestus schreef een soort nieuwsbrief met allerlei, in zijn ogen relevante wetenswaardigheden die hij in Rome opving. Dit geschrift stuurde hij naar een select gezelschap van abonnees.

Eén van de ontvangers - overigens door een vriend abonnee gemaakt, toen al - was de staatsman, advocaat, prozaïst, filosoof Cicero, die buiten Rome vertoefde toen hij het yellowpress blaadje van Chrestus bezorgd kreeg.

Cicero was not amused. Woedend schreef hij aan de hoofdredacteur dat hij voortaan verschoond wenste te blijven van toezending van de stompzinnige roddels en sensatieberichten uit Rome. Overbodige nonsens-informatie vond hij het, zoals wij ons ergeren aan ongevraagd drukwerk.

Zo zijn veel ons nu vertrouwde verschijnselen van het journalistiek- en publiciteitsbedrijf, eigenlijk al twintig eeuwen oud. De literaire sterverslag-

gever Herodotus. De gossipreporter Chrestus. Het cadeau-abonnement van Cicero en - last but not least - de verontwaardigde lezer die zijn abonnement opzegt, ook weer Cicero. Ik heb uitgerekend dat hij deze drastische stap ondernam ongeveer zestig jaar voor Christus, in een tijd dat verslaggevers op de slavenmarkt te koop waren. Weer niets nieuws onder de zon.

Tweeduizend jaar later is in het beeldtaalmedium de situatie nog precies dezelfde, slaaf en meester. Het nieuwe is misschien - de slaven worden immers aan het volk getoond - dat er, naast op de slaven, door de omroepmeesters ook stevig op mooie slavinnen wordt geboden.

Ik ben nog steeds met het media-revolutionaire overzicht bezig. De tweede Mediarevolutie kwam op gang door de uitvinding van de drukpers. Een massale verveelvoudiging van het literaire en journalistieke produkt werd mogelijk en een radicale verandering van het Europese cultuurpatroon was het gevolg.

Bij de voorstelling van de eerste Mediarevolutie, de Atheense, heb ik al aangegeven dat van oudsher kunstenaars en wetenschappers, en vooral de filosofen die kunst en wetenschap in zich verenigen, zich de weerspiegeling van tijd en samenleving tot taak hadden gesteld. Zij zijn de journalisten van de antieke geschiedenis. In de negentiende eeuw waren het vooral de grote romanciers en dichters die met sterke beelden, met menselijke drama's en metaforen, uitputtend de heersende cultuur schilderden. Onder het mom van literatuur vervulden zij de taak van verslaggever.

In de tweede helft van de twintigste eeuw wordt die rol gedeeltelijk overgenomen door een leger van maatschappij-historici, cultuur-sociologen, sociaaleconomen, wetenschappelijke onderzoekers van alle denkbare facetten van onze typische samenleving.

Een krant dient om de lezer een weerspiegeling te geven van tijd en samenleving. Afhankelijk van de aard van de krant komt die weerspiegeling tot stand met behulp van de meest uiteenlopende journalistieke vormen, beelden en stijlen.

Vormen, beelden, stijlen - het klinkt alsof we het over kunst hebben. Dat klopt, maar het klopt gedeeltelijk. De term 'geschreven journalistiek' geeft aan dat er geformuleerd moet worden, dat er, net als in de negentiende eeuwse romankunst tafelen moeten worden beschreven, het liefst in een mooie, meeslepende stijl. Couperus deed dat bijvoorbeeld voor de Haagse krant *Het Vaderland*. Maar de krant vereist ook zakelijke, onopgesmukte

berichtgeving over de op- en neergangen van de Beurs, het politieke gevecht over de Wet Arbeids Ongeschiktheid, het verkeersongeluk veroorzaakt door dichte mist bij Enkhuizen.

Het is deze combinatie van veelzijdigheid en veeleisendheid, van opwinding en spanning die onherroepelijk aan het maken van een dagblad zijn verbonden en die in het verleden zo'n aantrekkingskracht uitoefende op halve kunstenaars en gesjeesde studenten.

Zij kwamen toevallig in de journalistiek terecht.

Tegenwoordig, in ons land sinds een decennia of drie, wordt er uitgesproken voor de journalistiek gekozen. Op de maatschappelijke ladder is de journalist in waardering gestegen van ongeveer de onderste sport tot ergens in de bovenste tien sporten. De journalistiek heeft zich ontwikkeld van een excentrieke manier van leven, een morsig bestaan van drank en tabak in afgetrapte lokalen, tot een volwaardige professie met een CAO, een loopbaanplanning, een lease-auto. Ook in ons land zijn voorbeelden te vinden van journalisten die minister zijn geworden. Zoals in andere landen schrijvers en filmsterren het tot president hebben gebracht.

De werkelijke emancipatie van de geschreven journalistiek in ons land, voltrok zich in dezelfde periode waarin de informatie-overdracht door middel van de elektronische kanalen, vooral de televisie, tot wasdom kwam. Op grond van het gemiddelde programmagehalte zou je het niet gauw zeggen, maar aan de hand van de leeftijd moet je zo langzamerhand tot de conclusie komen dat de televisie het stadium van de baard in de keel, van de puberteit is ontgroeid.

Dit is de volwassen televisie in Nederland, voor eens en altijd. Het kan hooguit nog een beetje meer van hetzelfde worden. Alle informatie 'leuk' en 'makkelijk' gemaakt, gemanipuleerd en verpakt, de formule van de sandwich. Politiek in de vorm van een reclamespot, religie gepresenteerd als amusement. Ziehier het supersnelle en kleurrijke informatiemedium waartegen de goede, oude papieren spiegel, de krant, moet opboksen.

Hoe verloopt die eigenaardige schermutseling?

Een televisie-uitzending bestaat uit een reeks in opeenvolging getoonde beelden en elke kijker is aan die lineaire volgorde gebonden.

De lezer van een krant heeft veel meer vrijheden. Hij kan zelf bepalen welke berichten of artikelen hij leest, en hoe en wanneer hij ze leest. Wil hij alleen even weten wanneer de nieuwe belastingwet wordt ingevoerd, dan leest hij

de kop en de inleiding van het bericht. Verlangt hij meer informatie, dan leest hij verder.

In zekere zin leest iedereen dus een andere krant. Elk individu leest de versie die het beste past bij zijn of haar belangstelling.

Televisiekijkers, daarentegen, zien allemaal hetzelfde programma. Weliswaar hebben ze de keuze uit talloze kanalen, maar eenmaal afgestemd zijn ze overgeleverd aan het lineaire verloop van het getoonde en het lineaire verloop van de keuze van de programmamakers. Even terugbladeren is onmogelijk, even een analyse of het hoofdredactioneel commentaar lezen evenzeer.

De televisiekijker wacht gelaten af, maar kan dat in principe 24 uur per etmaal. Daarom zijn de elektronische media superieur ten opzichte van de geschreven pers als het gaat om de snelheid van het geven van de nieuwsfeiten. Dat er, vooral wat televisie betreft, in Nederland nog steeds allerlei krankzinnige belemmeringen zijn, die de slagvaardige uitoefening van de nieuwsfunctie in de weg staan, is een bewijs van onze eeuwige overheidsbemoezucht en regelgeving en een blijk van ons provincialisme. Ondanks al die kneuterigheid hebben de kranten hun rol van letterlijke koploper wat betreft het nieuws, aan de elektronische media moeten afstaan.

Ons land is, als het om kranten gaat, eenvoudig in te delen. We kennen een landelijke en een regionale pers, serieuze en populaire kranten. De verschillen in de twee laatste categorieën zijn niet zo uitzinnig groot als in de Angelsaksische, Duitse, of Mediterrane pers. We blijven keurig, helaas, de regels van de twee genres volgen. Nieuws, vooral nieuws dat regelrecht te maken heeft met het dagelijks bestaan van de doorsnee-burger in ons land, blijft het belangrijkste ingrediënt van de populaire pers. Grondstoffen: menselijk- en dierlijk drama - hoeveel honden zijn er deze zomer niet weer eenzaam aan bomen vastgebonden achtergelaten - onrecht, ellende, ziekte en dood. Aan de andere kant van het driestuiversromantische spectrum schrijft de populaire pers graag en met verve over liefde, roem, geluk, rijkdom en succes. En laten we eerlijk zijn, waar u ook ter wereld onze schone taal, waarin het slecht zingen is, doceert, dit zijn toch de twee polen waartussen u en ik in het leven, heen en weer worden geslingerd.

Maar desondanks lezen u en ik vooral de serieuze pers. Die is koel, eerder rationeel dan emotioneel en naast op Nederland vooral op de wereld gericht.

Een medium dat uitleg en achtergronden geeft, analyse en commentaar, essays en intellectueel discours.

Het zijn snelle karakterschetsen die ik hier geef, eerder impressies dan definitives. Maar het zal duidelijk zijn dat de populaire pers en de op het massapubliek gerichte televisie, elkaar onderling meer in het vaarwater zitten dan de massamedia en de vooral voor het individu gecomponeerde, serieuze pers. Dat is ook goed te zien aan de manier waarop de populaire pers de televisie eigenlijk met de geijkte televisie-wapens tracht te bevechten. Met kleur, lawaai, warmte en menselijk drama. Maar doorgaans tevergeefs. Voor dit alles is de elektronische beeldtaal van nature beter toegerust. Toevallig zag ik eergisteren een herhaling van de door Mies Bouwman gepresenteerde televisie-actie-avond Open het Dorp in 1962 - u weet wel, met dokter Klapwijk - en toen Mies - voor de buitenlanders: Mies Bouwman is ongeveer de eerste en de meest beroemde televisiepresentatrice van Nederland - toen Mies aankondigde dat de 10-miljoen gulden grens was bereikt, kreeg ik een brok in mijn keel. Nog nooit heb ik een mond zo mooi zien aarzelen tussen stralend lachen en de hulpeloze grimas die hoort bij het bedwingen van tranen van ontroering.

Met geen pen te beschrijven.

En neem de confrontatie tussen Gorbatsjov en Jeltsin tijdens de zitting van het Russische parlement op vrijdag 23 augustus 1991. De onbehouwen, driftige, schoolmeester gebaren van Jeltsin die de timide Gorbatsjov 'alle hoeken van de kamer liet zien', zoals een platte Nederlandse uitdrukking luidt. Het beteuterde gezicht van de Sovjet-president. De blaffende hondkop van Boris. Op zulke momenten denken wij, de beschrijvers van de werkelijkheid, laat de televisie het nu even doen.

Maar om de gebaren, de gelaatsuitdrukkingen te kunnen begrijpen, moet je achtergronden kennen. Moet je weten hoe Gorbatsjov en Jeltsin tot op dat dramatische moment met elkaar zijn omgegaan. Aan de ene kant was ik, als schrijvend journalist, afgunstig op de beelden, aan de andere kant teleurgesteld door de achteloosheid waarmee ze op het Nederlandse journaal werden vertoond.

Nauwelijks uitleg, geen context, geen geschiedenis, geen tijd. Want dat is het natuurlijk: stomweg geen tijd. De quizmaster staat te dringen.

Om dezelfde reden is de populaire pers zoals hij is, kortademig, snel en oppervlakkig. Doodsbang om te vervelen. En ironisch genoeg is het onder-

werp waar deze geschreven pers uiteindelijk onevenredig veel aandacht aan besteedt, uitgerekend het medium waar ze veel aan heeft moeten afstaan: de televisie.

Overzien we onze samenleving aan het einde van de Derde Mediarevolutie, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat, naast de heerschappij van de elektronische beeldtaal, vooral de serieuze krant reden heeft van bestaan.

Naast al die beelden van krankzinnig geworden Kroatiërs en Serviërs, van honger in Ethiopië, van de zoveelste aanslag in Baskenland, is de behoefte aan werkelijke kennis van de achtergrond, de behoefte aan brede, diepgravende reflectie onmiskenbaar geworden.

Het is een belangrijk motief om de serieuze krant een serieuze toekomst toe te dichten. Een krant waarin de geest van Herodotus, Socrates, Plato, Chrestus - natuurlijk ook, want we zijn allemaal gek op roddel en achterklap - de negentiende eeuwse romanschrijvers, Couperus, de maatschappijhistorici en critici van onze tijd, en de Quizmaster, wordt weerspiegeld.

Een krant die in de elektronisch verwilderde videoclip-cultuur, een betrouwbare, intelligente en onderhoudende rol vervult, de moderne geschiedenis boekstaft, analyseert en van commentaar voorziet. Een krant die voorbeeldig is geschreven, goed is voor onze éducation permanente en bovendien een genoeg om te lezen.

Wat zou zo'n krant, in ons land, ideaal zijn.

Tussen hybris en bescheidenheid

W.J. van den Akker (Utrecht)

De *NRC* heeft gedurende de zomermaanden een serie met als onderwerp buitenlandse toeristen in Nederland. Het zijn adembenemend mooie portretten van fotograaf Chris de Jongh, waarbij het onderschrift bestaat uit een zestal vragen aan de geportretteerde(n). Afgelopen zaterdag speelde een studente uit Aarhus, Denemarken de hoofdrol, die blijkens de antwoorden ons land slechts twee dagen met haar bezoek vereerde in gezelschap van haar vriend. Op de vraag 'Wat bevalt u aan Nederland' kwam het wel zeer vleiende antwoord: 'Ik vond het prettig te merken dat de Nederlanders over het algemeen blij en vriendelijk zijn.' Dankt allen God en weest verblijd, dacht ik, dat gij Nederlander zijt. Maar de laatste vraag moest nog komen en die luidde: 'Wat is u het meest opgevallen?' Antwoord: 'Dat je maar een of twee keer per dag Nederlands hoort praten, omdat iedereen Engels spreekt.'

Verschillende gedachten schoten mij door het hoofd. Zou Ritzens oproep tot meer Engels ondanks alle protest toch in een kosmische vaart gehoor hebben gevonden en zelfs voor alle Amsterdammers zijn geëffectueerd gedurende de drie weken dat ik met vakantie op de Krim was? Er schijnen tijdens korte vakanties daar grote omwentelingen te kunnen plaatsvinden. Of zou het hier een Deense betreffen die in Aarhus Nederlands heeft geleerd - nog voordat de vestiging daar zonder noemenswaardig protest vanuit ons land met opheffing werd bedreigd? Een studente die wanhopig probeert de verworven vaardigheden in de vreemde taal in praktijk te brengen, daarbij voortdurend stuitend op onze vriendelijke en tegelijkertijd onhebbelijke gewoonte om een buitenlander die zijn best doet Nederlands te spreken, ogenblikkelijk in het Engels te hulp te schieten?

Wie kranten leest, constateert dat het debat over de positie van het Nederlands niet spoedig zal verstommen. Bijna iedere dag is er wel iets te vinden

over dit onderwerp, een ingezonden brief, een redactioneel artikel of een nieuwsbericht. De discussie gaat over, wat ik maar algemeen samenvat onder de noemer Nederlandstalige cultuur. Is er zoiets als een Nederlandse en Vlaamse cultuur? Zijn zij eeneiige of twee-eiige tweelingen of helemaal geen familie van elkaar? Moet die cultuur of moeten die culturen verdedigd worden en tegen wie of wat? Apart of in een gezamenlijke inspanning? en hoe moeten we dat aanpakken? Van al deze vragen vind ik, eerlijk gezegd, alleen de laatste echt interessant. De andere vragen hebben iets stuitends, omdat ze eigenlijk retorisch zouden moeten zijn. Iedere weldenkende taalgemeenschap gaat er toch eenvoudigweg vanuit dat er iets te verdedigen valt, daarover hoef je toch nauwelijks hardop na te denken? Geen enkel mens met maar een beetje intelligentie denkt toch: ach, wat kan mij die Nederlandse cultuur schelen, ik heb net zolief de Duitse, Franse of Engelse?

Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de Nederlandse taal.

Het valt mij op dat veel discussies hierover in een tamelijk opgewonden, emotionele toon gezet zijn, waarbij vaak enige fundering van argumenten ontbreekt. Net zoals in het heilloze spellingsdebat lijken de onheilsprofeten zich tegen de onbezonnen vernieuwers te keren door eindeloos dezelfde argumenten naar voren te brengen. De Nederlandse taal gaat teloor, mensen kunnen nu al niet meer behoorlijk schrijven etc. etc. Wie echter ooit op een enigszins professioneel niveau over taal heeft nagedacht, weet dat een taal niet zomaar verloren kan gaan. Op zijn heetst werd het debat toen Minister Ritzen zijn geruchtmakende uitspraken deed over het Engels aan de Nederlandse instellingen voor hoger onderwijs. De reacties en vooral de emoties die zijn woorden opriepen zijn alleen al een dissertatie waard. Wat velen in hun boosheid vergaten was dat aan veel fakulteiten in Nederland het Engels al sinds jaren de voertaal is, met name, zoals u zult kunnen begrijpen, in de beta-disciplines. Tussen haakjes: ik ben nog geen collega uit die hoek tegengekomen die zijn Nederlands was verleerd. Het is vanzelfsprekend dat zij dat doen: willen ze wetenschappelijk internationaal kunnen concurreren, dan zullen ze buitenlandse gasten moeten aantrekken, docenten maar ook studenten. In een andere dan de Nederlandse taal publiceren is een onontkoombare noodzaak. Het lijkt me echter volstrekt naïef om te denken dat Ritzen ook maar één moment het oog heeft gehad op een college Nederlandse letterkunde over Leopolds *Cheops*. Opvallend is dat de meeste debatten uiteindelijk teruggaan op de vraag of de Nederlandse taal beschermd moet

worden en of zij naar buiten toe meer aandacht moet krijgen. Vragen die naar mijn stellige mening wederom absoluut retorisch zijn of dienen te zijn. Natuurlijk moet dat, sterker nog: het zou zo moeten zijn dat niemand in ons taalgebied daar serieus over na hoefde te denken. De vraag die me veel interessanter lijkt, is: hoe moeten we het aanpakken zonder te vervallen in hoge borstzetterij of onwaardige jeremiaden. Moeten we er keer op keer op wijzen dat we in feite helemaal niet zo'n klein taalgebied hebben? Alsof we daardoor groter zouden worden en alsof we daarnaar zouden moeten streven.

Het is mij opgevallen dat de Scandinavische talen, die samen een kleiner gebied bestrijken dan het onze, aan diverse buitenlandse universiteiten goed tot uitstekend zijn vertegenwoordigd. Aan belangrijke Amerikaanse universiteiten bijvoorbeeld hebben ze goed georganiseerde vakgroepen met prestigieuze graduate programs. Niettemin zijn deze landen in hoge mate verengelt, althans waar het de wetenschap betreft. Het is bekend dat hun schrijvers tot de internationale Olympus kunnen opklimmen. De vraag is niet of die auteurs beter zijn dan de onze - omdat die vraag niet te beantwoorden is en dus oninteressant. Maar de vraag is eerder hoe het komt, welke taalgevoelens daar leven. Zijn zij even bang voor het Engels als wij? Een vergelijkend onderzoek zou wel eens interessante gegevens kunnen opleveren. Ik ben er niet zo van overtuigd dat invoering op verantwoorde schaal van het Engels, ook voor de bestudering van de Nederlandse taal en cultuur nu echt rampzalige gevolgen zou hebben voor onze identiteit. Ik wil het wel sterker en bewust uitdagender formuleren: door meer publikaties over de Nederlandse taal en cultuur in een taal met een groot bereik, zullen we meer aandacht ervoor kunnen krijgen. In plaats van verlies, zou het wel eens een groter besef van eigenheid kunnen opleveren. Bovendien: we kunnen toch moeilijk van iedereen verlangen dat hij of zij eerst Nederlands leert? Van broodroof lijkt me geen sprake, eerder van broodwinning. Er is nu eenmaal een vrij grote onbekendheid met de Nederlandse cultuur in het buitenland, maar wanneer we ook maar een klein gedeelte daarvan weg kunnen werken door ook aan de letterenfakulteiten colleges in het Frans, Duits of Engels aan te bieden - nogmaals: alles op bescheiden en verantwoorde schaal - dan zullen er meer studenten komen die vervolgens de bereidheid tonen en de noodzaak inzien om ook de Nederlandse *táál* te leren. De ervaringen met de Engelstalige zomercursus hier in Utrecht sterken mij in dit vermoeden. Wanneer we dergelijke initiatieven rigoreus van de hand wijzen, zullen we blijven klagen

tegen de muren die we zelf met opzet hooghouden. Ik ben het in dezen geheel eens met de historicus Pleket die ervoor pleit onze cultuur met internationale maatstaven te meten, en die schrijft: 'Verstaan doen de anderen ons niet, maar gelukkig wij hen wèl. Dat was en is een schitterende positie die veel interessanter en stimulerender is dan de tam-tam van de somtijds monomane en in ieder geval nationalistische nadruk op de noodzaak van de bestudering van de eigen cultuur. Laat de Fransen maar barstensvol van cultuurbewustzijn hun (studies over) Montaigne en Racine erin pluggen; wij kunnen ook nog Shakespeare en Schiller lezen (en met een beetje inspanning desnoods Kant en Heidegger) en leggen er in een waarlijk internationale stemming Van Maerlant of Vondel naast. Kortom, er wordt heel wat afgesleuteld aan het Nederlandse verleden en het enige dat echt nodig is, is dat al die Nederlanders eens wat zinnigs schrijven over hun verleden *in een internationale context en in een internationale taal.*'

De vraag is dus veeleer: *hoe* moet er op dit gebied iets gedaan worden. Van de politiek valt - althans dat is totnogtoe gebleken - weinig te verwachten. Enkele jaren geleden nog schreef de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in haar rapport getiteld *Cultuur zonder grenzen* dat 'de rol van de overheid ten aanzien van de buitenlandse cultuurpolitiek slechts bescheiden kan zijn'. In een reactie op het rapport liet de regering weten dat er geen nieuwe culturele instituten kwamen en ze hebben woord gehouden. Sterker nog: het Institut Néerlandais is met opheffing bedreigd geweest, aan de organisatoren van de Frankfurter Buchmesse hebben we beleefd laten weten van de eer af te zien, de Stichting voor vertalingen is verdwenen dankzij een kleingeestige ruzie. Ik kan nog meer noemen, maar u kunt het allemaal zelf aanvullen. Dan is er tenslotte de Taalunie, die nu haar tweede lustrum achter de rug heeft. Tijd om de balans op te maken en om te constateren dat die negatief is. Zoals bij iedere afrekening is er een kolom met inkomsten, laten we het erkennen. Maar over een periode van tien jaar hadden we meer van de Taalunie mogen verwachten. Het zij nog maar eens herhaald, wellicht ten overvloede, deze organisatie is weinig effectief gebleken, verpolitiseerd en dus verbureaucratiseerd. Veel, te veel van het toch al weinige geld is verdwenen in een onafzienbare hoeveelheid papier. Vanuit mijn positie aan een Nederlandse universiteit constateer ik tevens dat de Taalunie hoegenaamd geen en zeker geen structurele relaties met mensen in het vak heeft gelegd; waar enige expertise werd ingeroepen, ging het op

een ad hoc basis, op persoonlijke titel. Ik zal straks de hand ook in eigen boezem steken, om nu te constateren dat het toch niet vreemd zou zijn geweest wanneer de Taalunie die instellingen voor hoger onderwijs die iets met neerlandistiek te maken hebben, structureel zou hebben ingeschakeld. Sterker nog geldt dat voor degenen die de neerlandistiek verdedigen in het buitenland. Wanneer ik goed ben geïnformeerd, heeft de Taalunie pogingen ondernomen de IVN, de eerstaangewezen organisatie, buiten spel te zetten en zelfs te liquideren. Ook daar ontbreekt het volkomen aan wat er had moeten gebeuren: structurele contacten.

Is er dan helemaal niets van de politiek te verwachten? Ik denk dat het zo somber niet is. Er zijn initiatieven en langzamerhand, althans dat is mijn indruk, wordt men in Brussel en Den Haag wakker. Het protest dat de neerlandici extra muros hebben laten horen, toen deelname aan de Frankfurter Buchmesse dreigde mis te lopen, heeft effect gesorteerd, althans op de korte termijn. Het Institut Néerlandais *is* niet gesloten. En er is geld via Erasmus, Lingua of Tempus. Onze studenten zijn absoluut meer in staat te reizen dan enkele jaren geleden. Maar wil de politiek werkelijk de rol spelen die ze zou moeten spelen, namelijk mogelijk maken wat wenselijk en noodzakelijk is, dan zullen de geluiden uit het veld, hier dus, sterker moeten worden en krachtiger dan totnogtoe gebundeld. Wanneer u niets laat horen, blijft het ook aan de andere kant stil.

Een intramurale visie op de extramurale neerlandistiek. Bestaat er wel zoiets als *de* visie van Nederlandse neerlandici op het werk van hun collegae in het buitenland? Ik waag het te betwijfelen. Over Vlaanderen kan ik niet goed oordelen, maar mijn indruk is dat neerlandici daar zich veel bewuster van hun grote werkterrein zijn dan in Nederland en dat zij zich naar buiten toe veel actiever opstellen. Nog maar weinig instituten voor neerlandistiek doen actief mee aan Erasmus, Lingua en Tempusprogramma's. Wie aan internationalisering wel aandacht en energie besteedt, loopt steevast tegen de muros op. Steeds weer dezelfde reactie: waarom willen die studenten in godsnaam Nederlands leren, hebben ze niets beters te doen? De reacties vertonen een merkwaardige, paradoxale mengeling van hybris en bescheidenheid. Bescheiden omdat steeds maar weer benadrukt moet worden hoe klein en onbelangrijk ons taalgebied is, hoe weinig interesse men voor onze cultuur zal hebben etc. etc. Maar wanneer men duidelijk heeft gemaakt, dat dat alles nogal

meevalt, komt ineens de hybris. Hybris omdat wij menen dat iemand die onze taal en cultuur in het buitenland studeert of bestudeert toch nooit aan de kwaliteitsnormen die het moederland hooghoudt, zal kunnen tippen. Als het al lukt om de vraag te pareren naar het dwaze waarom van Nederlands studeren in het buitenland - bijvoorbeeld door de tegenvraag naar het waarom van Skandinavisch of Portugees in Nederland - dan is meer dan eens de volgende reactie: dat zal wel niet veel voorstellen, die studie. Ik heb het al eens eerder geconstateerd, maar ik wil het hier graag herhalen: er is een niet te verantwoorden onbekendheid met de neerlandistiek extra muros aan de Nederlandse letterenfakulteiten. En, zoals beloofd, waar ik eerder politieke organen heb gekritiseerd, daar past het tevens mijzelf en mijn vakgenoten te kritiseren. We hebben te weinig gedaan en we doen te weinig. Er is geen enkele reden onszelf op de borst te kloppen, tenzij we boter op ons hoofd hebben, maar veeleer reden de hand in eigen boezem te steken. (Ik geloof dat ik de meeste lichaamsdelen wel gehad heb.) Het begrip 'muros' krijg zo gezien een andere betekenis: oorspronkelijk was men binnen de muren veilig voor een boze en vijandige buitenwereld. Wie binnen de muren zat, zat goed. Buiten de muren was de woestenij en barre ledigheid, binnen de muren speelde zich alles wat interessant was af. Maar nu? Nu lijkt het soms of de muren die de neerlandistiek omsluiten zo hoog zijn geworden dat er nauwelijks licht van buiten meer binnenvalt en in een dergelijk klimaat geldt nog altijd dat eenoog koning is. Zouden de Germanisten in Madison-Wisconsin van 'Germanistik extra muros' spreken? Ik ben ervan overtuigd dat het hun waardigheid zou aantasten, aangezien ze heus kunnen meeconcurreren met de germanisten in Europa.

Mijns inziens zijn er, naast een onverklaarbaar soort intellectuele luiheid, nog twee andere oorzaken aan te wijzen voor het gebrek aan relaties tussen binnen en buiten de muren. Als eerste noem ik de eenheid van de neerlandistiek, de eenheid van het vak. Wie vertrouwd is met de studie Nederlands aan de Nederlandse universiteiten - nogmaals over Vlaanderen kan ik niet oordelen - weet dat de drie subdisciplines in hoge mate zijn gespecialiseerd. Taalkundigen, letterkundigen en communicatiekundigen spreken al sinds jaren niet meer dezelfde taal en deze babylonische situatie lijkt een voortschrijdend, onomkeerbaar proces. De taalkundigen hebben aansluiting gevonden bij een, in hoofdzaak Engels georiënteerd, internationaal terrein, waarbij natuurlijk in de eerste plaats gedacht moet worden aan de invloed

van de transformationeel-generatieve taalkunde waarvoor Chomsky de basis heeft gelegd. Willem Wilmink heeft de stormachtige ontwikkeling in het voorwoord van zijn dissertatie als volgt onder woorden gebracht: 'Na mijn studie werd ik wetenschappelijk medewerker [in Amsterdam], en dat was een goed bestaan totdat er achtereenvolgens twee dingen roet in het eten gooiden. Ten eerste de taaltheorie van Noam Chomsky, een man die, overigens met de beste bedoelingen, de hele grammatica ondersteboven zette en daarmee op ons Instituut zo'n enthousiasme veroorzaakt dat alles, inclusief de menselijke verhoudingen, voor zijn theorieën moesten wijken.' Natuurlijk, het heeft de taalkunde in Nederland op een internationaal peil gebracht, of, laat ik voorzichtiger zijn, het heeft de normen van het wetenschappelijke forum verruimd en verhoogd. Maar tegelijkertijd vereist het een dermate gespecialiseerde kennis dat de letterkundige of taalbeheerser het forum heeft moeten verlaten. Omgekeerd geldt dit alles mutatis mutandis natuurlijk ook voor de overige disciplines. En zelfs binnen één discipline. De mediaevistiek heeft een dermate hoge vlucht genomen, onder de leiding van W.P. Gerritsen en nu ook diens leerling F.P. van Oostrom, dat het voor de in de 19e eeuw gespecialiseerde al nauwelijks haalbaar is de discussie zelfs maar bij te houden.

Specialisatie is de trend geweest van de laatste twee, drie decennia en dat is in zekere zin verheugend. Het geldt tenslotte voor de beta-vakken ook. Maar het proces heeft zoals altijd ook een schaduwzijde: het heeft de neerlandistiek als eenheid gedesintegreerd. Wat eens een samenhangende discipline was, dreigt nu een conglomeraat van vakken te worden die niet meer met elkaar kunnen communiceren. Kijkt u maar eens naar *De nieuwe taalgids*, het wetenschappelijke tijdschrift voor neerlandistiek in Nederland. Deze tendens zet zich nog steeds voort, gezien de belangstelling voor Algemene Letterenachtige opleidingen, waar de student niet langer Engels, Duits of Nederlands studeert, maar letterkunde, linguïstiek en communicatiekunde. Nogmaals, ik klaag niet, want ik zie de voordelen, ik constateer alleen de nadelen voor de neerlandistiek als eenheid. Het is een goede zaak wanneer studenten die zich specialiseren in bijvoorbeeld de moderne Nederlandse letterkunde, ook in aanraking komen met de moderne letterkunde van de andere landen. Maar ik constateer wel een opvallend gebrek aan inzicht bij dezelfde studenten in de geschiedenis en dus de samenhang van hun eigen taal en cultuur.

Ik zou niet klakkeloos terugwillen naar de situatie van vroeger. Maar ik wil nog even stilstaan bij de Moderne letterkunde, omdat dat tenslotte mijn eigen vak is. Wie de geschiedenis van dat vak overziet gedurende de laatste dertig jaar, kan constateren dat de theoretische literatuurwetenschappen, zowel de algemene als de comparatistische component daarvan, zich hebben verzelfstandigd tot een aparte discipline. Ze hebben aan iedere universiteit een eigen instituut, met een eigen beleid. Ze lijken in veel opzichten op de linguïsten: ook zij hebben hun vakgebied internationaal gemaakt. Maar de modernletterkundigen vervolgden hun eigen, ietwat geïsoleerde weg en hun aanvankelijke interesse in de theoretische aspecten (zie Sötemann en Blok bijvoorbeeld) sloeg in de tweede helft van de jaren zeventig en zeker in de jaren tachtig om in een desinteresse of zelfs een onverholven afkeer van alles wat naar theorievorming zweemde. En men bestreed het op de manier waarop alles bestreden kan worden: door de bizarre uitwassen die zich binnen iedere wetenschappelijke discipline voordoen, belachelijk te maken. Daarnaast lijkt op een veel geruislozer manier het comparatisme te zijn verdwenen. Hoe makkelijk en hoe kleingeestig was niet de aanval die Karel van het Reve in 1977 lanceerde onder de titel: *Literatuurwetenschap: het raadsel der onleesbaarheid*. Makkelijk en kleingeestig omdat publikaties op een serieus wetenschapsgebied voor de niet-vakgenoot per definitie onleesbaar zijn. Ik heb het verwijt nog nooit gehoord dat de vakbladen van medici of fysici te ontoegankelijk zijn en ik moet er niet aan denken dat aan alle beoefenaars van deze disciplines de eis gesteld zou worden dat zij de kwaliteiten van een Dokter Spok of Chriet Titulaer zouden hebben. Het intellectuele klimaat in Nederland lijkt soms te worden gedomineerd door de dag- en weekbladschrijvers, die klaar staan ieder in hun ogen 'moeilijk' boek belachelijk te maken. Iemand als Carel Peeters die nog immer volhoudt dat er helemaal met zoiets als Postmodernisme kan zijn, daarmee aantonend dat iedereen in de wereld van verstand ontbloot is, behalve de Nederlander. Terwijl overal de hitte van het debat over het Postmodernisme alweer minder wordt, en terwijl overal boeiende en verre van modieuze publikaties over dit onderwerp verschijnen, is men hier nog bezig het bestaan ervan te onderzoeken en te ontkennen. Het mist zijn neerslag op de universitaire opleiding niet. Voor alle duidelijkheid: ik pleit geenszins voor een klakkeloos meedoen aan de mode, ik ageer tegen een klakkeloos verwerpen van wat er om ons heen gebeurt. Wil men ons in het buitenland interessant vinden, dan zullen we toch moeten laten zien dat we meer in huis hebben dan provincialisme. Ik pleit kortom voor comparatis-

me, voor bestudering van onze letterkunde in een ruimer, internationaler perspectief, omdat we alleen op die manier inzicht kunnen krijgen in het overeenkomstige *en* verschillende, in het gemeenschappelijke *en* het unieke van onze cultuuruitingen. En ik pleit tenslotte ook voor een hernieuwde bezinning op de neerlandistiek als eenheid. De neerlandici extra muros lijken ons nog veel te kunnen leren.

Tenslotte een tweede, triviale oorzaak waarom de interesse voor de vakbeoefening in het buitenland onder de maat blijft. De letterenfakulteiten krijgen in Nederland weinig geld en de mensen die er werken hebben diensgevolge een zeer hoge werkdruk. Steeds minder middelen staan tegenover steeds groeiende studentenaantallen. De Utrechtse universiteit geeft een engelstalige folder uit, waarin een overzicht wordt bijgeleverd van alle fakulteiten. Eén blik daarop maakt duidelijk waar de problemen liggen. De staf-student-ratio is bij ons ongeveer 1 docent op 33 studenten, en dat is een norm waar de basisschool noch het voortgezet onderwijs ons om zullen benijden. Er is eenvoudig weinig tijd te besteden aan zaken anders dan de lopende. Het keert zich niet alleen tegen de internationalisering, het keert zich zo langzamerhand ook tegen onszelf.

Ik wil deze bijdrage eindigen met een aantal stellingen, met opzet weinig genuanceerd geformuleerd.

1. We moeten ophouden met het stellen van de vraag *of* de Nederlandse taal en cultuur verdedigd en verbreid dienen te worden. We moeten daarvan als van een vanzelfsprekendheid uitgaan.
2. We moeten de politieke organen, met name de Taalunie, duidelijk maken wat we van ze verwachten: stimuleren, mogelijk maken in plaats van bedisselen en torpederen. Ze zullen vooral moeten luisteren naar wat er zich aan de basis afspeelt.
3. De mensen in het vak moeten zich meer organiseren, moeten meer initiatieven ontwikkelen om te laten zien niet *dat* de neerlandistiek het waard is verdedigd te worden, maar *hoe* dat kan.

4. De relaties tussen neerlandici intra en extra muros moeten worden verbeterd, liever nog had ik die muren helemaal weg gehad. Wat in Berlijn is gelukt, moeten wij toch ook kunnen?
5. Binnen de opleidingen aan de Nederlandse instellingen zou meer aandacht moeten worden besteed aan zaken als Nederlands als tweede taal, bestudering van de Nederlandse letterkunde in een breder, internationaal, cultuur-historisch perspectief.
6. Neerlandici extra muros zouden hun stem luider moeten verheffen en duidelijk maken wat ze nodig hebben, van wie en wanneer.
7. Maar vooral: neerlandici in Nederland zouden zich wat betreft hun visie op de extramurale neerlandistiek vaker moeten schamen.

Deelnemerslijst

De namen van de sprekers zijn gemerkt met een *.

Mw. M. Aarts Briggs	Cornell University, Ithaca
* Prof. dr. W.J. van den Akker	Rijksuniversiteit Utrecht
Mw. dr. J. Althaus-Günther	Johannes-Gutenberg-Universität Mainz
Mw. lic. L. Artois	Johan Wolfgang Goethe Universität, Frankfurt Justus-Liebig-Universität, Giessen
Mw. drs. J. Augustin	Universitas Indonesia, Jakarta, bestuurslid IVN
Prof. dr. M.A. Bakker	Calvin College, Grand Rapids
* Mw. prof. dr. F. Balk-Smit Duyzentkunst	Universiteit van Amsterdam, Voorzitter IVN
Mw. J. Balteau	Nederlandse Taalunie
Mw. dr. L. Baten	Katholieke Universiteit Leuven
Drs. J.J.M. Beelen	Universität Oldenburg
Dr. L. Beheydt	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, redacteur NEM
Drs. H. van den Berg	Rijksuniversiteit Utrecht
Prof. dr. H. van den Bergh	Open Universiteit, Heerlen
Mw. M. van Berlo	Student
Dr. A. Berteloot	Universität zu Köln, lid dagelijks bestuur IVN

Mw. J.A.G. Best-Mols	Ruprecht-Karl-Universität, Heidelberg
Mw. drs. A. Blaak	Docent Lycee Francais Den Haag
* J. Blokker	Publicist
* Mw. drs. A. Blom	Technische Universiteit Delft
Mw. A. de Boer	John Adams Institute, Amsterdam
Mw. drs. M.E.W. Boers-Goosens	Rijksuniversiteit Leiden
Drs. B. Bohlin	Kungliga Universitetet i Stockholm
Mw. H. Bosmans	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Drs. H.J. Boukema	Universiteit van Ankara, redacteur NEM
I.B. Bratoes	Universiteit van Leningrad
* Prof. dr. H. Brems	Katholieke Universiteit Leuven, Katholieke Universiteit Brussel
Mw. A.S.G. Brink	Universiteit van Coimbra
* Dr. T. Broos	University of Michigan, Ann Arbor
* Mw. prof. dr. M. Bruijn Lacy	North Dakota State University, Fargo
Prof. dr. F. Bulhof	Universität Oldenburg
Mw. drs. G. van der Burgt	Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn
B. Buschers	Docent Nederlands Basisonderwijs Frankrijk
Mw. Cl. Carbonez-de Jager	Universität Wien
Mw. lic. M.Th. Claes	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
M. le Clercq	Nederlandse Taalunie

* Prof. dr. H.P. van Coller	Universiteit van di Oranje-Vrijstaat, Bloemfontein
Dr. J.P. Colson	Institut Marie Haps, Brussel
Prof. dr. C.J. Conradie	Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg
* Prof. dr. J. Czochralski	Uniwersytet Warszawski
Mw. K. Damokos	Vertaler, Tàrnok, Hongarije
* Drs. T. van Deel	Universiteit van Amsterdam
J. Deleu	Hoofdredacteur Ons Erfdeel
Mw.lic. N. Dermaut	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
* Dr. B. Donaldson	University of Melbourne
J. van Drunen	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
Prof. dr. M. Durrell	University of Manchester
Mw. drs. G.M.F. Elsen	Rijksuniversiteit Leiden
Drs. G.A. Elshout	Algemene Hogeschool Amsterdam
* Prof. dr. J. van der Elst	Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys
Mw. drs. E.D. Essed-Fruin	Instituut Opleiding Leraren, Paramaribo
M.B.M. Everaert	Rijksuniversiteit Utrecht
* Dr. F.J.L. van Eynde	Katholieke Universiteit Leuven, NFWO
* Mw. J.K. Fenoulhet, M.Phil.	University College London
Mw. drs. B. Finet-van der Schaaf	Université de Metz
Dr. E. Francken	Rijksuniversiteit Leiden
Mw. drs. M. Garthoff-Zwaan	Docent NVT
* Prof. dr. W.P. Gerritsen	Rijksuniversiteit Utrecht
* Prof. dr. F.R. Gilfillan	Universiteit van Natal, Durban

* Prof. dr. J.A van Ginkel	Rijksuniversiteit Utrecht
Mw. L. Gobardhan-Rambocus	Instituut Opleiding Leraren, Paramaribo
Mw. drs. F.E. Goossens	NUFFIC Den Haag, Penningmeester IVN
Mw. G. Gössner	Karl-Marx-Universität, Leipzig
* Drs. D. Grit	Rijkshogeschool, Opleiding Tolk- Vertaler, Maastricht
Drs. C.R. Groeneboer	v/h Jakarta
Drs. G. Groeneveld	International School of Economics, Rotterdam
Mw.lic. M. Guns	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Drs. A. Haans	Katholieke Leergangen Tilburg
Dr. W. Haeseryn	Katholieke Universiteit Nijmegen
Mw. drs. J. Hajema	Aarhus universitet
R. Halink	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
Prof. dr. J.D.F. van Halsema	Vrije Universiteit Amsterdam
Dr. J.F. van der Harst	Universitas Indonesia, Jakarta
Dr. P. van Hauwermeiren	Provinciale Hogeschool voor tolken en vertalers, Gent
Prof. dr. R. Henrard	emeritus Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Mw. M. van Herk	Student
* Dr. Th. Hermans	University College London ondervoorzitter IVN
Drs. P.J.M. van den Heuvel	Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana

Mw. L.J. Hillebrand-Corey	Rijksuniversiteit Leiden
E. Himpens	University of Pennsylvania
Mw. dr. sc. H. Hipp	Karl-Marx-Universität, Leipzig
Dr. W. Honselaar	Universiteit van Amsterdam
Mw. Z. Hrnčirova	Talenschool Praag
Drs. S. Huigen	Universiteit van Stellenbosch
Mw. dr. C. Huisman	Université des Sciences Humaines de Strasbourg
* Mw. drs. J. Hulst	Rijksuniversiteit Utrecht
* Dr. J.H. Hulstijn	Vrije Universiteit Amsterdam, Rijksuniversiteit Leiden
Mw. lic. R. Huylebrouck	Universidade do Porto
* G. van Istendael	BRT, Brussel
Mw. M. Jackson-van Veen	Manchester Polytechnic
Mw. C. Jacobs-Henkel	Johannes-Gutenberg-Universität Mainz
Mw. A. Jaklin	Tolk-vertaalster, Schwalbach, B.R.D.
Prof. dr. Th.A.J.M. Janssen	Vrije Universiteit Amsterdam, lid dagelijks bestuur IVN
Dr. G. Janssens	Université de l'Etat, Luik
* Prof. dr. W.F. Jonckheere	Universiteit van Natal, Pietermaritzburg, bestuurslid IVN
Prof. dr. M.J.G. de Jong	Facultés Universitaires de Namur
* Prof. dr. P. Jordens	Vrije Universiteit Amsterdam
* Prof. dr. M. Kaczmarkowski	Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin
Mw. drs. A.A.M. van Kalsbeek	Vrije Universiteit Amsterdam
W. Kats	Universität zu Bremen

Mw. B. Kehnen, M.A.	Universität-Gesamthochschule Duisburg en Universität-Gesamthochschule Essen
Mw. L. Kerman-Pechaczek	New York University
Dr. S. Kiedron	Uniwersytet Wrocławski
* Drs. R. Kievit	Rijksuniversiteit Utrecht
* Prof. dr. R.S. Kirsner	University of California, Los Angeles
Drs. P. de Kleijn	NUFFIC Den Haag, secretaris IVN
* Dr. P. de Klerk	Université STENDHAL, Grenoble III, Université Lumière, Lyon 2, bestuurslid IVN
* Mw. dr. Z. Klimaszewska	Uniwersytet Warszawski
Mgr. J. Koch	Uniwersytet Wrocławski
* Mw. dr. J.E. Koch	Istituto Universitario Orientale, Napels
Mw. drs. H.M.C. Koedam	Hogeschool Katholieke Leergangen, Sittard
Drs. A.J. Korteweg	Directeur Letterkundig Museum, Den Haag
Mw. M. Kristel	administrateur IVN
* Mw. dr. O. Krijtová	Karlova Universita, Praag
Drs. M. Kwaijtaal	Uniwersytet Wrocławski
Mw. dr. J.A. Lalleman	Rijksuniversiteit Leiden
Drs. H. de Lange	Christelijke Hogeschool Windesheim, Zwolle
Prof. dr. K. Langvik-Johannessen	Universitetet i Oslo
Mag. art. N.E. Larsen	Kobenhavns Universitet
Mw. A.Y. Latjuba	Student
S.A.M. van Leeuwarden	Docent Nederlands in Frankrijk
* Drs. Ch. van Leeuwen	Università degli Studi di Bologna

* Prof. dr. A. Lefevere	University of Texas, Austin
Dr. J.A. van Leuvensteijn	Vrije Universiteit Amsterdam
F.B.M. Ligtvoet	Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds, Amsterdam
R.A.J. Ligtvoet	Student
* Drs. E.F. Loos	Rijksuniversiteit Utrecht
Mw. G. Löttsch	Humboldt-Universität Berlin
Mw. H. Louwerse	University of Sheffield
Drs. E.P.A. Lucas	Neerlandicus/journalist
J.C. Lutje Schipholt	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
Mw. E. Markuszower	Tel Aviv University
P.P. Matheij	Nederlandse Dagbladunie
Prof. dr. R.P. Meijer	emeritus University College London, redacteur NEM
Mw. Ch. Meissner	Volksuniversiteit Berlijn
Mw. A. van der Merwe	Universiteit van Fort Hare
Mw. K. Mesker Hindersson	Stockholms Universitetet
* Dr. H. Miedema	Universiteit van Amsterdam
Mw. drs. M. Moka-Lappia	Universitas Hasanuddin, Ujung Padang
* Mw. dr. E. Mollay	Universiteit ELTE, Budapest, bestuurslid IVN
Mw. dr. D. Morciniec	Uniwersytet Wroclawski
Prof. dr. habil N. Morciniec	Uniwersytet Wroclawski
Drs. M.C.D. Mulder	Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur
Mw. drs. S. Murk Jansen	University of Cambridge
Mw. prof. dr. A.M. Musschoot	Rijksuniversiteit Gent
H.N. Nastab	Erasmus taalcentrum, Jakarta

Drs. C.H. Niekerk	Washington University
Prof. dr. E. Nieuwborg	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Drs. A.F. Norbart	Universiteit van Amsterdam
* Mw. J. Novakovic-Lopusina	Filoloski Fakultet Beograd
Drs. C.M. Oomes	Universitas Gajah Mada, Yoyakarta
G. Van Oord	Leraar Nederlands als vreemde taal in Italië
* Prof. dr. H.W. van Os	Rijksmuseum, Amsterdam
Mw. J.G.C. Oud	Karl-Marx-Universität, Leipzig
* Mw. drs. L. Pascal-de Graaff	Université de Besançon
Mw. drs. K. Pascale-Wuytack	Istituto Universitario Orientale, Napels
Dr. F. Peeters	Rijksuniversitair Centrum Antwerpen, Hoger Instituut voor Tolken en Vertalers
* Drs. J. Pekelder	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Mw. drs. A. Pescher-ter Meer	Rijksuniversiteit Utrecht
Mw. dr. M.L.A.I. Philippa	Universiteit van Amsterdam
F. Pittery	Algemeen Nederlands Verbond
Drs. H.J. Poelman	Erasmus Huis Jakarta
* Prof. dr. K. Porteman	Katholieke Universiteit Leuven
* Prof. Doz. dr. habil. S. Predota	Uniwersytet Wroclawski
Mw. dr. J.C. Prins	Columbia University, New York
E. Püschel	Ruprecht-Karl-Universität, Heidelberg
* Th. Puttemans	Institut d'Enseignement Supérieur 'Lucien Cooremans', Brussel
* Mw. prof. dr. E.H. Raidt	Universiteit van die Witwatersrand,

* Dr. B. Rajman	Johannesburg Uniwersytet Wroclawski
R.O. van Ravenswaay	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
Lic. L. Ravier	Université Charles de Gaulle Lille III, Fédération Universitaire et Polytechnique de Lille
Drs. S.C. van der Ree	Docent NT2, Den Haag
* Mw. H.J.B. Reid, MITI	Vertaler, Hilversum
Dr. J. Renkema	Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg
Mw. S.L. Renshof	Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule, Aken
Mw. drs. J.F. Ridderbeekx	Freie Universität Berlin
Mw. drs. C. Rienstra	Lerares Nederlands
Michael Rigelsford M.A.	University of Liverpool bestuurslid IVN
Dr. J. de Rooij	P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam
* M.J.M. van Rooy	Adjunct-hoofdredacteur NRC Handelsblad
Mw. G.J. van Roozendaal	Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren
Mw. J. Rosier	Tolk
Mw. drs. D. Ross	Università degli Studi di Trieste
J.A. Ross	University College London
Drs. G.W. Rutgers	Rijksuniversiteit Utrecht
Prof. dr. R. Salverda	University College London
Drs. N.A.A.J. van der Sanden	University of Minnesota, Minneapolis
Prof. dr. A. Sassen	emeritus Rijksuniversiteit Groningen
* Dr. Ch. Sauer	Rijksuniversiteit Utrecht

Mw. drs. J.W.P.M. Schapendonk	Christian-Albrechts-Universität, Kiel
Mw. drs. M.A.E. van Scherpenzeel	UFSIA, Antwerpen
Mw. prof. dr. B. Schludermann	University of Hull
Prof. dr. H. Schultink	emeritus Rijksuniversiteit Utrecht
Mw. I. Scepanovic	Vertaler
Prof. dr. A.J.M. van Seggelen	Université des Sciences Humaines de Strasbourg
* Prof. dr. P.R. Sellin	University of California, Los Angeles
Prof. dr. Thomas F. Shannon	University of California, Berkeley
Prof. dr. W.Z. Shetter	Indiana University, Bloomington
J. Simons	Institut Néerlandais, Parijs
J. Skopal, Ph.D.	Universita J.E. Purkuné, Brno
* Prof. dr. J.P. Snapper	University of California, Berkeley, bestuurslid IVN
Dr. C.H. Snoek	University of Aukland
Drs. C.G.G. Spaan	Nederlandse Dagbladunie
Mw. Ch. Sparreboom-Hanssen	
Drs. P.J.M. Starmans	Helsingin Yliopisto, Helsinki
Dr. J. Stegeman	Universität Zürich
Mw. drs. L. Stembor	ex-docente Warschau
Mw. prof. dr. J. Stouten	Université Paris IV (Sorbonne)
F. Suasso	Radio Nederland Wereldomroep
* Mw. J. Taylor-van der Wal Ph.D.	University of Wisconsin
Drs. P. Telleman	Hogeschool Windesheim, Zwolle

Mw. dr. E.D. Theron	Universiteit van Port Elizabeth
* Mw. drs. Y. Timman	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. M. van den Toorn	Katholieke Universiteit Nijmegen
* Mw. prof. R. Trampus-Snel	Università degli Studi di Trieste
Drs. J.A.S. Tromp	Universidad Complutense de Madrid, bestuurslid IVN
A. Troost	Uniwersytet Warszawski
J.M. Trouille	Staffordshire Polytechnic, Stafford
*Drs. J.Z. Uys	Universiteit van Fort Hare, Alice
Mw. prof. dr. S. Vanderlinden	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve lid dagelijks bestuur IVN
Prof. dr. W. Vandeweghe	Provinciale Hogeschool voor Tolken en Vertalers, Gent
Mw. R. van Veen	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
* Mw. prof. dr. I. Veldman	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. H.E. Verkoren-van Straten	Talencentrum Den Haag
Dr. P.J. Verkruijsse	Universiteit van Amsterdam
* R. Vismans M.A.	University of Hull
Drs. J.M. van der Vleuten	Università degli Studi di Trieste
Mw.lic. B. van Vlieden	Université Francois Rabelais, Tours
Prof. dr. S. de Vriendt	Vrije Universiteit Brussel
Mw. J.E. de Vries	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. drs. S.C.J. de Vries	Martinus Nijhoff
* Dr. J. Walravens	Université Libre de Bruxelles

Mw. drs. N. van Wely	Neerlandicus
N.H.H. Welter	Student
Mw. M. Wera	Nederlandse Taalunie
R.I. Wester	Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds, Amsterdam
Prof. dr. A. Wethly	Limburgs Universitair Centrum, Diepenbeek
Drs. E.H.M.B. Wijnen	Université de Nice
* Mw. drs. I. Wikén-Bonde	Kungliga Universitetet i Stockholm, bestuurslid IVN
* Drs. R.M. Wolfswinkel	Universiteit van Kaapstad
Mw. N. Woro Santoso	Universitas Indonesia, Jakarta
Fan Wu	Student
Mgr. J.A. Zielinski	Uniwersytet Wroclawski
Dr. A. Zuiderent	Vrije Universiteit Amsterdam
Drs. W. van Zyl	Universiteit van Wes-Kaapland, Bellville
Mw. drs. D. van Zyl-Labuschagne	Universiteit van Stellenbosch